

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»**

І. С. Смазнова

**АГРЕСІЯ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ
ДИСКУРС**

Монографія

Одеса
Фенікс
2019

УДК 340.12:1:(316.613.434+316.647.5)
С50

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 9 від 26 липня 2019 р.)

Рецензенти:

Гришук О. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка;

Гураленко Н. А. – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри людських прав Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Литвинов О. М. – доктор юридичних наук, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка (м. Сєверодонецьк).

Смазнова І. С.

С50 Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс : монографія / І. С. Смазнова. – Одеса : Фенікс, 2019. – 378 с.
ISBN 978-966-928-458-7

В монографії представлено системне філософсько-правове дослідження агресії і толерантності як тенденцій розвитку сучасного суспільства, особливостей змісту і значення цих феноменів, схожостей і відмінностей, способів взаємодії; представлено концептуалізацію дослідження парності категорій агресії і толерантності, яка включає в себе обґрунтування, визначення актуальності дослідження цих категорій в їх діалектичній взаємодії. На підставі дослідження пропонується на загальнотеоретичному рівні використовувати і продовжувати дослідження толерантності не тільки як цінності права, але й у вигляді методологічного принципу юриспруденції.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, юристів-практиків, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться ідеями, що лежать в основі філософії права.

УДК 340.12:1:(316.613.434+316.647.5)

ISBN 978-966-928-458-7

© І. С. Смазнова, 2019

Зміст

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА І ТОЛЕРАНТНОСТІ	
1.1. Концептуальні та інструментальні засади дослідження.	9
1.2. Характеристика джерел філософсько-правового дослідження насильства і толерантності.	31
Розділ 2. ОНТОГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ НАСИЛЬСТВА	45
2.1 Насильство і агресія: розмежування понять	47
2.2. Насильство як інструмент маніпулювання людською свідомістю	75
2.3. Застосування насильства у соціумі: філософсько-правовий аналіз	95
Розділ 3. ОНТОГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ ТОЛЕРАНТНОСТІ	
3.1. Терпимість і толерантність: розмежування понять ...	121
3.2. Принцип толерантності як інструмент подолання конфлікту.	137
3.3. Застосування толерантності у соціумі: філософсько-правовий аналіз	146
Розділ 4. НАСИЛЬСТВО І ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.	164
4.1. Актуалізація проблематики насильства і толерантності в сучасному суспільстві.	165
4.1.1. Антикультура мілітаризму в менталітеті сучасної людини	174
4.1.2. Еволюція тероризму як виду насильства	184
4.1.3. Толерантність на шляху подолання антикультури мілітаризму	197

4.2. Класифікація проявів агресії і толерантності у сучасному суспільстві	205
4.3. Філософсько-правові аспекти насильства і толерантності у міжнародних відносинах	216
Розділ 5. ПАРНІСТЬ КАТЕГОРІЙ АГРЕСІЯ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР	
5.1. Концептуалізація дослідження парності категорій агресії і толерантності	234
5.2. Методологічний ракурс парності категорій агресії і толерантності	257
5.2.1. Синергетична ефективність парності агресії і толерантності	269
5.2.2. Антропологічна ефективність парності агресії і толерантності	282
ВИСНОВКИ	311
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	334

ПЕРЕДМОВА

У XX – на початку XXI століття насильство і толерантність як тенденції розвитку сучасного суспільства набули серйозного розвитку і перетерпіли істотну еволюцію, оскільки соціальні перетворення та технологічні нововведення, що лежать в основі глобалізації економіки та інформатизації, наклали відбиток на характер актів насильства, тактику їх здійснення, методи протидії ним. Цю трансформацію пов'язують із процесом глобалізації, який оголив багато суперечностей цивілізації, зробив очевидною несправедливість устрою світу і перш за все у царині розподілу матеріальних благ. Посилення технологічних, економічних зв'язків різних регіонів планети, постійне зростання руйнівної сили сучасної зброї, досягнення у сфері інформаційних відносин – все це призвело до того, що суспільство зіткнулося із насильством, яке набуло нових небезпечних форм, що є результатом своєрідного зрощення політики, економіки і корупції як наслідку панування впродовж тривалого часу антикультури мілітаризму.

Майже до 90-х років XX століття розуміння боротьби з агресивними проявами насильства, головним чином, зводилося до їх одноставного етичного та політичного засудження. Але зараз вже очевидно, що такий підхід є безрезультатним і потрібні скоординовані практичні дії, що вимагають, у свою чергу, більш серйозних та об'єктивних теоретичних розробок. Існує тенденція зростання кількості проявів різних форм і видів насильства у всьому світі при збереженні низького рівня стану запобігання та боротьби з ним.

Додаткові перешкоди на шляху створення практично значущого та ефективного механізму регулювання боротьби з агресивними формами насильства на всіх рівнях їх прояву створює відсутність теоретичного розмежування понять агресії і насильства, терпимості і толерантності.

Ураховуючи співвідношення насильства та агресії, в якому категорія насильства є безумовно більш широкою, філософсько-

правовий дискурс агресії та толерантності є частиною більш масштабного дослідження співвідношення насильства і толерантності. Окреслені в цій розвідці проблеми вимагають формування уявлень про агресію і толерантність як про самостійні і, разом із тим, пов'язані між собою парні категорії, розгляд їх ознак як філософсько-правових явищ, особливостей їх змісту і значення, схожостей та відмінностей, способів взаємодії тощо.

Сьогодні агресія і толерантність постають як важливі категорії філософсько-правової науки, які відображають процеси, що відбуваються в суспільстві. Дослідження проблематики агресії і толерантності дозволяє побачити діалектичні зв'язки цих явищ, правове регулювання процесів, пов'язаних з ними. Філософсько-правова значимість цих категорій пояснюється також і тим, що агресія і толерантність постають як властивості особистості, які відіграють особливу роль в житті кожної людини.

Назріла необхідність концептуалізації дослідження парності агресії і толерантності, яка включає в себе обґрунтування парності категорій агресії і толерантності, визначення актуальності їх дослідження в їх діалектичній взаємодії, адже використання парних юридичних категорій дозволяє подолати обмеженість формально-логічного підходу у теоретичному мисленні, несуперечливому відображенні конкретних діалектичних зв'язків правової форми сучасного суспільства.

В рамках філософсько-правової науки дослідження насильства і толерантності важливо не лише у загальнотеоретичному, але й у методологічному плані. Світове співтовариство в умовах глобалізаційних процесів націлено не тільки на боротьбу з наслідками проявів агресії, але й на профілактику конфліктів, на толерантний процес досягнення миру у різноманітних проявах агресії. Тому в дослідженні обґрунтовується необхідність вивчення толерантності не лише як правового феномену чи цінності права, але й у якості методологічного принципу юриспруденції, інструменту подолання конфлікту.

Мета дослідження методологічного ракурсу парності категорій агресії і толерантності не зводиться до однієї лише задачі поглибити дослідження категорій агресії і толерантності, а є набагато масштабнішою. Головне питання полягає в тому, яким чином використовувати отриманий від дослідження категорій агресії і толерантності багаж знань. Методологічний потенціал, яким володіють дослідження методологічного ракурсу парності категорій агресія і толерантність, полягає у можливості досліджувати за допомогою отриманих знань про парність цих категорій численні явища, наприклад: право, держава, війна, революція, апарат примусу, пробація тощо. Всі ці явища і багато інших проблем, де проявляється агресія та/або толерантність, з якими неминуче стикається суспільство, через розуміння і застосування парності категорій агресії і толерантності можна розв'язати, обравши найкоротший і найбільш ефективний шлях. В цьому у полягає головна мета нашого дослідження.

При дослідженні насильства і толерантності на різних рівнях наукового пізнання автор спиралася на праці таких вітчизняних науковців, як: В. Ф. Антипенко, Х. Н. Бехруз, В. М. Вовк, І. В. Галицький, К. В. Горобець, О. А. Грива, В. К. Гришук, О. В. Гришук, Н. А. Гураленко, О. А. Довгополова, В. М. Дрьомін, В. В. Дудченко, О. А. Івакін, М. С. Кельман, А. А. Козловський, М. І. Козюбра, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський, О. М. Литвинов, В. В. Логвинчук, Р. Я. Мандель, Ю. М. Оборотов, І. Г. Оборотов, С. С. Сливка, О. Ю. Сухомлин, С. І. Максимов, О. П. Пунченко, П. М. Рабінович, О. М. Тарасишина, О. Д. Тихомиров, Ю. М. Тодика, Л. Г. Удовика та інших.

Філософсько-правову базу дослідження насильства і толерантності склали твори таких мислителів, як М. Вебер, В. І. Вернадський, Вольтер, М. О. Бердяєв, П. Гольбах, К. Гельвецій, Е. Гуссерль, Д. Дідро, І. О. Ільїн, І. Кант, Дж. Локк, Г. Маркузе, Д. Мілль, Ш. Монтеск'є, Х. Ортега-і-Гассет, Ж.-П. Сартр, С. П. Синха, Сократ, А. Дж. Тойнбі, С. М. Трубецький, М. Хайдеггер, С. Хантінгтон, А. І. Уйомов, Ю. Н. Харарі, А. Ю. Цофнас, О. Шпенглер та інших.

Серед зарубіжних вчених, на праці яких спиралася авторка, можна виділити М. Беляєва, Л. Берковіца, Л. Берталанфі, Ф. де Вааля, Б. Вільямса, О. Гусейнова, Ф. Гюлена, С. Кара-Мурзу, У. Лакера, К. Лоренца, Д. Лорсена, У. Макбрайда, С. Мендуса, М. Найдорфа, А. П. Назаретяна, К. Нідермана, П. Ніколсона, К. Поппера, Г. Ріккерта, Д. Ролза, А. А. Рудакова, В. М. Сирих, К. Уолцера, З. Фрейда, Е. Фромма, М. Шелера, П. Шлага.

Отже, у зв'язку зі зростаючою кількістю проявів агресії на ґрунті відсутності толерантності слід наголосити на корисності цього філософсько-теоретичного дослідження феноменів насильства і толерантності в умовах глобалізації, індивідуалізації та інформатизації сучасного суспільства.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА І ТОЛЕРАНТНОСТІ

У теоретико-методологічному розділі монографії подається логіка вибору застосованих методологічних підходів і методів дослідження. Від адекватного, правильного підбору їх зі всього спектру наявних методологічних інструментів залежить успіх розкриття філософсько-правового ракурсу дослідження концептів агресії і толерантності.

Не менш важливим у I розділі монографії є здійснений аналітичний огляд джерел за темою дослідження. Як відомо, наукова думка будується на ретельно вивченому доробку дослідників, які займалися цією або тісно пов'язаною з нею проблематикою. Це дозволяє уникнути дублюванням думок, побудувати філософсько-правову картину щодо досліджуваної теми і підхопити естафету дослідників, що полягає у використанні та розкритті початкової теоретичної бази у процесі подальшого наукостворення.

1.1. Концептуальні та інструментальні засади дослідження

Будучи відображенням стрімкості сучасного людського буття, зростає швидкісний режим змін в методології, особливо під впливом герменевтики, антропології та інформатики, і вриваючись в сферу юриспруденції, буквально виштовхує дослідників до постійної новелізації як концептуальної, так і інструментальної методології юриспруденції¹.

¹ Оборотов Ю. М. Розвиток міждисциплінарності та змішаних методологій юриспруденції. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції* / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 10.

При цьому, методологічний плюралізм, характерний для сучасної методології юриспруденції, не повинен вносити плутанину і хаос. Тому вкрай важливо зважено обирати методи аналізу предмета пізнання, які наблизять розкриття сутності досліджуваних явищ.

Стан сучасної методології юриспруденції на загальному світовому просторі виглядає вельми оптимістично, адже, як вірно зазначає Ю. М. Оборотов, пошуки і юридизація нових методологічних підходів для досягнення правової матерії призводять до просування в напрямку формування змішаної методології юриспруденції в порядку принципу додатковості. Особливість сучасної дослідницької позиції, що складається, характеризується відкритістю дисциплінарних кордонів, методологічним плюралізмом, використанням змішаних методологій¹.

Серед вітчизняних та зарубіжних досліджень щодо методологічних підходів і методів дослідження, у тому числі методології дослідження насильства і толерантності, ми акцентували увагу на працях С. Алексєєва, М. Алексєєва, А. Антипенка, О. Івакіна, М. Кельмана, Б. Кістяківського, А. Козловського, М. Козюбри, В. Кохановського, Ю. Оборотова, В. Сиріх, С. Сливки, С. Максимова, О. Пунченка, П. Рабіновича.

Досягнення мети наукового дослідження визначається цілою низкою чинників, проте поява ефективного результату наукових знань головною мірою залежить від адекватно обраних способів, прийомів, засобів, розумових операцій, спрямованих на досягнення кінцевого результату, тобто методологічного інструментарію дослідника. У широкому соціокультурному контексті розуміння методології дослідження загалом, і насильства та толерантності зокрема, охоплює низку елементів пізнавального процесу: принципи організації дослідження, мету, завдання, гіпотези, методологічні підходи, методи, прийоми пізнання, вчення про них тощо.

¹ Оборотов Ю. М. Розвиток міждисциплінарності та змішаних методологій юриспруденції. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції* / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін. ; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 8.

Справедливо зазначає з цього приводу С. С. Сливка, що «методологія науки у своїй основі містить творчий задум, ідею вченого осмислення певного досвіду, що нагромадила людина у процесі життєдіяльності, особливо творчо-пошукової, науково-дослідницької роботи. Потреби практики, результати спостережень довкілля, інтереси наукового життя, реальні факти і події висувають перед дослідником конкретні завдання, які потрібно проаналізувати, порівняти з поглядами колег, змінити усталені парадигми, методи й стереотипи мислення. У цьому сенсі важливу роль відіграють інтуїтивні прийоми наукового пошуку, що впливають з методологічних установок дослідника. При цьому враховуються його правила мислення, спрямованого на обґрунтування наукових концепцій»¹.

Тобто науковець, який перебуває в стані наукового дослідження, певним чином стає подібним митцю. У цьому сенсі пізнання філософсько-правової проблеми права слід також сприймати як вид мистецтва, пов'язаного зі створенням і застосуванням філософії права та загальнотеоретичної юриспруденції.

Так, у першу чергу науковий дослідник обирає тему або іншими словами – проблему дослідження, яка бентежить його науковий інтерес. Вихідним і неминучим моментом пізнання виступає творча, креативна взаємодія на постійній основі між суб'єктом пізнання та його об'єктом.

Сучасні тенденції розвитку суспільства можна характеризувати як процеси глобалізації, індивідуалізації та інформатизації, які базуються на взаємодії окремих особистостей, націй і держав та стверджують необхідність отримання нових знань і технологій щодо явищ навколишньої дійсності, суб'єктивних якостей окремої особистості і суспільства в цілому, формування і описання категорій, що відображають їх у філософсько-правовій сфері.

Економіки різних держав з кожним роком все більш переплітаються між собою, Інтернет об'єднує мільйони людей по всьому світу, події в одній частині світу миттєво впливають на весь світ в

¹ Сливка С. С. Філософія права : навч. посіб. Київ : Атіка, 2012. С. 18.

цілому. Як зазначав М. Бердяєв, «успіхи техніки, долають межі часу і простору, надають людині відчуття планетарності землі»¹. Будь-яка інформація може бути подана таким чином, що один факт може викликати у різних людей різні почуття: співчуття або відразу, заперечення або схвалення, агресію або толерантність.

При взаємодії у суспільстві на будь-якому рівні з'являється необхідність, так чи інакше, проявляти терпиме відношення до оточуючих осіб. Стандарти соціальної взаємодії наполегливо вимагають демонструвати лояльність по відношенню до представників різних груп народонаселення.

Людина проявляє терпимість або толерантність з різних причин: справжня повага до людей, соціальні навички, бажання отримати вигоду та інше, при цьому важко визначити чи висловлює людина те, що дійсно відчуває або ж те, що вона навчилася демонструвати.

У зв'язку із зростаючою кількістю конфліктів в світі на ґрунті відсутності терпимості сучасні умови диктують необхідність продовження теоретичного дослідження явищ насильства і толерантності. Складно не погодитись із О. Г. Асмоловим, що «один зі шляхів розуміння сенсу і меж толерантності – аналіз форм і проявів її протилежності – інтолерантності або нетерпимості», оскільки крайньою формою прояву нетерпимості є агресія². Тому постає необхідність оцінити та дослідити насильство і толерантність як парних категорій юридичної науки.

Після формулювання проблеми настає черга обрання методів її дослідження. Вибір методологічних підходів і методів обумовлений природою об'єкту дослідження, світоглядними позиціями і поглядами суб'єкта пізнання. Відомий сучасний методолог науки В. П. Кохановський слушно зауважив, що історія і сучасний

¹ Бердяєв Н. А. О назначении человека. О Рабстве и свободе человека. Москва : АСТ: АСТ Москва : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 637 [3] с.

² Асмолов А. Г., Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А. О смыслах понятия *толерантность*. *Век толерантности* : Научно-публицистический вестник, 2001. № 1-2. С. 9.

стан пізнання і практики переконливо показують, що далеко не всякий метод, не будь-яка система принципів і інших засобів діяльності забезпечують успішне вирішення теоретичних і практичних проблем. Не тільки результат дослідження, але і шлях, який веде до нього повинен був істинним¹.

Наступним етапом, наслідуючи Б. Кістяківському, необхідно встановити необхідність пізнання досліджуваного об'єкта². Необхідність пізнання насильства і толерантності у філософсько-правовому дослідженні як тенденцій розвитку сучасного суспільства погоджується з досягненням у ході пізнання принципів об'єктивності, розвитку і конкретності істини, що є маркерами на системність у осягненні цих феноменів правової реальності.

Окрім того, кожне філософсько-правове дослідження, яке претендує на науковість, ґрунтується на сукупності відповідних онтологічних і гносеологічних принципів філософії права. Наше дослідження базується на таких *принципах філософії права*: метафізичності, верховенстві, справедливості, рефлексивності, синергетичності, феноменологічності, гармонійності, історизмі, а також на культурологічному і ментальному принципах філософії права.

Принцип метафізичності у поєднанні з принципом верховенства філософії права дає можливість аналізувати на теоретичному рівні такі складні феномени, як насильство, агресія, толерантність, суспільство та інші, і передавати результат їх наукового осягнення іншим правовим наукам.

Принцип справедливості дає можливість оцінювати досліджувані явища з позицій балансу, де основним орієнтиром виступає загальноприйняте добро. Цей принцип співзвучний із принципом гармонійності, який допомагає упорядковувати всі правові явища, якими безсумнівно є і насильство та толерантність, приводячи їх до стану порядку, гармонії.

¹ Кохановский В. П. Философия и методология науки : Учебник для высших учебных заведений. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. С. 167.

² Кістяківський Б. А. Философия и социология права / сост., примеч., указ В. В. Сапова. Санкт-Петербург : РХГИ, 1999. С. 105.

Принцип рефлексивності філософії права допомагає осмислювати, вивчати, порівнювати досліджувані у дослідженні філософсько-правові категорії із правовою реальністю через власні роздуми, самоаналіз тощо.

Правова реальність, частиною якої є насильство і толерантність, відноситься до типу відкритих систем, які знаходяться у нерівноважному стані. Для вивчення нелінійних процесів з великим охопленням кореляціями і взаємозв'язками, для виявлення випадковостей, які стають закономірностями є необхідним принцип синергетичності філософії права.

Феноменологічний принцип філософії права допомагає осмислити досліджувані явища насильства і толерантності як цілісні, виняткові, самостійні процеси.

Принцип історизму філософії права обумовлений необхідністю побудови концепції аналізу феноменів насильства і толерантності, яка пояснює взаємозв'язок від минулого через теперішнє до майбутнього.

Культурологічний і ментальний принципи філософії права відкривають можливості пізнання досліджуваних феноменів у їх взаємозв'язку з культурними надбаннями суспільства та з огляду на певний тип менталітету сучасної людини.

Наукова проблема, розв'язанню якої присвячено монографію, полягає в комплексному аналізі філософсько-правових аспектів агресії та толерантності як парних правових категорій і насильства та толерантності як тенденцій розвитку сучасного суспільства. Необхідність такого дослідження зумовлена тим, що воно сприятиме кращому теоретичному пізнанню феноменів насильства і толерантності та удосконаленню використання можливостей правового механізму толерантності на шляху попередження, виявлення та усунення різних форм насильства (аж до агресій і терору) над вільною волею людини.

Методологія як загальна теорія методу формувалася у зв'язку з необхідністю узагальнення і розробки тих методів, засобів і прийомів, які були відкриті у філософії, науці й інших формах діяльності

людей. Історично проблеми методології розроблялися у рамках філософії: діалектичний метод Сократа і Платона, індуктивний метод Ф. Бекона, раціоналістичний метод Р. Декарта, антитетичний метод Й. Фіхте, феноменологічний метод Е. Гуссерля та інших¹. Саме тому методологія будь-якої науки (в тому числі і юриспруденції) тісно пов'язана з філософією, з її розділами: гносеологією, метафізикою, феноменологією, герменевтикою тощо.

Дійсно, методологія юридичної науки тісно пов'язана з філософією права, деякі дослідники навіть ототожнюють філософію права з методологією теорії юриспруденції, де обидві ці системи знань слугують методологічною основою для конкретних юридичних наук, відмінність полягає лише в тому, що філософія права є спільною методологією, а загальна теорія права – безпосередньою методологією осягнення правової реальності².

В юридичній енциклопедії за редакцією академіка Ю. С. Шемшученка методологія юридичної науки окреслена як система підходів, методів і способів наукового дослідження, як теоретичні засади використання їх при вивченні державно-правових явищ. Основу методології юридичної науки становлять, зокрема: філософсько-світоглядні підходи, загальнонаукові методи, групові методи, спеціальні методи³.

Інший підхід щодо розуміння методології юридичної науки, розкрив С. С. Сливка, який стверджує, що філософська наука скеровує теоретичне мислення до того, що методологія формується не лінійно, планово, а синергетично. Синергетика є складовою методології філософсько-правової науки, адже тільки у природному «хаосі» формуються методологічні орієнтири. Методологія науки ґрунтується на антропних пізнавальних можливостях людини, її філософському мисленні, світоглядній інтерпретації різних підхо-

¹ Кохановский В. П. Философия и методология науки : Учебник для высших учебных заведений. Ростов на Дону : Феникс, 1999. С. 170-171.

² Иконникова Г. И., Ляшенко В. П. Философия права : учеб. для магистров. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрайт, 2013. С. 27-28.

³ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3. С. 618–619.

дів, отже, є вченням про синергетично сформований науково-інтегративний досвід, детермінанти якого формують модель філософії права з використанням відповідних методів і методик у межах природно-правового простору¹.

Необхідною складовою наукового дослідження становить категорійний і поняттєвий лад. Погоджуємося з О. Спіркіним: якщо ми, сприймаючи об'єкти, не підводимо їх під поняття, категорії, ми взагалі приречені на те, щоб безглуздо дивитися на речі². Поняттєво-категорійний апарат, як складова мислення виступає в якості необхідної передумови і умови будь-якого акту пізнання. Людина, як і будь-яка жива істота, не може жити без виробництва і використання інформації, де формальна логіка допомагає перетворити результат процесу пізнання на інформацію не так для себе, як для донесення її іншим.

При дослідженні теми монографії широко використовувалися категорії філософії, враховуючи їх універсальний характер. Категорії філософії та філософії права, які використовувалися під час пізнання насильства і толерантності акумулюють результати розвитку інших окремих наук: юриспруденції, логіки, психології, політології, культурології, лінгвістики, релігієзнавства, соціології тощо. Ці категорії пов'язані таким чином, що кожна з них може бути досягнута лише як частина всієї системи. Наприклад, категорії «насильство» та «толерантність» можуть бути осмислені у їх співвідношенні з категоріями «справедливість», «свобода», «агресія», «рівність» тощо. В іншому випадку ми не зможемо вийти за межі звичайної констатації фактів об'єктивної правової реальності вийти на рівень всеосяжності.

З вищезазначеного випливає, що методологія цього дослідження насильства і толерантності – являє собою систему концептуальних підходів, методів та способів дослідження насильства і толерантності як феноменів правової реальності і парних юридичних

¹ Сливка С. С. Філософія права : навч. посіб. Київ : Атіка, 2012. С. 11-14.

² Спіркін А. Г. Основы философии : Учеб. пособие для вузов. Москва : Политиздат, 1988. С. 190.

категорій. Комплексність дослідження, яке перебуває на межі загальної теорії юриспруденції, міжнародного права, галузевих юридичних дисциплін, філософії, логіки, психології, лінгвістики, релігієзнавства, культурології, соціології тощо потребували залучення методологічного інструментарію перерахованих наук з урахуванням особливостей об'єкта та предмета досліджуваної теми.

У монографії використовується комплексний міждисциплінарний підхід при дослідженні філософсько-правових аспектів насильства і толерантності. Оскільки ці феномени і пов'язані з ними процеси є комплексними і міждисциплінарними, для їх аналізу необхідно використовувати низку підходів, методів, категорій і технік, які в сукупності здатні забезпечити адекватне відображення всього багатостороннього їх змісту.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять *філософсько-правові підходи*. Теоретичне мислення вимагає високої культури філософського мислення, онтологічного і деонтологічного тлумачення (герменевтики) наукового розуміння, світоглядного і системного підходу, форми організації та іншого, що може забезпечити філософія¹. У ході роботи були задіяні насамперед такі філософсько-правові підходи: антропологічний, комунікативний, системний, синергетичний, цивілізаційний, аксіологічний, які визначили саму стратегію нашої праці, її загальну спрямованість, зумовили характер і зміст оцінювання отриманих результатів.

Окремо слід зазначити, що традиційно автор монографії виходить з *діалектичного підходу* як загальносвітоглядного. При філософсько-правовому дослідженні насильства і толерантності діалектичний підхід використовувався для з'ясування загальних закономірностей формування, функціонування, розвитку насильства і толерантності, як два взаємопов'язані, більш того, парні аспекти внутрішньо суперечливої системи, яка розвивається. Предмет дослідження з самого свого початку, ще при формулюванні вихідних понять, виявляє свою внутрішню суперечність і, одночасно, єдність

¹ Сливка С. С. Філософія права : навч. посіб. Київ : Атіка, 2012. С. 12.

існування і розвитку. Діалектичний підхід дозволяє проникати в суть речей і в сенс подій, а не обмежуватися лише констатацією фактів, подій, явищ. Як доречно зазначав О. Ф. Лосєв, діалектичний підхід це запорука життєвості філософствування, ритм життя, оформлення і осмислення життя¹.

Діалектичний підхід використовувався і при дослідженні міжнародно-правового та національного механізмів юридичного забезпечення толерантності та окремих її можливостей. За його допомогою виявлені загальні закономірності взаємозв'язку насильства і агресії, свободою волі, свідомим правом відмови від агресії на користь толерантності. Як справедливо зауважив П. М. Рабінович, діалектика як наука про всезагальні закономірності усіх й усіляких явищ цілком зберігає свою універсальну методологічно-евристичну значущість у будь-якому пізнанні².

У цьому контексті слушним є висновок О. А. Івакіна, що загальним і універсальним методом, адекватним складним системам, які розвиваються є діалектичний метод наукового пізнання. Поза застосування цього методу такі складні системи не можуть отримати правильного, адекватного відображення у людській свідомості³. Він охоплює необхідні та важливі етапи сходження від абстрактного до конкретного і далі – від конкретного до абстрактного. Насильство і толерантність без сумніву є такими складними системами, які розвиваються і ускладнюються, крім того в дослідженні вони пізнаються як парні категорії, тому використання діалектичного підходу для цих феноменів є більш ніж доцільним.

Антропологічний підхід дав змогу розкрити у дослідженні сутність, цінність насильства і толерантності як природних і як юри-

¹ Лосєв А. Ф. Философия имени. *Самое само*: сочинения. Москва : ЭКСМО-Пресс, 1999. С. 38.

² Рабінович П. М. Пріоритетна функція загальнотеоретичного праводержавознавства. *Право України*. 2010. № 1. С. 25.

³ Ивакин А. А. Диалектическая философия : Монография. Издание 2-е, перераб. и доп. Одесса : Фенікс; Суми : Університетська книга; Москва : ТрансЛит, 2007. С. 190.

дичних явищ, які мають значну цінність як для самої людини, так і для суспільства загалом.

Антропологічний підхід дозволяє включити весь комплекс правових явищ, в тому числі процедури, способи регуляції поведінки, вирішення конфліктів, які складаються у різних спільнотах, етносах в різні епохи і в різних регіонах, дозволяє вивчати породжені людською природою загальні закономірності буття, проблеми сучасної цивілізації. Зростання насильства у глобальному масштабі спонукає шукати відповіді на виклики цивілізації в тісній співпраці з «антропологами, медиками, біологами, філософами, адже сьогодні як ніколи проблеми права тісно переплелися з питаннями моралі й справедливості, свободи, відповідальності людини» і толерантності¹.

П. М. Рабінович виокремлює серед основних сучасних тенденцій розвитку загальнотеоретичної юриспруденції антропологізацію її предмету². Юридична антропологія відкриває нові можливості для розуміння поведінки людини в правовій сфері³. Антропологічний підхід сприяє розкриттю нового змісту насильства і толерантності, як тенденцій розвитку сучасного суспільства.

А. І. Ковлер наголошує, що в рамках антропологічного підходу можна подолати державний монополізм на право, визнати реальність правового плюралізму, що дає можливість людині обрати розумні альтернативи поведінки в різних життєвих ситуаціях⁴.

Методологічно важливо в антропологічному аспекті дослідити категорії агресії і толерантності як парних філософсько-правових категорій, оскільки предмет запропонованого дослідження має антропологічний, людиноцентристський характер. В виборі насильства та толерантності, зокрема, виражається справжня свобо-

¹ Саидов А. Х. О предмете антропологии права. *Государство и право*. 2004. № 2. С. 67.

² Рабінович П. М. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 14.

³ Оборотов Ю. Н. Юридическая антропология – новое измерение права. *Юридический вестник*. 2000. № 1. С. 52.

⁴ Ковлер А. И. Антропология права : учебник. Москва : НОРМА, 2002. С. 11.

да волі людини, свобода вибору поступати у той чи інший спосіб. Людиноцентристське спрямування у науці зумовило становлення в її структурі основ загальної теорії прав людини. У контексті названої теорії досліджується і свобода вибору обрання механізму толерантності, як найбільш ефективного з можливих засобів та прийомів для застосування припинення агресії, протистояння насильству і протидії їх наслідкам.

Антропологічний підхід став фундаментом для дослідження природи свідомості людини та її елементів – думок, переконань, уявлень, віри. В основу дослідження філософсько-правових аспектів феноменів насильства та толерантності покладена концепція, згідно з якою свідомість становить основу свободи волі, свідомого вибору, поряд з іншими елементами свідомості людини – вірою, знаннями, творчістю, думками, переконанням, уявленнями тощо. Відповідно, розкриття змісту свободи волі, свідомого вибору нерозривно пов'язане зі з'ясуванням суті свідомості людини. При цьому визначення та інтерпретація свободи волі тісно пов'язано з правосвідомістю, яка є формою відображення не лише юридичного права, а й природного. Дослідження свідомості, впливу маніпуляцій на свідомість, а в результаті – на активний ріст чи зниження агресивності чи терпимості вимагало опрацювання значної кількості джерел з різних галузей наук – філософії, психології, логіки, соціології, політології, культурології. Необхідно зазначити, що серед дослідників як свободи волі, так і правосвідомості одностайності поглядів щодо розкриття їх сутності немає.

Важливим інструментом виявлення та осмислення ролі суб'єктів правових відносин у процесі виникнення і функціонування насильства та толерантності стало застосування *комунікативного підходу*. В цьому ж напрямку працює і антропологічний підхід. Цей збіг не випадковий, адже, як вірно помічає Л. М. Сумарокова, людина завжди була у центрі права. В судових практиках століттями шліфувалася модель судового доказування як діалогу, змагання,

зважування аргументів всіх сторін. Однак традиції, що були накопичені у судових практиках і узагальнені у теоретичній юриспруденції, вимагають свого переосмислення у контексті нашої епохи і тих злободенних проблем, які постали перед сучасною особистістю і сучасними соціумами, перед людством¹.

Так у нашій роботі при дослідженні рівнів прояву агресії і толерантності у ряд рівноправних учасників правових відносин, правової комунікації були включені особистість, соціальні групи (етнос, нація тощо), соціум, держава, цивілізація, людство, які проявляють себе один через одного, оскільки в іншому випадку їх життєві потреби і інтереси забезпечені бути не можуть, принаймні, у довгостроковій перспективі. На підтвердження цієї позиції слід пригадати інтерпретацію П. М. Рабіновичем комунікативного підходу, який подає його як виявлення історично зумовлених певних потреб суб'єктів суспільного життя і встановлення ролі, функції тих або інших предметів, явищ у задоволенні таких потреб².

Аналіз досліджень предмета дослідження у рамках комунікативного підходу з позицій філософії, логіки, психології, лінгвістики, юриспруденції тощо дав змогу для методологічного висновку, що толерантність забезпечує індивіду можливості орієнтування у конфліктному світі людської комунікації.

В сучасності *системний підхід* дозволяє описувати відносини, взаємозв'язки і переходи між явищами і процесами соціального середовища. Системний підхід визнається універсальним методом і широко використовується в багатьох дослідженнях загальнотеоретичної юриспруденції. Глобалізація феноменів насильства і толерантності, зокрема, відкрила нові можливості для застосування системного підходу.

А. Ю. Цофнас зазначає, що системним уявленням називається процедура (як і її результат) перетворення будь-якого об'єкта в суб-

¹ Сумарокова Л. М. Юридическая логика: коммуникативная концепция : монография. Одесса : Феникс, 2015. С. 186.

² Рабінович П. М. Пріорітетна функція загальнотеоретичного праводержавознавства. *Право України*. 2010. № 1. с. 26.

страт для певної структури, яка відповідає заздалегідь фіксованому концепту¹.

Системний підхід сприяє визначенню законів стосовно системи юридичних категорій, дозволяє сформувати цілісне знання про правову дійсність, зрозуміти процеси розвитку розкритих юридичними категоріями явищ, прогнозувати їх рух. Ізольовані одна від одної юридичні категорії менш інформативні. Тільки будучи об'єднані в систему, вони дають нам можливість уявити собі реальну картину правової дійсності, розкрити її істотні властивості, виявити особливості насильства і толерантності в порівнянні з іншими суспільними явищами.

Пізнання насильства і толерантності конкретизується в процесі руху дослідницької думки від пізнання їх окремих сторін і пов'язаних з ними проявів до пізнання їх як цілого, як сукупності властивостей і проявів.

У рамках системного підходу агресія (як крайня форма прояву насильства) і толерантність постають не тільки як явища на-вколишньої дійсності (тобто як об'єктивно існуючі в формальних джерелах права), а й як властивості (якості) особистості. Парний характер агресії і толерантності знаходить своє вираження в описі істотних ознак агресії і толерантності, які характеризують їх як явища, що відображають світ; змісті агресії і толерантності на різних рівнях їх існування; їх видових характеристиках; обґрунтуванні їх парності; співвідношенні (загального, особливого, абсолютизації, внутрішньої і зовнішньої взаємодії) агресії і толерантності як парних категорій.

Системний підхід дає можливість розкрити внутрішні і зовнішні зв'язки агресії і толерантності, їх рух і розвиток і вийти до формулювання категорії, яка відображає їх у філософсько-правовій сфері, обґрунтовуючи їх парний характер.

В межах міждисциплінарного підходу в дослідженні застосовувався *синергетичний підхід*, який дозволив забезпечити роботу

¹ Цофнас А. Ю. Теория систем и теория познания. Одесса : АстроПринт, 1999. С. 37.

світоглядною установкою, що зумовила проведення вишукування з позицій вихідних величин відкритості, нестабільності, нелінійності як самих феноменів насильства і толерантності, так і систем в яких вони існують.

Синергетична методологія, за словами В.В. Шишкіна, привернула до себе увагу багатьох дослідників. Вона пов'язана зі спеціальним науковим напрямком, до якого відносяться роботи в області загальної теорії систем, кібернетики, синергетики та інших близько прилеглих до них методологічних напрямків¹.

Синергетичний підхід дозволив акцентувати увагу на узгодженості взаємодії частин при утворенні структури як єдиного цілого. Синергетичний ефект є надзвичайно складним явищем, його отримання залежить від успішного поєднання багатьох різних елементів. Упущення хоча б одного з цих елементів або їх частини може виключити можливість досягнення такого ефекту.

В Україні продовжується розвиток правової системи і її характеристиками наразі виступають складність, нестійкість (нестабільність), динамічність, відкритість. Всі ці ознаки дозволяють віднести цю правову систему до типу відкритих систем, що знаходяться в нерівноважному стані. Люди, що відчували на собі вплив нестійкої, нерівноважної вітчизняної правової системи, можуть демонструвати у відповідь поведінку як правомірну, так і неправомірну. «У разі правомірного впливу людина забезпечує собі природно обґрунтований успіх, а у разі неправомірного діянні – цілий каскад проблем. Ці процеси досліджує, зокрема синергетика природного права», – зазначає С. С. Сливка². «Каскад проблем» впливає не лише на людину, яка здійснила неправомірний вчинок, але й на його оточення. Згідно закономірності, виявленою синергетикою, будь-яка форма викиду енергії частиною системи ззовні тягне за собою зміну і в самій системі. Тому, чим більше неправомірних дій суб'єктів мають місце, тим більше поширюються в прямому і зворотному напрямку

¹ Шишкін В. В. Синергетический подход в теории права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2007. С. 4.

² Сливка С. С. Філософія права : навч. посіб. Київ : Атіка, 2012. С. 153.

наси́льство і агресія, а отже тим більшим є негативний резонанс, який відчуває на собі правова система¹.

При цьому слід не забувати, що правова система України входить в правову сім'ю, більш загальну по відношенню до елементів, що до неї входять, тобто знаходиться всередині складно організованої системи вищого порядку. І на цьому рівні таке порушення природного каналу своєї еволюції частиною системи призводить до асиметрії права на рівні законів Природи і більш тривалого стабілізаційного періоду.

Інша ситуація складається при правомірних вчинках суб'єкта, в більшості випадків вона збігається з толерантною поведінкою: вплив такої поведінки на природні закони і вплив природних законів на неї здійснюється в рамках правового діалогу людини і суспільства з Природою.

Дослідження в області синергетики підтверджують, що при побудові норм позитивного права слід не порушувати норми природного права, оскільки позитивне право є системою більш простого порядку в порівнянні з природним правом. Такий підхід є необхідністю, адже будь-яка нестійка або неорганізована система знаходиться в складі деякої організованої системи. Порушення цього принципу призведе до порушення стійкості життєдіяльності як самої системи, так і системи вищого порядку, в яку вона входить.

Для юриспруденції найбільш цікавою з наукової та практичної точки зору є важлива обставина, виявлена синергетичним підходом – це необхідність врахування постійного включення суб'єкта в усі об'єкти соціального характеру. Так, «в особливих станах нестійкості соціального середовища дії кожної окремої людини можуть впливати на макросоціальні процеси. Звідси випливає необхідність усвідомлення кожною людиною величезного тягара відповідальності за долю всієї соціальної системи, всього суспільства». Тим

¹ Смазнова І. С. Применение выводов синергетики в исследовании права. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць*. Вип.67. Ред. кол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. В. М. Дрьомін. Одеса : Юридич. Літ-ра, 2012. С. 150.

самим поставлено під великий сумнів міф про те, що нібито зусилля окремої людини не можуть мати видимого впливу на хід історії, що діяльність кожного окремого індивіда («атомарного суб'єкта») нібито неістотна для макросоціальних процесів¹.

У процесі дослідження широко використовувався *аксіологічний підхід*, базовою категорією якого є «цінність». Погоджуємося з висновком А. О. Фальковського, що змістовне наповнення аксіологічного підходу у методології права залежить від того тлумачення цінностей, яке притаманне дослідникові². Саме тлумачення цінностей автором дослідження дозволяє будувати стратегію дослідження крізь призму власних і загальноприйнятих у суспільстві ціннісних орієнтацій. Аксіологічний підхід несе великий евристичний потенціал у своїх пізнавальних можливостях, в тому числі по відношенню до феноменів насильства і толерантності, до співвіднесення їх з правовими цінностями. У ході роботи здійснювалося дослідження феноменів насильства і толерантності у їх взаємному формуванні, розвитку, впливі і співвідношенні із такими правовими цінностями: справедливістю, свободою, рівністю, демократією, правопорядком, людиною і тісно пов'язаними з нею цінностями (життя, гідність, честь тощо), безпекою, свободою віросповідання та іншими.

Аксіологічний підхід у філософсько-правовому дослідженні насильства і толерантності відкрив можливість оцінки їх цивілізаційної значущості, що незворотно привело до неможливості оминуть і цивілізаційний підхід у роботі.

Цивілізаційний підхід тісно пов'язаний з аксіологічним підходом, у О. В. Кресіна, навіть похідний від нього³. При пізнанні предмета дослідження, який має безпосереднє відношення до таких по-

¹ Кохановський В. П. *Философия и методология науки: учебник для высших учебных заведений*. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. С. 456.

² Фальковский А. О. Аксіологічний підхід у методології юриспруденції: філософсько-правовий вимір, *Антропологія права: філософський та юридичний вимір (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасн. Третього всеукр. «круглого столу» (м. Львів, 23-24 листопада 2007 р.). Львів, 2008. С. 337.

³ Кресін О. В. *Порівняльне правознавство у XIX – XX століттях: проблеми становлення*: монографія. Київ: Логос, 2011. С. 211.

нять, як культура, цивілізація, суспільство, право, менталітет, нація, оминуту цей методологічний підхід навряд чи було можливо.

Незважаючи на численну множинність поглядів на співвідношення цивілізації і культури, ми виходили з позиції Н. М. Крестовської, з якою повністю погоджуємося, що цивілізація – це розвинутий стан людського суспільства, яким досягнуто високий рівень культури, науки, промисловості та урядування. Тобто не кожна культура може бути цивілізованою. Саме таке розуміння цивілізації найтісніше пов'язано з правом. Її серцевина – громадянин – суб'єкт дії. Цивілізація постає як процес олюднення людини, її ходи від тварини до носія категоричного імперативу, як процес подолання варварства в собі і в суспільстві в цілому¹.

Можна констатувати, що мілітаризм став частиною сучасної культури, способом людського мислення і буття. Як не сумно про це говорити, але наша реальність – «культура» мілітаризму. Здається, для того щоб стверджувати культуру миру, треба знати «культуру» мілітаризму. Незважаючи на кардинальні зміни в житті сучасного суспільства, сутність процесу мілітаризації обумовлена все тим же європейським менталітетом з властивою йому агресивністю. Однак новий мілітаризм, на відміну від минулих епох, завдяки можливостям інформатизації, є глобальним утворенням планетарного масштабу.

В аспекті конфлікту цивілізацій і культур ідея мілітаризму отримала глобальне звучання в роботі відомого політолога С. Хантінгтона, який представив глобальний конфлікт цивілізацій і вийшов до пояснення поширення цих глобальних загроз².

Основою нашого дослідження є комплексне використання сукупності методів та прийомів наукового пізнання. Зокрема, для досягнення поставленої мети в процесі теоретичних досліджень були

¹ Крестовська Н. М. Цивілізаційний підхід в юриспруденції. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції*: колективна монографія / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 54.

² Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций : монография. Москва : АСТ, 2003. 603 [5] с.

використані методи абстрагування, аналізу та синтезу, індукції та дедукції. Основним методологічним фоном у роботі був діалектичний метод, що завжди дозволяє розглядати досліджуваний предмет у його розвитку і з властивими йому внутрішніми протиріччями, поетапне вирішення яких дозволяє доходити певних плідних висновків.

З позиції системного підходу аналізуються різні сторони насильства і толерантності, їх взаємозв'язок з іншими соціальними, соціально-політичними, соціально-правовими, тісно пов'язаними між собою явищами, як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням всіх їх елементів та частин.

При дослідженні передумов виникнення насильства, агресії, толерантності, причин та умов, що сприяють їх розвитку та модифікації, використовувалися історичний метод та пов'язаний з ним світоглядний підхід.

У процесі дослідження широко використовувався герменевтичний метод при інтерпретації міжнародно-правових норм, прийнятих ООН, ЮНЕСКО та присвячених проблемам агресії, насильства, толерантності і іншим поняттям та категоріям, які розглядалися у роботі.

За допомогою методу порівняльного аналізу було здійснено співставлення нормативних та наукових підходів до толерантності і агресії на міжнародному, міждержавному та внутрішньодержавному рівнях їх прояву; в основу поділу на певні види був покладений метод класифікації; за допомогою формально-логічного методу вивчено законодавство України щодо зазначених феноменів, а за допомогою прогностичного методу сформульовані пропозиції щодо удосконалення категорій, які їх позначають.

Методологію боротьби з агресивними проявами насильства, включаючи тероризм, було висвітлено за допомогою методологічної функції кримінології.

Аналіз й узагальнення міжнародних документів щодо досліджуваної проблеми сприяли формулюванню висновків та рекомендацій щодо удосконалення законодавства України з питань насильства і толерантності, узгодження його з міжнародними стандартами

прав людини. Особливо варто наголосити на використанні рішень Європейського Суду з прав людини щодо питань, пов'язаних із предметом дослідження.

Дослідження основних проблем та формулювання пропозицій щодо їх усунення у сфері насильства і толерантності в Україні здійснювалось у роботі за такими напрямками: концептуальні та інструментальні засади дослідження; характеристика джерел філософсько-правового дослідження насильства і толерантності; розмежування понять «насильство» і «агресія»; насильство як інструмент маніпулювання людською свідомістю; філософсько-правовий аналіз застосування насильства у соціумі; розмежування понять «терпимість» і «толерантність»; принцип толерантності як інструмент подолання конфлікту; філософсько-правовий аналіз застосування толерантності у соціумі; актуалізація проблематики насильства і толерантності в сучасному суспільстві; антикультура мілітаризму в менталітеті сучасної людини; еволюція тероризму як виду насильства; толерантність на шляху подолання антикультури мілітаризму; класифікація проявів агресії і толерантності у сучасному суспільстві; філософсько-правові аспекти насильства і толерантності у міжнародних відносинах; концептуалізація дослідження парності категорій агресії і толерантності; методологічний ракурс парності категорій агресії і толерантності; синергетична ефективність парності категорій агресії і толерантності; антропологічна ефективність парності категорій агресії і толерантності.

Завдяки системному підходу, методу прогнозування сформульовані пропозиції щодо вдосконалення і перспектив розвитку законодавства України з питань насильства і толерантності відповідно до міжнародних стандартів прав людини та законодавства демократичних держав.

У якості висновку слід підкреслити, що методологія філософсько-правового дослідження насильства і толерантності має міждисциплінарний, комплексний характер, вона становить систему концептуальних підходів, методів та способів дослідження, а також знань про закономірності їх застосування. Принципи філософії

права, методи та категорії – це елементи конструктивної логіки нашого мислення у ході аналізу, котрий є засобом для розуміння доцільності пізнання об'єкту дослідження і отримання конкретності істини в результаті процесу пізнання.

Дослідження насильства і толерантності ґрунтується на сукупності відповідних онтологічних і гносеологічних принципів філософії права: метафізичності, верховенстві, справедливості, рефлексивності, синергетичності, феноменологічності, гармонійності, історизму, а також культурологічному і ментальному принципах філософії права.

У дослідженні використовується комплексний міждисциплінарний підхід при розвідці філософсько-правових аспектів насильства і толерантності. Оскільки ці феномени і пов'язані з ними процеси є комплексними і міждисциплінарними, для їх аналізу необхідно використовувати низку підходів, методів, категорій і технік, які в сукупності здатні забезпечити адекватне відображення всього багатостороннього їх змісту. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять *філософсько-правові підходи*. Теоретичне мислення вимагає від дослідника високої культури філософського мислення, онтологічного і деонтологічного тлумачення (герменевтики) наукового поняття, світоглядного і системного підходу, форми організації тощо¹. У ході дослідження в першу чергу були задіяні такі філософсько-правові підходи, як антропологічний, комунікативний, системний, синергетичний, цивілізаційний, аксіологічний, які визначили саму стратегію нашого дослідження та її структури, загальну спрямованість, зумовили характер і зміст оцінювання отриманих результатів.

При дослідженні теми широко використовувалися категорії філософії, враховуючи їх універсальний характер. Категорії філософії та філософії права, які використовувалися під час пізнання насильства і толерантності акумулюють результати розвитку інших окремих наук: юриспруденції, логіки, психології, політології, куль-

¹ Сливка С. С. Філософія права : Навч. посіб. Київ : Атіка, 2012. С. 12.

турології, лінгвістики, релігієзнавства, соціології тощо. Ці категорії пов'язані таким чином, що кожна з них може бути досягнута лише як частина всієї системи. Наприклад, категорія «наси́льство», «толерантність» можуть бути досягнені у їх заставленні з категоріями: «справедливість», «свобода», «агресія», «рівність» тощо. В іншому випадку ми не зможемо вийти за межі простої констатації фактів об'єктивної правової реальності та претендувати на всеосяжність дослідження.

Наведені міркування дають підстави зазначити, що методологія пропонованого дослідження насильства і толерантності – це система концептуальних підходів, методів та способів дослідження насильства і толерантності як феноменів правової реальності і парних юридичних категорій, а також знань про закономірності їх застосування. Комплексний характер дослідження, перебування його на межі загальної теорії юриспруденції, міжнародного права, галузевих юридичних дисциплін, філософії, логіки, психології, лінгвістики, релігієзнавства, культурології, соціології тощо потребували залучення методологічного інструментарію зазначених наук, однак не механічно, а з урахуванням особливостей об'єкта та предмета досліджуваної теми.

При дослідженні насильства і толерантності було використано загальнонаукові й спеціально-юридичні методи наукового пізнання. Серед найважливіших із них слід виділити наступні: методи абстрагування, аналізу та синтезу, індукції та дедукції, історичний метод, герменевтичний метод, метод порівняльного аналізу, метод класифікації. Основним методологічним фоном у роботі був діалектичний метод, що завжди дозволяє розглядати досліджуваний предмет у його розвитку і з властивими йому внутрішніми протиріччями, поетапне вирішення яких дозволяє доходити певних плідних висновків. За допомогою формально-логічного методу вивчено законодавство України щодо зазначених феноменів, за допомогою прогностичного методу сформульовані пропозиції щодо удосконалення категорій насильства і толерантності відповідно до міжнародних стандартів прав людини та законодавства демократичних держав.

1.2. Характеристика джерел філософсько-правового дослідження насильства і толерантності

Комплексний та системний характер дослідження, а також перебування його на межі загальнотеоретичної юриспруденції та філософії, галузевих юридичних дисциплін, логіки, психології, культурології, політології, релігієзнавства тощо потребували залучення значної кількості різних джерел, які умовно можна розподілити на вісім груп.

Першу групу джерел становлять міжнародні документи, в яких розкривається зміст та структура насильства і толерантності. До цієї групи джерел входять світові та регіональні міжнародні акти з прав людини.

Світові міжнародно-правові акти, в яких містяться положення присвячені поняттям, змісту, характеристиці насильства, агресії і толерантності – це документи, ухвалені Організацією Об'єднаних Націй (далі – ООН) та її спеціалізованими установами, наприклад, Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (далі – ЮНЕСКО) для сприяння протидії, профілактиці насильству на всіх рівнях його прояву, усуненню наслідків агресії, втілення і застосування толерантності. Насамперед, до них належать Загальна декларація прав людини (далі – ЗДПЛ) (ООН, 1948 р., ст. 19)¹; Декларація принципів терпимості: прийнята в м. Парижі (1995 р.) Резолюцією 5.61 на 28-ій сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО². В Декларації зафіксовані головні рівні упроваджен-

¹ Всезагальна декларація прав людини 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Консультант Плюс: Международные правовые акты: Международное право. URL: <http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/> (дата звернення : 30.08.2018).

² Декларація принципів терпимості: прийнята в м. Парижі 16.11.1995 р. Резолюцією 5.61 на 28-ій сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО // Консультант Плюс: Международные правовые акты: Международное право. URL: <http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/> (дата звернення : 30.01.2019).

ня принципів толерантності. Преамбула Статуту ООН (1945 р.)¹, в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314 дано визначення агресії (1974 р.)²; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (далі – МПГПП) (ООН, 1966 р., ст. 19)³ (Українська Радянська Соціалістична Республіка (далі – УРСР) ратифікувала його ще у 1973 р.); Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості и дискримінації на основі релігії або переконань (1981 р.)⁴ тощо.

У розглядуваній групі джерел, які використовувалися в процесі дослідження, важливе місце посідають регіональні міжнародні акти з прав людини, зокрема європейські. Це передусім Конвенція про захист прав людини і основних свобод, ухвалена Радою Європи у Римі у 1950 р., Україна її ратифікувала у 1997 р.⁵, а також заходить своє відображення у Рекомендаціях Парламентської асамблеї Ради Європи «Релігія і зміни у Центральній і Східній Європі» (2002 р.), актах Організації про безпеку і співробітництво в Європі; Рамочної конвенції про захист національних меншин (1995 р.); Постановах Європейського парламенту про секти у Європі (1996 р.); Підсумковому документі Віденської зустрічі (1989 р.), Копенгагенської наради з людському виміру (1990 р.) тощо.

Аналіз зазначених міжнародних документів з питань насильства і толерантності дозволив обґрунтувати такі висновки: 1) значна кількість таких міжнародних документів має рекомендаційний характер; 2) у їх системі немає спеціального нормативного (обов'язкового) документа, присвяченого актуалізації проблематики

¹ Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення : 23.02.2019).

² Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 3314. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74 (дата звернення : 23.02.2019).

³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (далі – МПГПП) (ООН, 1966 р., ст. 19) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення : 23.02.2019).

⁴ Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/relintol.shtml (дата звернення : 23.09.2019).

⁵ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення : 23.02.2019).

насильства і толерантності в сучасному суспільстві, тому пропонується на всесвітньому та європейському рівні його прийняти.

До другої групи джерел входять чинні нормативно-правові акти України і зарубіжних держав, присвячені насильству і толерантності та іншим феноменам і категоріям, з якими вони взаємопов'язані (справедливість, свобода тощо). У зазначених документах розкриваються зміст, структура насильства і толерантності та окремих їх елементів, окреслені юридичні засоби попередження, запобігання насильства і агресії, усунення їх наслідків, втілення, забезпечення та охорони толерантності.

При дослідженні теми детально аналізувалося чинне законодавство України: Конституція України (1996 р.)¹; Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (2012 р.)²; Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.)³; Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2010 р.)⁴; Закон України «Про освіту» (2017 р.)⁵.

У цій групі джерел важливе місце займають кодифіковані акти України, які є важливими юридичними гарантіями забезпечення захисту людини від незаконного насильства, протиправної агресії і гарантування дотримання принципу толерантності, а саме: Цивільний кодекс України (2003 р.) (далі – ЦК України)⁶, Кримінальний кодекс

¹ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення : 23.02.2019).

² Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17> (дата звернення : 23.09.2019).

³ Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України 23 квітня 1991 р. № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення : 23.02.2019).

⁴ Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення : 23.02.2019).

⁵ Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення : 23.02.2019).

⁶ Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. Офіційний вісник України. 2003. 28 берез. № 11. Ст. 461.

України (2001 р.) (далі – КК України)¹, Кодекс України про адміністративні правопорушення (1984 р.)², Цивільний процесуальний кодекс України (2004 р.) (далі – ЦПК України)³ тощо.

В Україні прийнято значну кількість законів та підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення прав і свобод людини у різних галузях законодавства. На нашу думку, слухним є зауваження деяких вітчизняних учених щодо пропорційної невідповідності нормативного врегулювання насильства і толерантності. Поняття насильства, форми агресії прописані у вітчизняному законодавстві (у кодифікованих актах, законах тощо) детально і вже давно. Одночасно з цим таке поняття, як толерантність, не зустрічалося в жодній з галузей вітчизняного права. В українському законодавстві застосовувалися лише поняття, схожі до толерантності за своїм змістом, наприклад, поняття про права і свободи громадян у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» 1991 р., Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 2010 р., у Цивільному кодексі 2003 р. та інших. Пропозицію про необхідність прийняття окремого закону, який повинен враховувати європейські стандарти розвитку толерантних відносин, підтримують М. І. Пірен⁴, О. М. Тарасишина⁵, І. В. Галицький⁶.

¹ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. Офіційний вісник України. 2001. 8 черв. № 21. Ст. 920.

² Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 23.02.2019).

³ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV (в ред. Закону України від 03.10.2017 № 2147-VII.) Офіційний вісник України. 2017. 8 груд. № 96. Ст. 2921.

⁴ Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. *Visnyk NAPA*. № 2. 2015. С. 51-56.

⁵ Тарасишина О.М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2008. 19 с.

⁶ Галицький І. В. Толерантність в правовому житті сучасної України. Одеса: Фенікс, 2012. 144 с.

На підставі аналізу нормативно-правових актів України з питань насильства і толерантності, обґрунтовується висновок про необхідність удосконалення дослідження цих феноменів і відповідних категорій, а також узгодження з міжнародними документами з прав людини.

Третя група джерел – наукові праці з питань загальнотеоретичної юриспруденції, філософії права тощо, присвячені методологічним підходам і методам дослідження, у тому числі теоретико-методологічним засадам дослідження насильства і толерантності.

Серед вітчизняних та зарубіжних досліджень щодо методологічних підходів і методів дослідження, у тому числі методології дослідження насильства і толерантності, ми акцентували увагу на працях С. С. Алексєєва, М. М. Алексєєва, А. Ф. Антипенка, Л. Берталанфі, В. В. Дудченко, В. В. Завальнюка, О. А. Івакіна, М. С. Кельмана, Б. О. Кістяківського, А. А. Козловського, М. І. Козюбри, Н. М. Крестовської, В. П. Кохановського, О. М. Литвинова, Ю. М. Оборотова, В. М. Сирих, С. С. Сливки, С. І. Максимова, О. П. Пунченка, П. М. Рабіновича, А. І. Уйомова, А. Ю. Цофнаса та інших.

Четверту групу джерел становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених минулого та сучасності з філософії, правознавства, логіки, психології, релігієзнавства, культурології, соціології, присвячені питанням насильства і агресії, толерантності і терпимості, культури й антикультури, справедливості, нормативності, релігії тощо.

Ця група джерел складається з таких видань, як енциклопедії, словники з філософії, логіки, психології, культурології, соціології, релігієзнавства. Вони використовувалися для з'ясування суті таких понять, як насильство, маніпулювання, агресія, свідомість, конфлікт, толерантність, терпимість, принцип, мілітаризм, антикультура, менталітет тощо; підручники з філософії, філософії права, логіки авторами яких є А. О. Алексєєв, М. М. Алексєєв, О. Г. Данільян, С. І. Максимов, Ю. М. Оборотов, П. М. Рабінович, С. С. Сливка, Л. М. Сумарокова та інші вчені; філософські, політологічні праці,

дослідження з психології, правознавства, об'єктами уваги в яких є такі феномени, як насильство, агресія, свідомість, толерантність тощо.

Природа насильства, агресії, поглядів щодо феномена толерантності, їх взаємозв'язку – об'єкт уваги у працях видатних філософів-класиків Платона, Аристотеля, Аврелія Августина, Томи Аквінського, Н. Макіавеллі, Л. Вітгенштейна, Т. Гоббса, Г. Гегеля, Р. Декарта, В. Джемса, Д. Локка, І. Канта, Б. Кістяківського, Дж. С. Мілля, С. Франка, Е. Фромма, Д. Юма, П. Юркевича тощо. Теорію революційного насильства обґрунтовували К. Маркс, М. Бакунін, В. Ленін, Л. Троцький та інші. Фашистські теоретики виправдовували застосування фізичного і політичного насильства расовими і біологічними чинниками, а сталінізм – загостренням класової боротьби. Тобто, в історичному аспекті розуміння насильства мало досить широкий діапазон: починаючи від пригнічення словом і закінчуючи силою політики. Щодо останньої, то будь-яка фізично-силова чи словесно-силова влада одних над іншими визначалася небезпечною формою соціального насильства¹.

Теоретичні положення цих філософів істотно вплинули на розуміння поглядів у сучасній філософії.

Чималий внесок у вивчення природи агресії, толерантності та їх взаємозв'язку з іншими феноменами свідомості зробили сучасні науковці А. Бандура, Л. Берковіц, Р. Джін, С. Фешбек, А. Назаретян та інші вчені. В Україні та в інших державах захищено низку дисертацій із цієї проблематики (феномену толерантності в Україні присвячені дисертаційні дослідження І. В. Галицького, О. А. Гриви, А. І. Гусєва, В. В. Логвинчук, О. Ю. Сухомлин, О. М. Тарасишиної).

П'яту групу джерел становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, в яких висвітлюються питання онтологічних засад феномену насильства і його агресивних форм.

¹ Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / под. ред. С. П. Щербы. Москва : ООО «Юрлитинформ», 2002. С. 44–47.

Зокрема дослідженням проблем агресії займалися і займаються дослідники різних держав. Велика група вчених пов'язує агресію безпосередньо із природньою людською агресивністю, наслідуючи теорії Е. Фромма про природжену людську агресивність. Так А. Бандура, Л. Берковіц, Р. Джін, С. Фешбек та інші сформулювали основні принципи теоретичних уявлень про агресію. Така агресія подібна агресії тварин. На особливу увагу заслуговує цікавий висновок російського дослідника агресії А. П. Назаретяна, що «інтелект за своїм генезисом і за однією з початкових функцій є інструментом агресії»¹.

Агресивні прояви людини пов'язані з якостями, які несуть позитивну або негативну соціальну спрямованість. Так, зоопсихолог, засновник етології К. Лоренц, російські вчені О. Гусейнов, В. Степін вважають, що людина в своїй культурній, антропологічній, біологічній суті містить агресивні можливості.

В публікаціях присвячених осмисленню феномена насильства однією з центральних проблем є проблема взаємодії насильства зі свідомістю людини. Вельми цікаві думки виражають М. Беляєв, Д. Корецький, О. Куліков, В. Петров, В. Сажин, К. Соколов, Є. Холмогоров, О. Щеглов та інші дослідники, в останніх публікаціях яких значна увага приділяється психологічному відношенню до насильства, здатності використовувати провокаторами для досягнення поставлених ними цілей образу або стереотипу насильства як абсолютного зла тощо. Психологічний аспект цього питання вивчали також такі вчені, як Р. Гаріфуллін, С. Зеленський, В. Панкратов, В. Шейнов. Політичну сферу маніпулювання свідомістю досліджували С. Кара-Мурза, В. Крисько, В. Лисичкін, А. Моль, О. Філатов, Н. Чомський, Л. Шелепін. Звичайно ж, у цих роботах надається певний прогноз, пропонуються різні ідеї стратегії боротьби з різними видами насильства, у тому числі і шляхом ідеологічного забезпечення цієї боротьби. В публікаціях присвяче-

¹ Назаретян А. П. Историческая эволюция морали: прогресс или регресс? *Вопросы философии*. 1992. № 3. С. 84.

них осмисленню феномена насильства однією з центральних проблем є проблема взаємодії насильства зі свідомістю людини.

Шосту групу становлять джерела, в яких висвітлюються онтогносеологічні засади феномену толерантності. Для визначення поняття толерантність, терпимість, конфлікт, у праці використовувались положення як з праць видатних філософів-класиків, так і з наукових розвідок вітчизняних і зарубіжних учених.

Мислителі епохи Просвітництва трактували категорію толерантності як свободу думки, віри, виокремлювали принцип гуманності як основоположний для державних відносин (Вольтер, П. Гольбах, К. Гельвецій, Д. Дідро, І. Кант, Ш. Монтеск'є та інші). Перехід до сучасного розуміння толерантності пов'язаний з есе «Про свободу» Дж. С. Мілля (XIX ст.), яке має своїм корінням сократівський ідеал вільної людини.

Активно автор досліджувала традиції православної релігійно-філософської думки у контексті толерантності. Слід виділити твори М. О. Бердяєва, І. О. Ільїна, М. О. Лоського, К. П. Побєдоносєва, В. С. Соловйова, І. Л. Солоневич, Л. М. Толстого та інших, присвячені осмисленню духовно-історичних основ православної цивілізації. Розкриттю релігійно-духовних цінностей православного суспільства в руслі культурно-цивілізаційного процесу присвячені праці філософа, богослова О. С. Хом'якова. Завдяки цьому задовго до західноєвропейських мислителів (О. Шпенглер) була розроблена етноцивілізаційна модель пізнання всесвітньої історії та обґрунтовано вчення про культурно-історичні типи, локальні цивілізації (Н. Я. Данилевський).

Необхідно виділити історико-філософські праці орієнталістів Ф. І. Щербатського, О. О. Розенберга, Е. Е. Обермільера, Б. В. Семичева. Значний внесок у дослідження буддизму внесли М. В. Абаєв, Т. В. Єрмакова, С. Ю. Лепеха, В. Г. Лисенко, В. В. Мантатов, Е. П. Островська, Р. Е. Пубаєв, В. І. Рудой, В. С. Семенов, А. А. Терентьев, Е. А. Торчин, В. К. Шохін, Л. Є. Янгутов. В їхніх творах здійснено оцінку специфіки східної цивілізації і культури як іншої базисної основи толерантності.

У якості теоретичної бази дослідження толерантності як інструменту подолання конфлікту використовувалися праці наступних вітчизняних і зарубіжних науковців: Ю. М. Оборотова, який значну увагу приділяє дослідженню тенденцій розвитку методології юриспруденції, К. В. Горобця, який досліджує толерантність як правову цінність, Р. Я. Мандель, яка обґрунтовує толерантність у якості умови запобігання дискримінації, Т. М. Петухової, яка дала теоретико-методологічний аналіз поняття толерантності, Д. А. Чернушенка, який розглянув толерантність як світоглядну основу правосвідомості в умовах інформаційного суспільства, О. М. Тарасишиної, яка дослідила співвідношення справедливості і толерантності, І. В. Галицького, який досліджує толерантність в правовому житті сучасної України, М. І. Пірен, який обґрунтував толерантність як чинник злагоди та консолідації в сучасному суспільстві, В. І. Мукомель, Е. А. Паїн, які розглянули толерантність як спосіб боротьби проти ксенофобії, О. В. Троїцької, яка дослідила механізм формування етнічної толерантності, Дж. Розенау, який запропонував у теорії міжнародних відносин принцип толерантності (неабсолютності) як один серед основних принципів методології.

У сучасній філософії основними напрямками вивчення є особливості історичної еволюції ідеї толерантності, її антропологічної природи. Історико-філософський аспект теми толерантності актуалізований в роботах таких авторів, як В. І. Вернадський, Р. Вірна, Т. В. Волкова, В. І. Гараджа, Б. С. Гершунський, Б. Л. Гінзбург, О. Грелл, А. Л. Гуревич, П. К. Гречко, В. М. Золотухін, І. Н. Іонов, І. Карлі, Н. І. Конрад, Н. Н. Крадін, Дж. Лаурсен, Г. Г. Майоров, У. Монтер, М. П. Мчедлов, А. Ф. Окулов, А. В. Перцев, Р. Портер, А. М. Прохоров, Ю. І. Семенов, А. Д. Сухов, В. М. Хачатурян і ін.

Серед сучасних англomовних авторів, які займаються цією проблематикою, можна виділити М. Уолцера, П. Ніколсона, Д. Хейді, С. Мендус, Б. Вільямса, К. Нідермана, Д. Лорсена.

Окрему групу робіт складають дослідження, в яких толерантність розглядається як філософська категорія діалектичного відображення поведінки людини в її гармонійній взаємодії з

навколишнім світом (В. А. Балханов, В. А. Васильєв, Б. С. Гершунский, С. Мендус, П. Ніколсон, Л. В. Скворцов, Б. Вільяме та інші). У сучасній філософії розглядаються прояви толерантності в різних сферах життя суспільства – комунікації (Ю. Єршов), міжнародних (С. Л. Кропотов, В. І. Михайленко) і міжетнічних відносинах (В. Є. Козлов, Н. В. Мольденгауер), моралі (П. Ніколсон), політиці (Дж. Мерфі, Дж. Чой, В. В. Шалин), праві (Дж. Горман, Н. Маккормік), релігії (У. Джеймс, Дж. Коффі), економіці (В. О. Лобовіков), етиці (Р. Р. Валітова, Н. Грамер, Г. Невью). Поширення толерантності в соціальному житті вбачається дослідниками переважно в освіті (Г. Д. Дмитрієв, Д. В. Зінов'єв, О. Ю. Литвиненко, Р. Пратт, К. Уейн та інші).

З точки зору екзистенційно-феноменологічного підходу (Е. Гуссерль, М. Хайдеггер) толерантність трактується в аспекті трансцендентальної суб'єктивності і трансцендентальної інтерсуб'єктивності.

Толерантність в рамках антропоцентричного підходу (Ж. М. Гюйо, С. І. Григор'єв, Г. В. Дильнов, В. А. Клімов, Ю. М. Резник, Ж. Т. Тощенко) розглядається в аспекті усвідомленої поведінки, яке базується одночасно на суспільній свідомості, на досвіді поколінь, сукупності традицій і цінностей і на індивідуальній свідомості індивіда, що має на увазі його унікальність, самобутність і особистісне осмислення себе.

Толерантність в рамках аксіологічного підходу (Г. Маркузе, П. Ніколсон) трактує як «цінність-в-собі» або як одну з цінностей лібералізму. «Конфліктний» дослідницький підхід (Ш. Муфф, Ж. Лаклан, Б. Капустін) до толерантності розглядає її як інструмент вирішення суспільного конфлікту.

Толерантність в рамках онтологічного підходу (М. Уолцер) розглядається як певний спосіб співіснування груп в історії.

Толерантність в етичному підході (Д. Ролз) розглядається як чеснота або у взаємозв'язку з мораллю (Г. Л. Бардієр, Р. Р. Валітова, В. А. Петрицький, І. С. Кон, А. А. Гусейнов, Е. В. Магомедова і ін.).

В рамках правового підходу феномен «толерантність» розуміється як вимога побудови суспільства, заснованого на праві (Дж. Горман, Н. Маккормік, В. С. Соловійов).

Сьому групу становлять джерела, які використовувалися для дослідження насильства і толерантності як тенденцій розвитку сучасного суспільства.

У цій групі джерел при всебічному дослідженні традиційних цивілізаційних систем і механізмів їх функціонування були використанні роботи зарубіжних дослідників: Т. Бокля, М. Вебера, Г. Гегеля, Ф. Гізо, Е. Дюркгейма, К. Маркса, Л. Моргана, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г. Спенсера, Ф. Енгельса та інших, а також сучасних представників історико-філософської школи: К. Поппера, Г. Ріккєрта, А. Дж. Тойнбі, А. Ферпосона, С. Хан-тінгтона, О. Шпенглера. В їх працях розкрито методи пізнання шляхів розвитку цивілізацій, де агресія і толерантність обумовлені мультикультурним середовищем, яке склалося.

При дослідженні автор виходила з соціальної кризи, яка охопила глобальне суспільство, тому використовувала ідеї західної раціоналістичної традиції (М. Вебер, Е. Гуссерль, Х. Ортега-і-Гассет та інші) і праці щодо проблеми соціальних криз таких науковців, як О. Штомпель, Е. Тоффлер, П. Сорокін, Г. Мур, Г. Шмелдерс, А. Афталъон, Д. Кейнс, А. Пігу та інших.

При дослідженні актуалізації проблематики насильства і толерантності у сучасному суспільстві було проаналізовано роботи М. А. Бірюкової, О. Г. Дугіна, І. В. Галицького, В. М. Кудрявцева, Ф. Лапорта, С. І. Максимова, В. В. Нікітаєва, Ю. М. Оборотова, П. М. Рабиновича, О. В. Петришина, Ю. М. Тодики, Л. Г. Удовици, М. І. Хавронюка та інших. В публікаціях зазначених авторів приділяється належна увага природі насильства в умовах процесу глобалізації, правам людини в умовах глобалізації, розумінню «багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості»¹, усвідомленню цього різноманіт-

¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 859.

та як «найбільшого блага людської цивілізації»¹, неприйняття якого суперечить суті нормального людського співіснування.

При дослідженні філософсько-правових аспектів насильства і толерантності у міжнародних відносинах, яка є однією з найактуальніших тем наукового обговорення останніх років, було проаналізовано роботи Д. В. Андреева, В. Ф. Антипенка, О. М. Балинської, В. М. Вовк, В. К. Грищука, В. М. Дрьоміна, Н. А. Зелінської, У. Лакера, У. Макбрайда, Ю. С. Ромашова, О. І. Уткіна. Висуваючи ідеї протидії насильству у міжнародних відносинах, автори формулюють цілі та цінності нового справедливого світоустрою, заснованого на принципі толерантності, підкреслюють необхідність узгоджених дій в цьому демократичному напрямі, приділяється належна увага природі насильства в умовах процесу глобалізації, причинам його виникнення, шляхам розвитку, відмінностям від більш ранніх форм його прояву. У них же міститься прогностика майбутнього та ідеї стратегії боротьби із цим злом.

Восьму групу джерел становлять праці зарубіжних авторів і вітчизняних науковців, які присвячені проблематиці агресії і толерантності, що дозволили проаналізувати ці категорії як парні з врахуванням їх методологічного ракурсу (зокрема, синергетичної і антропологічної ефективності).

Дослідження робіт А. Р. Аклаєва, О. Г. Асмолова, Л. Берковица, А. П. Голдстейна, О. Ш. Гусейнова, Д. В. Джамаліяна, Д. В. Жмурова, К. Лоренца, А. В. Малька, М. І. Найдорфа, Г. Олпорта, А. А. Рудакова, Г. У. Солдатової, В. М. Сирих, С. М. Трубецького дозволило зробити висновок про відсутність праць щодо комплексного і системного дослідження філософсько-правового виміру парності категорій агресії і толерантності.

Аналіз синергетичного аспекту розвитку права на підставі робіт представників західноєвропейської науки (Дж. Балкін, Дж. Бойл,

¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 862.

А. Бозо де Кармона, М. Брейтует, Г. Гудріч, П. Шлаг і ін.), дослідженнях можливості використання синергетичного підходу в праві (С. М. Братуся, А. Б. Венгерова, В. М. Сирих, Г. А. Туманова, А. А. Фатуєва, В. А. Шабаліна, В. В. Шишкіна) дозволив дійти до висновку про відсутність праць, присвячених синергетичній ефективності парності категорій агресії і толерантності.

При дослідженні антропологічної ефективності парності категорій агресії і толерантності автор використовувала підхід М. Шелера, який спираючись на феноменологію знайшов єдиний і внутрішньо послідовний образ, що інтегрував сукупність знань про людину з історії, соціології, психології, біології, культурної антропології в одне органічне ціле. Серед інших мислителів, чії ідеї було проаналізовано і застосовано при дослідженні антропологічної ефективності парності категорій агресії і толерантності слід назвати К.-О. Апеля¹, А. Бруннера², Ю. Габермаса³, О. Гьофе⁴, С. П. Добрянського⁵, С. І. Максимова⁶, Г. Марселя, О. Мережка⁷, Х. Плеснера, П. М. Рабіновича, Ж.-П. Сартра, І. Л. Честнова⁸ та ін.

Комплексний, системний характер дослідження філософсько-правових аспектів насильства і толерантності, його взаємозв'язок із галузевими юридичними дисциплінами, міжнародним правом, з філософією, логікою, лінгвістикою, психологією, культурологією,

¹ Апель К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність? *Політична думка*. 1994. № 3. С. 115–120; № 4. С. 85–92.

² Рабінович П. Права людини: діалектика універсалізації та урізноманітнення. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4 (27). С. 13–21.

³ Габермас Ю. До легітимації через права людини. Київ : Український філософський фонд, 1999. С. 52–62.

⁴ Гьофе О. Розум і право: складові інтеркультурного правового дискурсу. Київ : Альтерпрес, 2003. С. 40–54.

⁵ Добрянський С.П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини. Львів: Астрон, 2006. 120 с.

⁶ Максимов С. Інститут прав людини в сучасному світі: філософсько-правові аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 3 (22). С. 49–57.

⁷ Мережко О. Культурний релятивізм і природа фундаментальних прав людини. *Український часопис прав людини*. 1996. № 1. С. 55.

⁸ Честнов И. Л. Универсальны ли права человека? (Полемические размышления о Всеобщей декларации прав человека). *Правоведение*. 1999. № 3. С. 73–82.

релігійством тощо потребували залучення до аналізу різноманітних джерел.

Джерельну базу дослідження становлять такі групи джерел:

- міжнародні документи, в яких розкривається зміст та структура насильства і толерантності. До цієї групи джерел входять світові та регіональні міжнародні акти з прав людини;

- чинні нормативно-правові акти України і зарубіжних держав, присвячені насильству і толерантності та іншим феноменам і категоріям, з якими вони взаємопов'язані (справедливість, свобода тощо);

- наукові праці з питань загальнотеоретичної юриспруденції, філософії права тощо, присвячені методологічним підходам і методам дослідження, у тому числі теоретико-методологічним засадам дослідження насильства і толерантності;

- наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених минулого та сучасності з філософії, правознавства, логіки, психології, релігієзнавства, культурології, соціології, присвячені питанням насильства і агресії, толерантності і терпимості, культурі й антикультурі, справедливості, нормативності, релігії;

- наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, в яких висвітлюються питання онтологічних засад феномену насильства і його агресивних форм;

- наукові праці вітчизняних і зарубіжних науковців, в яких висвітлюються онтогносеологічні засади феномену толерантності;

- наукові праці вітчизняних і зарубіжних науковців, в яких розкриваються аспекти дослідження насильства і толерантності як тенденцій розвитку сучасного суспільства;

- праці зарубіжних авторів і вітчизняних науковців, які присвячені проблематиці агресії і толерантності, що дозволили проаналізувати ці категорії як парні з врахуванням їх методологічного ракурсу (зокрема, синергетичної і антропологічної ефективності).

Аналіз наукових джерел з теми монографії дає підстави констатувати, що у вітчизняній юриспруденції комплексні дослідження, в яких розглядаються філософсько-правові аспекти дослідження насильства і толерантності, наразі відсутні.

Розділ 2

ОНТОГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ НАСИЛЬСТВА

Упродовж всієї історії становлення державності, суверенітету, інститутів демократії та прав людини проблема насильства, а також пов'язаних з нею визнання або заперечення справедливості, застосування цього насильства завжди знаходилися в центрі уваги як теоретичної, так і буденної свідомості.

У сучасній дискусії про насильство здебільшого йдеться про людину як агресивну та жорстоку істоту. Її схильність до руйнування та поневолення представлено як принципову життєву настанову та засадничий культурний чинник. Підстав для таких висновків вистарся в історії: світові війни, мілітаризм, геноцид, голокост, голодомор, тероризм, злочинність тощо.

Видів насильства не менше, аніж сфер людської діяльності. Суть насильства полягає в тому, щоб змусити конкретну людину або спільноту людей до дій, які суперечать їх власним інтересам¹.

Людина як розумна істота, усвідомлюючи свій внутрішній світ, вибирає насильницький чи ненасильницький зовнішній шлях реалізації внутрішнього. Внутрішній світ людини значною мірою залежить від задоволення потреб. Незадоволення потреб породжує конфлікт між індивідами, між індивідами і державою, між соціальними групами і державою. Нереалізовані потреби ведуть до насильства у суспільстві, і сам шлях здійснення потреб може бути насильницьким. Масштабність насильства і агресії в суспільстві зростає у зв'язку з розвитком і вдосконаленням знарядь для насильства та сфер, у яких має місце існування насильства.

В сучасних наукових публікаціях значної уваги приділено філософському, соціологічному, політичному, історичному, право-

¹ Гусейнов А. А. Возможно ли моральное обоснование насилия? *Вопросы философии*. Москва, 2004. № 3. С. 19–27.

вому, соціально-психологічному, біологічному, антропологічному напрямкам дослідження проблем насильства, де однією з форм її прояву виступає агресія або дані поняття використовуються як синоніми. Так, серед сучасних робіт, присвячених проблемі насильства та її формам, можна зазначити наукові праці В. Антипенка, О. Будницького, М. Вершиніна, Б. Дженкінса, В. Кудашева, У. Лакера, В. Сажина, О. Щеглова, Є. Холмогорова та інших. В останніх публікаціях названих авторів значної уваги приділено сфері політичних та соціально-психологічних відносин. Також насильство часто розглядається як інструмент для маніпуляцій людською свідомістю, що проводиться у будь-якій державі.

У цих же роботах надається певний прогноз, пропонуються різні ідеї стратегії боротьби з агресією як видом насильства, у тому числі і шляхом ідеологічного забезпечення цієї боротьби.

Незважаючи на велику кількість наукової та публіцистичної літератури, присвяченої проблемі суспільного розуміння насильства, поки що, як здається, залишається недостатньою мірою дослідження його логіко-методологічний аспект, що ставить певні перешкоди на шляху створення ефективного механізму регулювання боротьби з різними формами насильства.

Важливо зосередитися саме на логіці розуміння розмежування агресії і насильства і, відповідно, протидії їх негативним наслідкам. Адже теоретична плутанина у цьому питанні, поза сумнівом, створює додаткові перешкоди на шляху створення практично значущого та ефективного механізму регулювання боротьби з агресивністю на всіх рівнях її прояву. Так, наприклад, поняття насильства і агресії є ключовими категоріями в кримінальному праві. Не з'ясувавши сутність цих категорій, не можна з достатньою мірою достовірності визначити належну міру покарання, правильно кваліфікувати злочин. Саме тому необхідна робота над визначенням насильства та агресії.

2.1 Насильство і агресія: розмежування понять

На початковому етапі дослідження необхідно знайти «робоче», найзагальніше визначення «агресії» і «насильства», якому у подальшому процесі дослідження належить постійно розгортатися та конкретизуватися. Уявляється, що для цієї мети могло б підійти таке визначення: у загальному вигляді агресія трактується як «мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам співіснування людей, яка завдає шкоди об'єктам нападу, що приносить фізичний, моральний збиток людям або викликає у них психологічний дискомфорт»¹. А насильство у загальному виді – це «суспільні відносини, в ході яких одні індивіди (групи людей) за допомогою зовнішнього примусу, що являє собою загрозу життю, підпорядковують собі інших, їх здібності, виробничі сили. Насильство можна інтерпретувати як різновид відносин влади, оскільки остання є пануванням однієї волі над іншою, ухвалення рішення за іншого»². Тобто головними ознаками насильства, як це впливає вже з етимології слова, є застосування сили, опора на силу, дію за допомогою сили.

Це є найзагальнішим, а точніше – абстрактно-загальним визначенням. Будь-яка агресія – це насильство, але далеко не будь-яке насильство – це агресія. Деякі великі музиканти згадували, що в ранньому дитинстві їх батьки, найчастіше – батько, застосовували до них насильство, і навіть – фізичне, щоб примусити їх вчитися грати на скрипці або іншому музичному інструменті. Без певного насильства важко обійтися і при лікуванні чи щепленні дитини. Але ж таке застосування сили, будучи фактично або за задумом – насильством на благо, не може бути назване агресією. При цьому першим важ-

¹ Большой психологический словарь / сост. Б. Мещеряков и В. Зинченко. Санкт-Петербург : прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. С. 27.

² Навроцький В. О. Злочини проти особи : лекції для студентів юридичного факультету. Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 1997. С. 14.

ливим уточненням та конкретизацією у цьому випадку буде, мабуть, те, що агресія за логічним рівнянням вужче насильства.

Отже, насильство не завжди пов'язано з агресією?

Відповісти на це запитання можна так: насильство можна назвати початком агресії, а точніше агресивності, але це є дуже віддалений початок, який породжує, окрім неї, численні явища. Початком – у єдності двох значень цього поняття: по-перше, як історично початкового пункту феномена агресії і по-друге, як підстави, головної причини агресії.

Цей початковий пункт деякі дослідники навіть виводять за межі соціуму, в біологічну природу. Так, пояснюючи причину агресивності та деструктивності людини, вчені шукають її у тій біологічній спадщині, яка, нібито, обтяжує людину, оскільки вона є дитям природи.

Наприклад, видатний австрійський зоопсихолог, засновник етології К. Лоренц стверджував, що агресія людини – це природний інстинкт, який зберігає життя. Поява зброї стала каталізатором внутрішньовидового відбору. Сплеск та зростання агресії К. Лоренц пояснював «недостатньою розрядкою інстинктивних агресивних сполук»¹.

Таку позицію Еріх Фромм називав інстинктивізмом. Людина, на думку інстинктивістів, несе в собі заряд агресії, тому що за природою своєю була і залишається хижаком. Критикуючи таку точку зору, Е. Фромм аналізує безліч історичної та антропологічної наукової літератури, наданої посилкою інстинктивізму, що переконливо свідчить про її помилковість, оскільки на ранній стадії свого розвитку людина, виявляючи до інших людей дружелюбність, щедрість та великодушність, характеризується якраз орієнтацією на цінності, пов'язані не зі смертю, а з життям. Агресивність людини, вважає Е. Фромм, – це надбання останніх століть її історії, і викликана вона соціальними обставинами. Проте, Е. Фромм не може погодитися й із точкою зору біхевіоризма, згідно з якою агресивність є

¹ Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). *Вопросы философии*. Москва, 1992. № 3. С. 39.

винятково продуктом виховання та інших форм впливу на людину з боку оточуючого його соціального середовища. Критикуючи ці дві крайні точки зору на причину людської агресивності, Е. Фромм доходить висновку, що у людини «необхідно суворо відрізнити агресію біологічно адаптивну, яка сприяє підтримці життя, доброякісну, від злоякісної агресії, не пов'язаної зі збереженням життя»¹. «Доброякісна» агресія є властивою як тваринам, так і людині. Вона має біологічні форми прояву та затухає, як тільки зникає небезпека. В основі злоякісної агресії, натомість, – не інстинкт, а якийсь людський потенціал, що сягає своїм корінням умов самого існування людства².

Погоджуючись з Е. Фроммом, зазначимо, що в цьому дослідженні агресія розглядається у двох взаємопов'язаних аспектах: як доброякісна (конструктивна) і злоякісна (деструктивна), де насильство є результатом схильності людини до агресивності і з розвитком людини і соціуму набуває розгалужених форм.

Насильство і агресія, з одного боку, можуть виявитися формами самозахисту (доброякісна агресія), а з іншого – можуть набувати і наступальну, загарбницьку форму (злоякісна агресія), класичним прикладом якої були війни, розв'язані фашистськими урядами країн Європи.

Отже, необхідність спільного розгляду насильства та агресії пов'язана із їх загальним історичним корінням, їх взаємообумовленістю, а також їх тісним переплетінням, що триває, і придбанням специфічних форм вже у ході Новітньої історії.

Феномени агресії і насильства зазнають різної інтерпретації, що веде до певних складнощів у з'ясуванні суті проблеми. Однією із серйозних перешкод для вирішення цієї задачі є виняткове різноманіття трактувань агресії і насильства, що пов'язане з політичними чинниками, різноманіттям їх форм, яке робить складним їх

¹ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Минск: ООО «Попурри», 1999. С. 230.

² Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Минск: ООО «Попурри», 1999. С. 231.

відмежування. Але без чіткого з'ясування онтологічної природи насильства і агресії, змісту і складу цих понять, неможливо зрозуміти основні форм їх прояву в цілому.

Міжнародному співтовариству так і не вдалося сформулювати загальноприйняті визначення насильства і агресії та розмежувати їх. При цьому, сутнісне наповнення цих феноменів для всіх є зрозумілим. Тут є присутніми і протизаконність, і застосування сили, і примус, і обмеження волі. Однією з об'єктивних причин, що ускладнюють вироблення загальновизнаного юридичного визначення агресії і насильства є спроба сформулювати визначення шляхом включення до нього всіх ознак, властивих окремим проявам насильства, спрямованим на залякування, причиною яких частіше є міждержавні, етнічні, політичні та просто кримінальні конфлікти. Сформульоване на їх основі визначення виявляється дуже широким і не завжди доцільним.

Саме феномен насильства завжди викликав суттєвий інтерес у науковців, що призвело до формування багатоманітних теорій в соціології, психології, філософії права, політології, конфліктології, кримінології тощо (див. розділ 2.1). Поступово виникла наука про насильство – віолентологія (або вайолентологія, від лат. violence – насильство).

Філософський аналіз проблеми насильства демонструє багатогранність виміру цього явища з точки зору філософів різних часів та поглядів. Так, проведене Д. В. Метілкою історико-філософське дослідження дозволило виявити певні закономірності генези філософських підходів до проблематики насильства: 1) античні філософи приділяли переважну увагу онтології насилля, що розумілося ними як невід'ємний елемент світового порядку; 2) представники патристики й схоластики, світоглядні позиції яких були детерміновані церковними догматами, розробляли проблематику насилля в рамках метафізичної проблематики теодицеї (боговиправдання); 3) новоевропейські мислителі перенесли розгляд феномена насилля з області онтотеології в сферу політичної філософії, заклавши основи правового підходу до розуміння насилля, що і понині за-

ймає переважне місце як у філософському, так і в повсякденному мисленні; 4) представники німецької класичної філософії збагатили новоевропейську традицію розуміння етичними підходами, при цьому продовжуючи розробку проблематики насилля в політичному аспекті; 5) зусиллями провідних представників культурної та політичної еліти другої половини XIX – початку XX століття насилля було звеличене, міфологізоване та інкорпороване в тоталітарні ідеології нацизму, фашизму й комунізму; 6) руйнівні наслідки Другої світової війни, а також роботи представників Франкфуртської школи, гуманістичної та ліберально-філософської традиції, посприяли демістифікації модерністського культу насилля; 7) постмодерністські мислителі довели до досконалості риторику дезавування різних форм репресивності та посприяли формуванню багатьох міждисциплінарних (культурологічних, комунікативних та інших) підходів до проблеми насилля¹.

На цьому етапі дослідження варто розглянути поширені визначення насильства і агресії. Однак, слід завжди чітко розмежовувати нормативний аспект і категорійне розуміння, законодавче та наукове визначення.

На думку авторів філософського енциклопедичного словника, насильство слід розуміти як застосування сили або погрози її застосування. У найширшому смисловому контексті, сила – це вияв свавілля та його здійснення відповідно до намірів певного суб'єкта. З огляду на це, насильство розуміється як обмеження, аж до зведення нанівець, можливостей вільної життєдіяльності індивідів та людських спільнот. Зазнавати насильства – означає втрачати свободу².

Щодо «застосування сили чи насильства» справедливо зазначається, що «сила – здатність живих істот... робити фізичні рухи, виконувати різні дії, а насильство – застосування сили для досяг-

¹ Метілка Д. В. Насилля як філософська проблема: історія та сучасність. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя, 2009. Вип. 36. С. 150.

² Філософський енциклопедичний словник / за ред. М. Т. Максименко. Київ, 2002. С. 6, 408.

нення чого-небудь»¹. «Тобто «застосування сили», означає, що активна дія зроблена. Тому використання поряд один з одним цих двох понять у цьому випадку є тавтологією»².

В соціологічному напрямку насильство трактується як «суспільні відносини, в ході яких одні індивіди (групи людей) за допомогою зовнішнього примусу, що являє собою загрозу життю, підпорядковують собі інших, їх здібності, виробничі сили. Насильство можна інтерпретувати як різновид відносин влади, оскільки остання є пануванням однієї волі над іншою, ухвалення рішення за іншого»³.

Енциклопедичний довідник із соціальної роботи визначає насильство як «примус (дія), що здійснюється індивідом або групою осіб для досягнення поставленої мети і який пов'язаний з прямим нанесенням фізичної, психологічної або моральної шкоди іншій особі або з погрозою такого нанесення»⁴.

У юридичній енциклопедії насильство трактується як «навмисний вплив однієї людини на іншу, проти волі останньої, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою»⁵.

Згідно з енциклопедією політичної думки Я. Міллера, у своєму основному значенні слово «насильство» означає «завдання людям шкоди шляхом убивства, калічення чи завдання болю. Його значення може поширюватися і на загрозу завдання такої шкоди, а також на психічну і на фізичну шкоду»⁶.

¹ Ліпкан В. А., Никифорчук Д. Й., Руденко М. М. Боротьба з тероризмом. Київ : Знання України, 2002. С. 22.

² Ліпкан В. А., Никифорчук Д. Й., Руденко М. М. Боротьба з тероризмом. Київ : Знання України, 2002. С. 21.

³ Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН. Нац. общ.-науч. фонд; Науч.-ред. совет: предс. В. С. Степнин. Москва : Мысль, 2001. Т. 3. С. 14.

⁴ Соціальна робота. Короткий енциклопедичний словник / авт. кол. В. П. Андрущенко, В. П. Бех, В. А. Башкірев. Київ : ДЦССМ, 2002. С. 287.

⁵ Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2002. Т. 4. 720 с. С. 68.

⁶ Енциклопедія політичної думки / за ред. Л. Міллера; пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2000. С. 287.

Достатньо поширений підхід, який робить акцент на шкоді у результаті застосування сили.

Польський дослідник А. Гжегорчик вважає насильством «... примушення людей до прийняття певних умов або до якоїсь поведінки за допомогою (найчастіше уявного) руйнування їх біологічного або психічного життя чи то за допомогою загрози такого руйнування»¹.

Звертає увагу на необхідність розрізняти два аспекти в насильстві, як специфічному акті людської комунікації А. А. Гусейнов. Один стосується цілей, смислу дій заради чого вони здійснюються; другий – засобів, дій самих по собі. «Насильство розриває суспільну комунікацію, руйнує її загальновизнані засади, що виражаються в традиціях, звичаях, праві, інших формах культури. В цьому сенсі воно є завжди порушенням певної норми, правила, односторонній вихід за встановлені рамки комунікації»².

В. Соловійов насильство отожднює зі злою волею, тому воно допустиме лише щодо забезпечення ним загального блага. З погляду філософа носіями злої волі є як окремі особистості, так і народи в цілому, що пов'язано з менталітетом окремих народів, з культурою мілітаризму. Він починає розгляд принципу права з сили, показує, як умовний принцип сили розгортається в безумовний принцип справедливості. Право – це обмеження сили в межах рівності в виконанні належного, що і є справедливість. Природно, що політика як діяльність, спрямована на збереження рівноваги інтересів, що неминуче передбачає накладення деяких обмежень на виразників цих інтересів. А будь-який зовнішній примус – насильство. Однак основною властивістю такої діяльності В. Соловійов вважає не примусовість, а об'єктивність завдання. Тут має значення зауваження філософа, що загальне благо – це не благо більшості, а благо всіх і кожного. Влада в його філософії позбавляється свого абсолютно-

¹ Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия. *Вопросы философии*. Москва, 1992. № 3. С. 57.

² Гусейнов А. А. Понятие насилия и ненасилия. *Вопросы философии*. Москва, 1994. № 4. С. 38.

го значення, бо ніяка влада не може бути абсолютною, крім влади Бога, або абсолютного добра.

«Політика, маючи на меті досягнення загального блага, має право на насильство тільки в області зовнішніх благ. Однак насильницьке вторгнення зовнішньої сили, якою є держава, в духовну сферу – неприпустимо. Але і в області зовнішніх благ насильство обмежує свободу не чийсь приватним інтересом однієї особи, а загальним благом, тільки в такому випадку підпорядкування особи силі держави буде добровільним»¹.

Видатний російський філософ М. О. Бердяєв підкреслює природність насильства, зазначаючи «Ми живемо в насильстві, оскільки живемо у фізичному тілі. Закони матеріального світу – закони насильства»².

Досить широко, але одночасно влучне тлумачення було надане насильству Е. Левінасом: «Насильством виявляється будь-яка дія, якщо той, хто її здійснює поводить так, немов діє тільки він один: немов увесь інший світ покликаний лише до того, щоб випробувати вплив. Отже, насильницькою буде будь-яка дія, яку ми перетплюємо в кожному з її моментів, не будучи співником у ній»³.

У теорії кримінального права України питання наукового визначення насильства є дискусійним, висвітлено різні думки щодо цього поняття та його видів.

Наприклад, під насильством слід вважати вплив, здійснюваний фізичними засобами, що мають унеможливити (наприклад, зв'язування жертви) або зламати (наприклад, побиття, знущання) опір жертви. Насильство може бути спрямованим безпосередньо на жертву, а також на близьку їй особу (побиття дитини з метою запобігти опорі його матері)⁴.

¹ Соціальна робота. Короткий енциклопедичний словник / авт. кол. В. П. Андрущенко, В. П. Бех, В. А. Башкірев. Київ : ДЦССМ, 2002. С. 324.

² Бердяєв Н. Судьба России. Москва : Философское общество СССР, 1990. С. 171.

³ Левинас Э. Избранное: Трудная свобода. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2004. С. 324-325.

⁴ Pospiszył Irena: Razem przeciw przemocy. Warszawa: Wydawnictwo akademickie Żak, 1999, wyd. 1. Str. 184.

Це загальнотеоретичне визначення дуже схоже з іншим, яке міститься в правовій літературі. Тобто насильство – це «фізичний (тілесні ушкодження, побої) або психічний (загроза) вплив однієї людини на іншу»¹.

З таким визначенням погоджується Л. В. Сердюк, який визначає насильство як «зовнішній, з боку інших осіб умисний і протизаконний вплив на особу (чи групу осіб), який здійснюється поза волею або всупереч її волі і здатний спричинити їй органічну, фізіологічну або психічну травму та обмежити свободу її волевиявлення або дій»².

Російський дослідник кримінального права А. Е. Жалінський розкриває термін «насильство» як вплив (переважно) контактного характеру на поведінку особи, що безпосередньо обмежує можливість вибору нею бажаного варіанту поведінки шляхом завдання страждань фізичного чи психічного характеру³.

Львівський науковець В. К. Гришук розглядає насильство як спосіб вчинення злочину і вважає, що насильство – це умисний фізичний або психічний вплив однієї особи на іншу проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну шкоду або містить у собі загрозу заподіяння такої шкоди для досягнення злочинної мети насильника⁴.

На думку І. І. Давидовича, насильство – це «умисна протиправна дія, яка полягає у впливі на тіло іншої людини, її психіку або свободу, що здійснюється всупереч волі потерпілого або поза його волею і здатна викликати негативні зміни в організмі потерпілого»⁵.

¹ Давидович І. Насильство проти правоохоронців. *Юридичний вісник України*. 2007. № 7. URL: <https://pro.zakon-i-normativ.info/index.php/component/lica/?href=0&view=text&base=1&id=327532&menu=459528> (дата звернення : 30.08.2018). С. 72.

² Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / под. ред. С. П. Щербы. Москва : ООО «Юрлитинформ», 2002. С. 22.

³ Жалинский А. Э. Насильственная преступность и уголовная политика. *Советское государство и право*. Москва, 1991. № 3. С. 104.

⁴ Гришук В. К. Способи вчинення злочину: насильство, напад, обман. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Правознавство. Чернівці, 1995. Вип. 4–5. С. 328–332.

⁵ Давидович І. Насильство проти правоохоронців. *Юридичний вісник України*. 2007. № 7. URL: <https://pro.zakon-i-normativ.info/index.php/component/lica/?href=0&view=text&base=1&id=327532&menu=459528> (дата звернення : 30.08.2018).

Широкий підхід демонструє О. Ю. Сидоренко, який вважає, що насильство – це «загальна психологічна, філософська, соціологічна та морально-правова категорія, сутність якої – необмежене довільне панування»¹.

За думкою О. М. Ігнатова насильством є «енергетичний вплив на органи і тканини організму людини, їх фізіологічні функції, шляхом використання матеріальних факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних і біологічних) та/або вплив на її психіку через інформаційний вплив, що вчиняється всупереч волі людини, спроможне заподіяти органічну, фізіологічну чи психічну травму, а також обмежити свободу волевиявлення або дій людини»².

С. В. Кудрявцев вважає насильство складовою частиною специфічної взаємодії між суб'єктами, що ґрунтується на суб'єктивно вираженій суперечності інтересів, поєднаний із заподіянням шкоди. Насильницькі дії утворюють вид поведінки, що заподіює шкоду інтересам іншої особи. Злочинне насильство є можливим результатом протистояння, наслідком процесів, що відбуваються в ньому³.

В. О. Навроцький визначає насильство як «заподіяння тілесних ушкоджень, вбивство чи ж погроза застосування такого»⁴.

У доктринальному тлумаченні, зокрема при дослідженні кримінального права, насильство часто визначається як «vis compulsiva» (сила примусу) та «vis absolut» (сила абсолютна). Тобто насильство можна розглядати як із погляду людини, яка його зазнала, так і з позиції особи, яка його застосувала. Наприклад, в теорії польського кримінального права цю проблему розглядають саме у цих двох аспектах. Якщо йдеться про особу, до якої було застосовано насильство, то її поведінка розглядається з огляду на

¹ Сидоренко О. Правові та психологічні аспекти вирішення конфліктів, пов'язаних з насильством у сім'ях. *Право України*, 2001. № 6. С. 6, 37.

² Ігнатов О. Кримінальне насильство: окремі питання. *Право України*. Київ, 2005. № 3. С. 70.

³ Кудрявцев С. В. Конфликт и насильственные преступления. Москва : Наука, 1991. С. 174.

⁴ Навроцький В. О. Злочини проти особи: лекції для студентів юридичного факультету. Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 1997. С. 35.

силу примусу, починаючи від унеможливлення дії і до застосування стану крайньої необхідності, аж до крайнього пом'якшення покарання, коли вчинена примусова дія була перевищенням стану крайньої необхідності¹.

Такий підхід знаходить своє відображення у правовій позиції Верховного Суду Республіки Польща у рішенні № II К 997/60, BSN 1960, № 8, де в п. 227 суд зазначає, що: «найнижчим ступенем примусу є переконання або схиляння, яке полягає у наведенні аргументів, що призводять до зміни переконань потерпілого і разом з тим вказують на необхідність вчинення певних дій або до свідомого утримання від певних дій. Таке примушування спрямоване на подолання супротиву, що виникає між волею та переконаннями людини і діями, які вона повинна чи не повинна вчинити всупереч її волі. Засобами, які призводять до протизаконного подолання спротиву постраждалого, є: фізичне насильство – *vis absoluta* і психічний примус – *vis compulsiva* – у формі погрози вчинення злочину, погрози кримінальною справою або погрози розголошення відомостей, які загрожують честі постраждалого чи близьких йому людей»².

Цікаве дослідження поняття насильства як способу вчинення злочинів проти власності за кримінальним правом України та Республіки Польща було проведено львівським дослідником М. В. Карп'юком, який звернувся до польських наукових та нормативних джерел³.

¹ Biekowska Ewa, Kunicka-Michalska Barbara, Reiman Genowef, Wojciechowska Janina. Kodeks karny. Czogylna. Komentarz / pod. red Genowefa Reimana. Warszawa: C.H.BECK, 1999. Str. 1428. (Тут і далі цит. за: Карп'юк М. В. Поняття насильства як способу вчинення злочинів проти власності за кримінальним правом України та республіки Польща. *Радник: український юридичний портал*, 2011. URL: <http://radnuk.info/statti/229-kruminal-pravo/15048-2011-01-21-05-02-47.html> (дата звернення: 30.08.2018))

² Biekowska Ewa, Kunicka-Michalska Barbara, Reiman Genowef, Wojciechowska Janina. Kodeks karny. Czogylna. Komentarz / pod. red Genowefa Reimana. Warszawa: C.H.BECK, 1999. Str. 1429.

³ Карп'юк М. В. Поняття насильства як способу вчинення злочинів проти власності за кримінальним правом України та республіки Польща. *Радник: український юридичний портал*, 2011. URL: <http://radnuk.info/statti/229-kruminal-pravo/15048-2011-01-21-05-02-47.html> (дата звернення: 30.08.2018)

При цьому, як виявляється з аналізу публікації М. В. Карп'юка, серед польських науковців єдиної концепції щодо насильства також немає (подальші посилання на праці польських науковців подаються за текстом роботи М. В. Карп'юка). Так, Т. Ганаусек розглядає насильство як вид злочинної дії і стверджує, що насильство є одним із найдавніших понять, що використовує кримінальне право. Воно пов'язане з примушуванням у якості порушення свободи, вказує на «переможну силу», гвалт – «брутальну силу», домінування та інші форми впливу на волю людини¹.

А. Фрончек наголошує на ролі норм (насильство, що приймається суспільством, і насильство неприпустиме), а також рівень інструменталізації насильства (допоміжне (інструментальне) насильство і демонстративне (експресивне) насильство)².

І. Поспішил називає насильством всі невинноваті дії супроти особистої свободи людини або такі, що завдають людині фізичної чи психічної травми, порушуючи суспільні принципи міжлюдських стосунків; визначає насильство як застосування фізичної сили супроти інших людей чи самого себе або примус до виконання певних дій через погрози поранення чи вбивства. Насильство – це не лише фізична чи вербальна поведінка, яка може спричинити або спричиняє у жертви різноманітні травми чи образи; насильством вважається кожна деструктивна і така, що завдає шкоди, поведінка, що в суспільстві окреслилася під назвою насильства³.

Часто увагу дослідників в області насильства звернено на опис поведінки потерпілого під впливом насильства. А це в свою чергу знаходить відображення в нормативних актах. Наприклад, А. Пейрефіт визначає одиничне (індивідуальне) насильство як поведінку конкретної людини, внаслідок якої інші індивіди зазнають

¹ Biekowska Ewa, Kunicka-Michalska Barbara, Reiman Genowef, Wojciechowska Janina. Kodeks karny. Czogylna. Komentarz / pod. red Genowefa Reimana. Warszawa: C.H.BECK, 1999. Str. 1428.

² Fraczek Adam. Agresja i przemoc wśród dzieci i młodzieży. Remedium. 1997. № 11. Str. 2–6.

³ Pospiszył Irena: Razem przeciw przemocy. Wyd.1. Warszawa: Wydawnictwo akademickie Żak, 1999. Str. 184.

тілесних чи психічних травм, і групове (колективне) насильство, що здійснюється групою осіб. Насильство може мати інструментальний характер, коли воно є засобом досягнення конкретних цілей. Можливе також насильство «без мети», коли особа, яка вдасться до нього, відчуває задоволення від цього¹.

Таким чином, з дискурсу в проблеми польського кримінального права, яким завдячуємо дослідженню М. В. Карп'юка, можна зробити висновок про відсутність єдиної концепції насильства у польській юриспруденції.

У кримінальному кодексі України міститься ряд статей, у яких насильство прямо передбачене в самій нормі кримінального закону як спосіб вчинення злочину. Наприклад, злочини проти особи (ст. 120-123, ст.125, ст.126, ст.129, ст.152, ст.153 КК України), в особливо небезпечних та тяжких злочинах проти власності (ст. 186, ст.187, ст.189, ст.194 КК України), проти правосуддя (ст.337, ст.373, ст.386, ст.393 КК України), проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я (ст. 295, ст.296, ст.299 КК України)².

Крім того, КК України містить статті, у яких пряма вказівка на наявність насильства у скоєному злочині відсутня, проте такі злочини передбачають застосування насильства у якості факультативної ознаки. Наприклад, ст.113 КК України передбачає відповідальність за диверсію, при скоєнні якої може бути застосоване насильство.

Ряд складів злочинів не містить поняття «насильство», проте це входить з контексту самої статті, як наприклад, ст.118, ст.141, ст.142 КК України. Деякі статті передбачають використання терміну «насильство», наприклад, ст.144, ст.153, ст.187, ст.189. Але відсутність його конкретизації законодавцем, відмежування від суміжних понять дає можливість широкого трактування, що обов'язково ускладнює кваліфікацію злочину.

¹ Peyrefitte Alain. Wymiar sprawiedliwości : między ideałem a rzeczywistością. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. Str. 278.

² Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.

Конкретизацію законодавцем певних видів насильства можна знайти у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 р. № 2229-VIII, де надається визначення видам домашнього насильства, зокрема у ст.1:

- домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь;

- економічне насильство – форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру;

- психологічне насильство – форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи;

- сексуальне насильство – форма домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопору-

шення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності;

– фізичне насильство – форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру¹.

Важко не погодитись з О. Ігнатовим в тому, що для з'ясування змісту насильницької злочинності, як окремого виду, слід виявити «різноманітність проявів злочинного насильства і підходів до його розуміння, висвітлити складність та багатогранність проблеми боротьби з насильницькою злочинністю». Одним із шляхів вирішення цієї задачі може стати «інституалізація поняття «насильство» у законодавстві та судовій практиці»².

На сьогоднішній час певні роз'яснення щодо визначення насильства подаються в постановах Верховного Суду. Так, зокрема в постанові Верховного Суду від 03.04.2018 року у справі № 760/12040/16к, Касаційний кримінальний суд окреслює фізичне насильство, яке є небезпечним для життя чи здоров'я і охоплює: легке тілесне ушкодження, що спричинили короточасний розлад здоров'я або небезпечну втрату працездатності; середньої тяжкості та тяжкі тілесні ушкодження, замах на вбивство, вбивство. Касаційний кримінальний суд вважає фізичне насильство ознакою розбою, навіть, яке реально не спричинило шкоду життю, але було небезпечним для життя потерпілого в момент заподіяння, тобто в момент застосування створювало реальну погрозу для життя потерпілого³.

¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення : 30.01.2019).

² Ігнатов О. Кримінальне насильство: окремі питання. *Право України*. Київ, 2005. № 3. С. 71.

³ Про здійснення нападу з метою заволодіння майном : Постанова Верховного Суду від 03.04.2018 р. № 760/12040/16к. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/VS181332?an=1> (дата звернення : 30.01.2019).

Крім того, раніше, постановою від 14.11.2013 № 5-35к13 Верховний Суд України в складі Судової палати у кримінальних справах ґрунтовно роз'яснював, що розбій є окремим спеціальним різновидом суспільно небезпечного діяння проти власності, яке складається з двох нерозривних, взаємозалежних дій: нападу і насильства¹.

У п. 1 цієї постанови Верховного Суду України зазначається, що напад складається (може складатися) з одномоментного акту або системи поведінкових актів, за допомогою яких відбувається заволодіння чужим майном. Властивістю нападу є включення, «вплетення» в нього насильства – дії, що робить заволодіння майном нападом. Власне акт чи акти заволодіння майном через обов'язкове поєднання з насильством чи погрозою його застосування (фізичне або психічне насильство) наповнюються якісно іншим змістом – набувають ознак розбійного нападу.

У розбійі напад завжди пов'язаний із насильством або погрозою його застосування. Зусилля нападника спрямовані насамперед проти особи (потерпілого, власника майна); застосовуються проти її волі та/або поза її волею (у разі застосування сильнодіючих, отруйних речовин чи газів тощо). Метою такого насильства є намір відразу подавити опір потерпілого й упередити його протидію нападу. Нападник покладається й обирає форми (способи) насильства, які самі по собі становлять реальну небезпеку для життя і здоров'я потерпілого у разі їх негайного застосування чи впродовж тривання нападу. В уяві нападника таке насильство забезпечує безперешкодний перехід чужого майна на його користь або уможливити його утримання, якщо воно вже у нього перебувало.

У більшості випадків під час розбою особа діє раптово і несподівано. Насильство, як правило є інтенсивним. Особа, яка його застосовує або погрожує ним, перебуває в агресивно-насильниць-

¹ Про здійснення розбійного нападу: Постанова Верховного Суду України від 14.11.2013 № 5-35к13. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/V5130597?an=1&q=Постанова%20від%2014.11.2013%20№%205-35к13&snippet_id=snippet_332 (дата звернення : 30.01.2019).

кому стані, тобто у стані готовності застосувати насильство, небезпечне для життя та здоров'я особи, на будь-якому етапі злочинної поведінки. Такий стан і характер дій нападника по суті є тими ознаками, які, навіть за відсутності реального застосування насильства, свідчать про розбій.

Зовнішні прояви нападу і насильства (погрози його застосування) можуть бути й іншими. У часі вони можуть збігатися або між ними є часовий розрив, особливо тоді, коли насильство застосовується для утримання майна, яким особа володіла на момент його застосування. Має значення місце, пора доби, обстановка, обставини, форма та порядок перебігу нападу і застосування насильства.

Відповідно п. 2 цієї постанови Верховного Суду України, насильство, яке застосовується під час відкритого заволодіння майном (грабежу), має іншу правову природу. Особа має намір викрасти чуже майно і для цього застосовує відкриту форму заволодіння ним. Для досягнення своєї мети вона ігнорує небезпеку бути викритою у злочині і не зупиняється перед застосуванням насильства до особи, яка може перешкодити їй завершити задумане. Для здійснення злочинного наміру особа обирає способи і засоби посягання, які вважає прийнятними для цього. Нерідко ці способи і засоби зовні схожі на поведінку, характерну для розбою. Зокрема, проявляється це тоді, коли особа інколи несподівано накидається на потерпілого, ривком вихоплює у неї майно й відразу втікає з місця події. Можлива ситуація, коли особа знає, що доступ до майна утруднений присутністю сторожа, охоронця, власника майна тощо, тому для заволодіння ним відразу або у час тривання посягання вдається до засобів, що унеможливають (сковують, нейтралізують) спроможність таких осіб завадити їй довести злочин до кінця.

Зазначені ситуації не виключають, а інколи й неможливі без застосування насильства. Проте насильство в цих та подібних ситуаціях має інше спрямування й призначення. Головним у намірі грабіжника є бажання відкрито заволодіти майном. Стосовно цієї мети насильство має факультативне, другорядне, хоча обтяжуюче й кваліфікуюче, але побічне значення; в уміслі винного воно не є

переважаючим чинником. В одному випадку насильство може проступати як форма заволодіння майном (ривок), в іншому – як засіб (функція, знаряддя) подолання перешкоди у доступі до майна. У цьому сенсі насильство є не так способом заволодіння майном, як відображенням (свідченням) підвищеної суспільної небезпеки особи, яка його вчинила.

У рекомендації Комітету міністрів Ради Європи від 30 жовтня 1997 р., членом якої є Україна зазначено, що насильство є частиною повсякденного життя суспільства й що право громадськості бути поінформованою включає також право бути поінформованою щодо різних проявів насильства. Насильство іноді подається, як звичайна подія або навіть прославляється, щоб привернути увагу великої аудиторії, іноді подається електронними ЗМІ без жодної для цього причини, його показ жодним чином не виправдовується контекстом, досягаючи неприйнятного, нелюдського й образливого рівня. Тому у цьому ж акті відмежовуються: фізичне насильство, сексуальне насильство, психологічне насильство, словесне насильство, опосередковане насильство погрози, акт за суттю (наприклад, фізичної агресії), тільки результат (наприклад, тілесне ушкодження чи смерть, матеріальні збитки), але не надається визначення цих видів насильства, вони лише перелічуються, що викликає складнощі щодо їх тлумачення і визначення¹.

В юридичній літературі склалося декілька підходів до тлумачення поняття «насильство»:

- 1) насильство як будь-який примус злочинцем іншої людини до дії або бездіяльності проти її волі за допомогою фізичного або психічного впливу на останню;
- 2) насильство як засіб досягнення злочинної мети шляхом застосування фізичної сили;

¹ Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам з питань «розпалювання ненависті» Рекомендація, Багатостороння угода від 30.10.1997р. № R (97) 20. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_093 (дата звернення : 30.01.2019).

3) насильство не тільки як засіб вчинення злочинів, а й як мета їх вчинення.

З вищевикладених концепцій можна виділити певну сукупність ознак насильства, які у своїй єдності, на думку дослідників, дозволяють кваліфікувати певне злочинне діяння як насильницьке. У низці систем, запропонованих їх авторами, більшість ознак співпадає, що свідчить про схоже сприйняття цього феномена.

У роботах науковців виділяються такі загальні ознаки насильства:

- насильство завжди є застосуванням сили, або погрозою її застосування, тобто насильство носить проявлений в поведінці, відкритий характер;

- насильство зазвичай має певну мету. Наявність мети в насильстві є необхідним атрибутом останнього (навіть, якщо метою є отримання психологічного задоволення від насильства над кимось або його страждань в будь-якій формі);

- насильство – це примус суб'єкта впливати на об'єкт;

- насильство може мати дві форми – фізичну і моральну.

Перелік загальних моментів слід доповнити наступним:

- насильство може виникнути у відносини підпорядкування, коли одна людина має перевагу над іншою. Наприклад, у відносинах підлеглий – начальник, учень – учитель, жінка – чоловік чи дитина – батьки.

- насильство в індивідуальних чи групових стосунках між людьми пов'язане з оцінюванням людини відносно її громадської позиції, виконуваної ролі, корисності для досягнення економічних, суспільних чи політичних цілей.

Відсутність єдиного підходу до феномену насильства як в науковому, так і нормативному плані посилює також змішування близьких за змістом понять, використання їх як синонімів.

Одним з найбільш часто використовуваних понять як синонім насильства є агресія, яка є одним із складних багатопланових явищ життя.

Досліджуючи спеціальну літературу, легко переконатися, що слово «агресія» стало сьогодні ще більш багатозначним, ніж однокорінне слово «прогрес». Навіть в рамках окремої дисципліни – біології, психології або антропології – вчені не можуть домовитись про узгоджену трактовку цього терміну і кожного разу вимушені уточнювати, про що іде мова¹.

Проблема агресії в людському суспільстві має велике теоретичне і практичне значення, оскільки в природі людини міститься одночасно позитивний і негативний початок. Видатний німецький філософ Ф. В. Й. Шеллінг зазначав, що в «людині міститься вся потужність темного початку і в ній же міститься вся сила світла»².

Феномен агресії досліджується в різних науках, тому і усвідомлення його дещо відрізняється. Термін «агресія» найчастіше використовується в міжнародних нормативно-правових актах, де його значення демонструє єдність у трактуванні і застосуванні.

Агресія (від лат. *aggressio* – напад) має багато форм прояву – в політичній, соціальній, економічній та інших сферах людського суспільства.

Нормативне визначення агресії міститься у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 від 14 грудня 1974 року. За ним, агресія – поняття сучасного міжнародного права, яке охоплює будь-яке незаконне з точки зору Статуту ООН застосування сили однією державою проти територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави³.

Збройний напад однієї держави на іншу вважається міжнародним злочином проти миру і безпеки людства. Поняття агресії включає ознаку ініціативи, означає застосування будь-якою держа-

¹ Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации. Очерки по эволюционно исторической психологии. Изд. 3-е, стереотипное. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. С. 11.

² Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения : в 2 т. / пер. с нем., сост. А. В. Гулыга. Москва : Мысль, 1989. Т. 2. 636 с.

³ Резолюция 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14.12.1974 г. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml. (дата звернення : 30.08.2018).

вою сили першою. Здійснювані в порядку самооборони, навіть із застосуванням збройної сили, дії держави, яка піддалася нападу, не можуть вважатися актом агресії, також як колективні дії держав, які робляться у відповідності зі Статутом ООН для підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки. Об'єктом агресії також зазвичай є держава.

Агресивною поведінкою при цьому, є навмисна поведінка, яка спрямована на спричинення шкоди, нею не вважається ненавмисне, випадкове нанесення шкоди. «Агресивністю, з точки зору сучасної психологічної науки, є стійка властивість особистості, яка знаходить вираз у готовності до прояву агресії»¹. Подібне бачення демонструє в своїй праці і Л. Берковець, який наголошує на відмінності, хоча і взаємопов'язаності феноменів агресії і агресивності².

Одне з психологічних визначень характеризує агресію як «наступ, рух вперед або проти чого-небудь з метою підтримати виживання, а значить, подолати перешкоди, які мають місце межу кінцевою метою і будь-яким нестійким положенням справ»³.

У цьому визначенні агресія може розглядатися щонайменше як вимушена необхідність або як позитивний факт, рух вперед.

Інше визначення продемонстрував російський дослідник В. І. Сперанський: «людська агресія – це будь-який акт, який має деструктивні наслідки, включаючи і самогубство»⁴. Тобто агресія визначається з точки зору її наслідків, результатів, які мають негативний характер, тобто це визначення протирічить першому.

Американські психологи Р. Берон, Д. Річардсон розглядають агресію як «мотивовану деструктивну поведінку, яка суперечить нормам і правилам існування людей в суспільстві, що завдає шкоди

¹ Дмитриева Т. Б., Шостакович Б. В. Агрессия и психическое здоровье. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. С. 12.

² Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия, контроль : монография. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2001. С. 12.

³ Дмитриева Т. Б., Шостакович Б. В. Агрессия и психическое здоровье : монография. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. С. 38.

⁴ Сперанский В. И. Основные виды конфликтов: проблемы классификации. *Социально-политический журнал*. Москва, 1995. № 4. С. 7.

об'єктам нападу (живим і неживим), приносить фізичний збиток людям або викликає у них психологічний дискомфорт»¹. Здається, що це визначення можна розглядати як більш повний варіант попереднього.

Соціологічна література, на відміну від психологічної, представляє дещо інший ракурс агресії, спрямований на акцентування зв'язку «індивід-суспільство».

Так, учасники «круглого столу», присвяченого проблемам суспільства, трактували агресію «як вимушену обставинами захисну реакцію індивідуума до збереження своєї індивідуальності і можливості її висловити у відповідній формі»². Тобто, акти агресії в цьому визначенні трактуються як вимушена необхідність.

В цілому, принципових відмінностей в інтерпретації агресії в психології і соціології немає, несхожість диктується швидше позиціями самих авторів. Ґрунтуючись на наведених вище визначеннях можна виділити наступні основні групи визначень:

- визначення, які розглядають агресію як вимушену реакцію індивіда на несприятливий вплив (умовно-причинні визначення);
- визначення агресії з точки зору її негативних наслідків для суспільства (наслідкові визначення).

У першому випадку джерелом причин агресії є зовнішні по відношенню до індивіда причини, а в другому акцент переноситься на самого суб'єкта агресії і наслідки цієї агресії. Обидві групи визначень відображають ту чи іншу сторони явищ, не будучи повними. Незважаючи на відмінності, вищенаведені приклади дозволяють виділити ряд загальних моментів:

- агресія трактується як акт;
- специфіка агресії полягає в усвідомленому зламі, подоланні, руйнуванні перешкод, впливів.

¹ Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия : монография. Санкт-Петербург : Питер, 1998. С. 10.

² Человек и агрессия : Материалы круглого стола. *Общественные Науки и Современность*. Москва, 1993. № 2. С. 45.

Однак всі визначення відображають агресію в проявленій формі, як акт, який вже відбувся. Агресія ж в прихованій, не проявленій, не усвідомленій формі взагалі не береться до уваги. І тут виникає проблема: як зробити доступними емпіричному спостереженню приховані форми агресії. Очевидно, що вони проявляються в готовності індивіда діяти агресивно, його схильності до агресивних дій, прихована агресія може бути присутньою в його поглядах і судженнях. Виходячи зі сказаного, готовність до агресії можна зафіксувати:

- в поведінкових актах;
- в результатах і наслідках агресивної поведінки;
- в схильності діяти агресивно;
- в поглядах, думках, судженнях, оцінках з приводу позитивної або негативної ролі того чи іншого агресивного акту.

Отже, ключовими моментами в описі сутності феномену агресії є питання про природу агресії та агресивної поведінки, що, в свою чергу, вимагає з'ясування наявності позитивних або негативних моментів в досліджуваному феномені. Цей момент вже було порушено у зв'язку з описом специфіки насильства.

У відповідності до результатів сучасних, в основному психологічних, наукових досліджень, феномен агресії трактується не лише як негативне явище: Д. Креч, Р. Кратчфілд та Н. Лівсон прямо зазначають, що «... деякі форми агресії не розглядаються зазвичай як аморальні, але в більшості випадків агресія аморальна»¹. Теоретик права Є. В. Черних прямо пише: «ми весь час говоримо про агресію як про щось негативне... але ж агресія тісно пов'язана з інтелектуальним розвитком.

Фактично те, що в багатьох визначеннях агресії відображена проблема деструктуралізації зовнішнього світу – це і є проблема інтелекту. Я деструктуралізую зовнішній світ, а потім перебудовую

¹ Креч Д., Кратчфілд Р., Ливсон Н. Нравственность, агрессия, справедливость. Элементы психологии / пер. А. В. Александрова. Москва, 1992. С. 91.

його по-своєму – і я творець. Кореляція агресивності і творчості добре видно на прикладі науковців...»¹.

Підтверджує таке твердження і дослідниця агресії Є. Л. Ситих, яка пише: «не може служити доказом негативності агресії і такий момент, як деструктивність агресії, її руйнівний характер, а так само її суперечливість загальноприйнятим нормам. Руйнування є необхідним елементом творення»².

Тобто, агресія, а точніше агресивність допомагає людині рухатися, розвиватися, оскільки має великий потенціал визволення енергії людини, яка часто приводить до створення чогось нового, що дозволяє в певних випадках ототожнювати агресію з творчими проявами.

Ю. Н. Фархутдінова, досліджуючи сучасні проблеми психології, прямо вказує, що «кожна особистість повинна мати певний ступінь агресивності. Відсутність її призводить до пасивності, відомості, конформності тощо»³.

Таким чином, агресія не завжди негативна по своїй суті? Вона має, в тому числі, і позитивні властивості?

Здається, що таке бачення позитивних властивостей агресії є доволі однобоким. Можна погодитись з цими висновками, якщо розглядати таку «позитивність» з боку агресора, але якщо уявити відчуття об'єкту агресії (навіть проявленому в процесі творчості), то скоріш за все, акт агресії буде не оцінений. Навряд чи людина, яка відчула на собі агресивність іншої людини схвалить її, зрозуміє і прийме як належне.

¹ Черных Е. В. Юридическая ответственность и государственное принуждение. Теория государства и права / под ред. : Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва : Юрист, 1997. С. 102.

² Сытых Е. Л. Агрессия и насилие: Грани сопряжения понятий. Академия Тринитаризма. Москва. № 77-6567, публ. 10706, URL: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0215/004a/02154006.htm> 24.09.2003 (дата звернення : 17.03.2017).

³ Фархутдінова Ю. Н. Внутрішній конфлікт як одна з причин агресивної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Кам'янець-Подільський, 2010. Випуск 10. С. 763.

У зв'язку з цим необхідно постійно розмежовувати поняття агресії від суміжних з нею явищ – насильства, самозахисту та інших. Потрібно розділяти науковця, який руйнує звичні уявлення з прагнення встановити істину, від людини, яка намагається самоствердитися в очах вченого світу за рахунок прояву агресивної неконструктивної критики. Потрібно розділяти індіанців, які винищували білих на своєму континенті з метою захистити своє існування, від нацистів часів Другої світової війни, які з абсолютно химерних причин піддавали цілі народи геноциду.

Отже, розгляд суті понять агресії та насильства дозволяє з достатнім ступенем визначеності розрізнати ці поняття, але залишається нез'ясованим питання, де знаходяться межі перетину цих понять.

Цілком зрозуміло, що поняття агресії і насильства не тотожні один одному. І разом з тим, існує безліч прикладів, коли одне поняття визначається через інше. Така, наприклад, теза «в нашому визначенні термін агресія передбачає дії, за допомогою яких агресор навмисно заподіює шкоду своїй жертві»¹. Розглянуте нами раніше поняття насильства цілком вписується в дане визначення.

Крім того, низка визначень агресії практично нічим не відрізняється від поняття насильства чи його інших форм.

Так, в соціологічній енциклопедії зазначено: «насильство – це застосування сили, або різного роду погроз стосовно певних соціальних суб'єктів або їх власності з метою залякування і примусу до певних дій»². У таке визначення, видається, може з легкістю вписатися і визначення тероризму.

А згідно визначенню агресії, яке пропонує О. Г. Коломієць: «агресія – мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам існування людей в суспільстві, що завдає шкоди

¹ Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург: Питер, 1998. С. 26.

² Социологический энциклопедический словарь / ред.-сост. З. Т. Голенкова и др. Москва : ИНФРА-М: Норма, 1998. С. 194.

об'єктам нападу (живим і неживим), приносить фізичний збиток людям, або викликає у них психологічний дискомфорт»¹.

Тобто в обох наведених прикладах феномени трактуються як акти, спрямовані на будь-яке руйнування. В цьому випадку підстав для розрізнення понять немає. Тому необхідно знайти видові ознаки розмежування понять «наси́льство» і «агресія».

Видається, такою ознакою може бути мета дії. Наси́льство являє собою цілеспрямований акт, який має в якості своєї мети примус об'єкту насильства діяти певним чином, тому мета для нього є необхідною умовою. В той же час агресія може і не мати мети, і носити спонтанний характер.

Наступний момент, що дозволяє розрізнити аналізовані поняття – питання про характер цих явищ (мається на увазі їх позитивний і негативний характер). Як було з'ясовано раніше, наси́льство – явище двояке, що може приводити до позитивного або негативного характеру, тоді як агресія з юридичної точки зору деструктивна завжди, незалежно від обставин, результату і висновків науковців з царини психології.

При поверхневому розгляді, поняття «наси́льство» є складовою частиною поняття «агресії». Але для конкретизації цього питання необхідно розглянути, чи може існувати наси́льство без агресії або агресія без наси́льства.

Якщо наси́льство має в якості своєї мети позитивний результат, суб'єкт насильства виходить з переконання, що воно здійснюється на благо, то точок дотику з феноменом агресії не існує. Якщо ж в насильницьких актах присутнє прагнення досягти результату, який має деструктивну природу, і при цьому суб'єктом насильства усвідомлюється руйнівна природа своїх дій, в насильницькому акті наявні ознаки агресії.

Тепер визначимось щодо поняття агресії відносно наси́льства. Вище вже було з'ясовано, що наси́льство може супроводжуватися

¹ Коломиец Е. Г. Проблема агрессивности человека в измерениях социальной этики. *Гилея : Научный вестник*. Киев, 2015. № 93. С. 193.

агресією, а може і не бути обтяжене агресією: агресивне насильство (на шкоду) і неагресивне насильство (на благо).

Незалежно від того, викликаний агресивний акт спонтанними, несвідомими імпульсами і реакціями, де не переслідується певна мета, або ж агресія пов'язана із іншими причинами, агресія завжди пов'язана з насильством. Втім, деякі дослідники агресії мають і протилежну позицію, але ж, на наш погляд, досить дивно звучить фраза «ненасильницька агресія». Агресія, якщо не завдає фізичного насильства, так заподіює насильство вербальне, психологічне, моральне тощо, в будь-якому прояві має собою наслідком насильство по відношенню до будь-кого або будь-чого. Навіть, якщо припустити згідно психологічним дослідженням, що агресія може бути «на благо», вона буде такою тільки для суб'єкта агресії, наприклад зняття психологічної напруги, скидання дратівливості на об'єкт агресії, наявність агресії як складової творчого імпульсу.

Отже, за допомогою логічних категорій можна окреслити обсяги описуваних понять, які перехрещуються, коли обидва феномена мають чітко усвідомлену в її негативних проявах мету. Крім того, межі поняття насильства задаються цільовою ознакою, а межі поняття агресії більш розмиті, бо включають безліч спонтанних і цільових актів негативного характеру, усвідомлених і неусвідомлених, явних і прихованих. Поняття агресії має цілком деструктивний і руйнівний характер, чого не можна сказати про насильство, яке часто здійснюється із позитивними мотивами і має позитивні наслідки. І в цьому плані насильством можна вважати будь-яку дію, що має примусовий характер, здійснювану поза волею об'єкта, до якого застосовується ця дія. Саме тому поняття насильства з логічної точки зору ширше поняття агресії. Саме цей висновок буде братися за основу при подальшому дослідженні теми у цій монографії.

Багато зарубіжних та вітчизняних правознавців схильні до визнання тези про принципову неможливість вироблення простого, універсального та практично прийнятного визначення насильства.

Проте пошук визначення та співвідношення агресії і насильства, що триває, є пошуком найважливіших рис, особливостей та

прояву деструктивних їх форм з метою намітити найефективніші шляхи боротьби з ними. Будь-яка боротьба буде неефективною без чіткого визначення супротивника.

Різноманітність варіантів визначення терміну «наси́льство» і «агресія», що містяться в наукових дослідженнях, є справою звичною та навіть необхідною у будь-якому процесі розуміння людьми складного і багатопланового явища, проте ще раз слід підкреслити, що хаотичний стан в термінології та поняттєвому апараті ускладнює саме вирішення правових проблем на практиці. Досить часто у дослідженнях насильства і агресії має місце абстрактний підхід, коли відриваються одна від одної ті чи інші властивості цих складних соціальних явищ.

До вже відомих глобальних проблем, вирішення яких все ще не знайдено, постійно додаються нові. Події останніх десятиліть свідчать про те, що насильство стає вже чимось на кшталт не просто епідемії, а пандемії. Дослідження агресії і насильства привело до висновку, що поняття насильства ширше поняття агресії. Поняття агресії має цілком деструктивний і руйнівний характер, в той час як насильство часто здійснюється з позитивними мотивами і має позитивні наслідки. Часто історично та логічно в основі агресії знаходиться насильство як спосіб боротьби за так чи інакше зрозумілу справедливість. Філософсько-правовий аналіз насильства свідчить, що однією з причин недостатньої ефективності боротьби з ним є неадекватне розуміння як сутності цього явища, так і форм його прояву. Вищевикладений матеріал підтверджує важливість висновку, що агресія і насильство – це специфічні форми прояву агресивності як властивості людської природи. А наведені доводи в дослідженні здаються досить переконливими для того, щоб розглядати насильство як двоякий феномен, який має позитивний і негативний аспекти. Адекватне розуміння насильства припускає його усвідомлення із взаємозв'язку його різних аспектів: політичного, правового, релігійного, морального тощо, а також – розуміння механізму їх цілісності та взаємовпливу. Тому позначені вище загальні світо-

глядно-методологічні умови правильного розуміння явища насильства є надзвичайно важливими.

Можна зробити висновок про необхідність вирішення проблеми пошуку єдності у різноманітні визначень феномена насильства, яке не може бути здійснене якимись формальними, прагматичними, вольовими зусиллями. Людина є, звичайно, мірою всіх речей, проте правильно міряти вона може тільки тоді, коли її вимірювання спирається на внутрішню міру вимірюваного. Усвідомити ж цю внутрішню міру, тобто суть, можна лише методом поєднання логічних зусиль із дослідженням історії феноменів агресії і насильства та історії вивчення цієї історії. Щоб зрозуміти на теоретичному рівні, що саме являє собою це складне та небезпечне явище, мало надати йому того або іншого формального визначення, необхідно розглянути його в історичному розвитку. Тільки так можна вивчити передумови виникнення сучасних агресивних форм насильства, основ, причин та умов виникнення всіх найважливіших його різновидів.

2.2. Насильство як інструмент маніпулювання людською свідомістю

Відсутність чіткого загальноприйнятого розмежування багаточисленних процесів, які мають своєю основою застосування насильства, як було з'ясовано в попередньому підрозділі, є однією з причин ускладнення дослідження цього явища об'єктивної реальності. Крім того, слово «насильство» і слово «агресія», часто використовуються як синоніми, при всіх різноманітних моделях їх співвідношення, що також вносить плутанину у їх розмежування.

Досить часто у дослідженнях насильства має місце абстрактний підхід, коли відриваються одне від одного ті чи інші властивості цього складного соціального явища. Важливо також пам'ятати про необхідність відрізняти за якістю один прояв насильства від іншого, а не обмежуватися простим їх перерахуванням та констатацією.

Головною метою цього підрозділу є здійснення аналізу логіко-методологічного аспекту проблеми суспільного розуміння насиль-

ства, який залишається недостатньою мірою дослідженим, що ставить певні перешкоди на шляху створення ефективного механізму регулювання боротьби з агресивними формами прояву насильства.

Однією з найбільш серйозних перешкод на шляху людини до свободи є відчуження, яке полягає у перетворенні однієї особистості на засіб досягнення життєвих інтересів іншої, на об'єкт експлуатації та маніпулювання.

Злочини, засновані на релігійних, національних та політичних мотивах, супроводжували людство на всіх етапах його розвитку. У певні історичні періоди вони набували специфічних форм. Однією з них є насильство, яке, загалом, як було зазначено вище, можна визначити як метод досягнення певної мети, принциповою основою якого служить застосування (або загроза застосування) сили.

Існування агресії як форми людської активності дозволяє припустити, що феномен насильства сьогодні вийшов на новий виток свого розвитку. Агресія існувала у всі історичні епохи, але кожна з них містила його у вигляді своєї особливої, специфічної модифікації насильства. За будь-яких часів люди шукали способи боротьби з властивим тій або іншій епосі руйнівним насильством. І цей складний пошук триває і сьогодні, оскільки поки що не вироблено достатньо ефективних методів боротьби із ним чи протидії йому.

Багато в чому проблема подолання агресивно-деструктивних форм насильства полягає в складності його розуміння: у складності проникнення до сутності цього феномена, розкриття причин його виникнення, дослідження його зв'язків і відносин з такими явищами та поняттями, як справедливість, демократія, свобода, політика.

Скоріш за все, у цьому питанні слід виходити з діалектичної єдності цих компонентів. А це означає, що відмінність багатоманітних сторін насильства повинна бути зрозумілою як відмінність у середині єдиної системи явищ.

Одне вже ясно, і часто політичні діячі найвищих рангів усвідомлюють та у своїх виступах підкреслюють це: будь-яка агресивна форма насильства містить у собі мотивацію, за якою ховається

факт несправедливої асиметрії у світовому устрої. Цей факт полягає у тому, що 1/5 населення споживає 4/5 світових ресурсів, і саме цим пояснюється його специфічний зміст (*differentia specifica*).

Та обставина, що хоча агресивні форми насильства є явищем далеко не новим, але ефективного способу боротьби з ними ще не вироблено, багато в чому пояснюється неоднаковим віддзеркаленням його форм як в індивідуальній, так і в суспільній свідомості. Отже, справа в неоднаковому відношенні людей до цього негативного явища, і тут варто пригадати байку про лебедя, рака та щуку. Відсутність єдності відбивається на теоретичній свідомості, заважаючи виробити єдину загальноприйнятну дефініцію негативних, агресивних форм насильства, структуру системних ознак, визначення суб'єктно-об'єктного складу, причинно-наслідкового зв'язку, та – як результат – знаходження шляхів ефективної протидії таким формам. Актуальність дослідження проблем насильства, розмежування форм насильства, їх співвідношення підкреслюється і тим, що після виявлення можливості маніпулювання людською свідомістю, інформація у формі пропаганди й агітації стала головним важелем управління людьми, інструментом влади, вона стала нести в собі не лише конструктивну, але руйнівну силу. В сучасних умовах людина піддається інформаційній агресії й насильству щоденно, для відокремлення цих понять буди введені нові терміни – «кібернасильство», «кіберагресія». Суспільству нав'язують певне розуміння життя через агресивну рекламу, яка часто не є логічною, і саме ця алогічність створює маніпулятивний ефект, що загрожує психологічному здоров'ю людини.

Варто зазначити, що до насильства, як до прояву явища соціального, а отже, невіддільного від сприйняття його на індивідуальному рівні та рівні суспільної свідомості, упродовж всієї людської історії відношення змінювалося. При цьому еволюціонував як сам феномен насильства, так і його вплив на почуттєво-емоційний настрій людей, тобто психічне сприйняття його суспільством.

На ранніх етапах свого існування при деяких формах насильства, коли особи, що скоювали насильницькі акції, спрямовували

їх на ту чи іншу особу, очікуючи від нього певної розумної, раціональної або ж навпаки – ірраціональної реакції. При цьому була важливою підтримка їх дій певною частиною населення. Так, на прикладі діяльності російських бомбистів XIX – XX ст.ст. можна спостерігати, яке істотне моральне схвалення «інтелігенції» та співчуття громадськості вони отримували.

Стратегія сучасного насильства вже інша – суспільству відводиться роль резонансного середовища для отримання від акту насильства максимального ефекту. Часто акт насильства спрямований на те, щоб викликати співчуття та схвалення своїх дій в однієї частини населення та жах і паніку – в іншій. Людина бажає бути у центрі уваги, на екранах телевізорів, бути об'єктом новин, навіть негативних. При цьому частина стратегії маніпуляторів щодо культивування тривоги і занепокоєння в соціумі, що вже само по собі є насильством, сьогодні стає головною. Метою тут є здійснення «легітимації» насильства через загальнозначущі цінності, привертання уваги до якихось «глибинних, справжніх причин» акту агресії. Навіть, якщо ця «справжня», «ідеальна» підстава (припустимо, соціальна несправедливість) насправді виявляється ні до чого, її наявність всіяко штучно підкреслюється, маскуючи тим самим зовсім інші, деколи винятково корисливі, мотиви та підґрунтя здійснення акту агресії. Адже сьогодні насильство має сенс лише там, де є наявна можливість учинити значний вплив на суспільну свідомість.

Значний стрибок у розвитку можливості швидкого отримання інформації через ЗМІ, через високошвидкісний Інтернет став, у світлі цієї проблеми, справжнім батоном сучасності. До XX ст. йшлося скоріш за все про насильство локальне. Нині насильство піднялося на якісно інший рівень, вийшовши на рівень глобального кризового явища, вставши в один ряд з іншими загальнолюдськими проблемами. Прагнучи одержати сенсацію, ЗМІ у багато разів збільшують руйнівний ефект окремо взятого факту прояву агресії, насильства, здійснюючи вплив на здібність людини до уяви. Людина у цьому зв'язку не захищена від маніпуляцій її свідомістю.

Маніпулювання людською свідомістю – це невід’ємна частина соціальної культури. Це вплив, спрямований на психічні структури людини, що здійснюється приховано і ставить своїм завданням зміну думок, прагнень і цілей людей в потрібному певній групі людей напрому. Основна мета маніпуляції – це домогтися від людини бажаного, не враховуючи його інтересів, і ця справжня мета завжди прихована від жертви маніпуляцій.

Дуже часто маніпуляції придається негативний відтінок, хоча є дослідники, які вважають, що нічого поганого в маніпулюванні немає. Аргументують це тим, що ще з часів Стародавнього Риму маніпулювання використовують для формування, пропаганди в соціумі певних настроїв, поглядів, спрямувань, аж до впровадження певної ідеології розвитку суспільства в конкретній державі. Так, І. Магдиш зазначає: «Помилкою було б вважати явище маніпуляцій свідомістю характерним лише для тоталітарних держав чи держав з «керованою демократією». Маніпуляції присутні й у країнах з розвиненою і стабільною демократичною системою. Однак там незалежна судова влада, реальні, а не лише декларовані свобода слова, право на отримання правдивої інформації, а також впливові інституції громадянського суспільства є тими стримуючими факторами, що не дозволяють так безконтрольно, відкрито і брутально користатися чорними методами управління громадською думкою, втручаючись у свідомість кожного зокрема»¹.

З’ясування корисності чи шкідливості маніпуляцій людською свідомістю не входить до предмету нашого дослідження, але слід мати на увазі, що так чи інакше маніпуляція людською свідомістю існувала у всіх суспільствах від стародавніх до сучасних і цей факт оминати не вдасться. При дослідженні онтогносеологічних засад феномену насильства ми виходимо з тези А. В. Шипової, що система маніпулювання свідомістю надає значного впливу, який може привести до виникнення спотвореного бачення світу і, як на-

¹ Магдиш І. Маніпульована демократія. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2003. № 30. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n30texts/N30-manipul.htm>.

слідок, до непередбачуваних дій людей, що є загрозою для суспільної безпеки і самозбереження суспільства в цілому¹.

Дослідник психологічних війн В. Г. Крисько навіть розділяє маніпулювання і маніпуляцію. Маніпулювання – це спосіб психологічного впливу, спрямований на зміну напрямку активності інших людей, здійснюваний настільки майстерно, що залишається непоміченим ними. Маніпулювання в той же час – це такий спосіб застосування влади, при якій, той хто нею володіє, впливає на поведінку інших, не пояснюючи їм, чого він від них очікує. Маніпуляція свідомістю – це своєрідне панування над духовним станом людей, управління шляхом нав'язування людям ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки, вигідних суб'єкту впливу. Крім того дослідник виокремлює три рівня маніпулювання:

- перший рівень – посилення існуючих у людській свідомості потрібних маніпулятору ідей, установок, мотивів, цінностей, норм;

- другий рівень пов'язаний з окремими, малими змінами поглядів на ту чи іншу подію, процес, факт, що також впливає на емоційне і практичне ставлення до конкретного явища;

- третій рівень – корінна, кардинальна зміна життєвих установок шляхом повідомлення об'єкту².

Часто мета суб'єктів, які прагнуть популярності внаслідок скоєння акту насильства, агресії – підірвати суспільну свідомість, придушити здатність людини мислити логічно. Образ невинної жертви доводиться телебаченням до кожної сім'ї, а уява «підставляє» на місце жертви самого телеглядача або його близьких, що породжує цілу бурю почуттів. Потім справа техніки – спрямувати ці почуття на той образ, який найнялися порушувати маніпулятори (образ армії, уряду тощо).

¹ Шипова А. В. Манипулирование сознанием и его специфика в современном обществе : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.11; Северо-Кавказский государственный технический университет. Ставрополь, 2007. 22 с.

² Крисько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). Минск : Харвест, 1999. 448 с. URL: <http://www.evartist.narod.ru/text19/010.htm>.

Інформаційна складова, впливаючи на суспільну думку, формує процеси прийняття рішень. У результаті зростання значущості ролі мас-медіа виникла нова спеціалізація – spindoktor, задачею якого стає зміна сприйняття події¹.

Як зазначає М. Г. Делягін, «сучасна людина втратила вироблення навичок самостійного мислення, нею виключно легко маніпулювати. Ця деградація знизила ефективність масової людської свідомості»². Тут слід зазначити ще одне нове, але за своїми наслідками, які позначаються на рівні суспільної свідомості, вкрай негативне явище. Йдеться про заходи, спрямовані проти агресорів, що запроваджуються на різних рівнях прояву насильства. Наприклад, низка держав застосовують такі міри протидії, коли ці акції за своїм змістом, масштабом руйнувань, кількості людських жертв мало чим відрізняються від агресивних. За прикладами не потрібно далеко ходити, достатньо пригадати нещодавню історію Сирії, України, Грузії тощо.

«Свідомість – це стан психічного життя індивіда, що виражається у суб'єктивному переживанні подій зовнішнього світу та життя самого індивіда»³. Маніпулятори людською свідомістю (ЗМІ, державні урядовці, практичні та наукові фахівці та інші) досягли високого ступеня майстерності в управлінні цим процесом. Дослідники б'ють тривогу, заявляючи про так звану агресію, здійснювану державами. Насильство породжує насильство. Який же принцип виявиться у цьому випадку більш ефективним: принцип Старого завіту «Око за око, зуб за зуб» чи принцип Нового завіту, що закликає підставити особі, яка б'є тебе по щоці, другу щоку? Чи зможе людство розумно поєднати ці явні крайнощі – помста та прощення? В наявності суперечність, від вирішення або не вирішення

¹ Почепцов Г. Г. Психологические войны : монография. Київ : Рефл-бук, Ваклер, 2000. 529 с. С. 150.

² Делягин М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации: Курс лекций. 3-е изд. Москва : ИНФРА-М, 2003. С. 22-23.

³ Новая философская энциклопедия : в 4 т. / науч.-ред. совет: В. Степин (предс.), А. Гусейнов, Г. Семигин, А. Огурцов и др.; Ин-т философии РАН; Нац. общ. науч. фонд. Москва : Мысль, 2010. Т. III. 692, [2] с.

якої (до речі, це стосується й інших глобальних проблем) залежать життя та благополуччя всіх людей. Але поки що, мабуть, період діалектичного синтезу зазначених протилежностей не настав. Їх поки багато хто розглядає тільки як альтернативні можливості.

З одного боку, в середовищі аналітиків феномена насильства посилюються заклики до виявлення та усвідомлення внутрішніх спонукаючих мотивів, які породжують агресію, без їх викорінення ефективно протидіяти ним неможливо, з іншого, звучить заперечення – не можна ні розуміти, ні прощати суб'єктів, які породжують агресивні форми насильства. Так, нинішній прем'єр-міністр Ізраїлю Б. Нетаньяху пише: «Спроба зрозуміти психологію тероризму – означає пробачити. Ніякі реальні або уявні причини, що висуваються терористами на виправдання своїх дій, не можуть бути прийняті до уваги»¹.

Засновник Мілогії, нової «єдиної науки 3-го тисячоліття», М. І. Беляєв пропонує іншу форму насильства «на благо» – «здійснювати примусове лікування свідомості», причому самого суспільства².

Єдиними є поки що всі в одному: тільки формування нової суспільної свідомості, тільки заходи ідеологічної її підтримки здатні стати першим та наймогутнішим бар'єром на шляху поширення вірусу агресивності, свого роду «щепленням» від подальшого його самовідтворення та саморозвитку. При цьому необхідно пам'ятати, що суспільна свідомість тільки тоді стає реальною силою, коли вона «просочує» більшість індивідуальних свідомостей, коли вона ґрунтується на свідомій індивідуальній самоорганізації, а не сліпому прямуванню за поведирями, що часто ведуть винятково до досягнення своїх корисливих цілей.

Внаслідок маніпулювання людською свідомістю з урахуванням новітніх розробок у сфері психофізіологічних наук, у суспіль-

¹ Нетаньяху Б. Война с терроризмом: как демократии могут добиться поражения сети международного терроризма. Москва, 2002. С. 53-54.

² Беляев М. И. Милология : монография, 2000. URL: [http : // milologia.narod.ru / terror 1.htm](http://milologia.narod.ru/terror1.htm) (дата звернення : 30.08.2018).

стві домінують більшою мірою односторонні погляди на проблеми насильства, причини виникнення її осередків та методи боротьби з ним. Згідно з думкою більшої частини сучасного суспільства, насильство є злом, адекватною відповіддю на яке є спричинення рівнозначного зла. Звідси випливає майже одностайне визнання єдино прийнятних методів боротьби з насильством – насильницьких.

Інтерес до вивчення сприйняття індивідуальною та суспільною свідомістю агресії як форми насильства є благодатним ґрунтом у пошуку інструменту ефективної боротьби з нею. Людському мисленню в умовах активного розвитку науки відводиться важлива роль як у збереженні вже накопичених та перевірених часом знань про це зло, так і у формуванні механізму, здатного перейти від протидії до його повного викорінення.

Уявляється вкрай цікавою та оптимістичною думка М. Г. Делягіна про те, що «людство, як сукупний природний автомат, знаходячи виходи зі складних ситуацій, ще не встигло індивідуально осмислити вихід, вже знайдений ним на колективному (і, відповідно, несвідомому) рівні. Цей шлях здається значній частині людства несправедливим (скоріш за все, він і насправді є несправедливим) та неефективним – як неефективною є неусвідомлена і тому стихійна реакція складного і при тому недосконалого організму»¹. Хотілося б думати, що це дійсно так, що людство, поставлене перед дилемою, висунутою проблемами глобального масштабу: загинути або вижити, ще не усвідомило, але вже зробило свій вибір. І, як будь-який психічно здоровий організм, воно зупинилося на пошуку потенційних сил для виживання. Проте світова криза, що наближається, зокрема його складова – агресивна форма насильства, залишають дуже мало часу для проникнення цього усвідомлення в масу індивідуальних свідомостей і відповідно – для створення особливого механізму протидії силам, що несуть смерть і знищення. Ідеологи та представники правлячих еліт повинні зрозуміти і

¹ Делягин М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации : Курс лекций. 3-е изд. Москва : ИНФРА-М, 2003. С. 26.

відчути: не можна нескінченно відкладати вирішення цієї задачі, оскільки на карту поставлена доля людства.

Тобто одним із важливих чинників появи агресії є процес правової легітимації насильства як інструменту політики. До речі, для багатьох політологів політика – це і є мистецтво маніпулювання людською свідомістю. Навіть з'явилися нові терміни: психологічна війна (у американських дослідників) або політична війна (у британських дослідників), які використовують ці поняття для розуміння, пояснення, опису процесів легітимації і застосування насильства як інструменту маніпулювання людською свідомістю.

Несправедливість процесу правової легітимації насильства та несправедливість самого «насильства зверху» часто призводять до правового нігілізму мас і своєрідної, неправової, в основному – соціально-психологічної, легітимації в її середовищі вже насильства, спрямованого проти існуючої влади. Без такої підтримки з боку певних верств населення «насильства знизу» агресія як явище на-вряд чи змогло би коли-небудь досягти значних масштабів.

Таким чином, філософсько-правовий аналіз насильства як інструменту маніпулювання людською свідомістю свідчить, що однією з причин недостатньої ефективності боротьби з ним є неадекватне розуміння як сутності цього явища, так і форм його прояву. Адекватне розуміння насильства припускає усвідомлення взаємозв'язку його різних аспектів: політичного, правового, релігійного, морального та інших, а також – розуміння механізму їх цілісності та взаємовпливу. Тому позначені вище загальні світоглядно-методологічні умови правильного розуміння явища насильства є надзвичайно важливими. Дослідження насильства як інструменту маніпулювання людською свідомістю привело до висновку, що історично та логічно в основі агресії знаходиться насильство як спосіб боротьби за так чи інакше зрозумілу справедливість. Крім того, новітні розробки у сфері психофізіологічних наук озброюють деяких політиків та ідеологів методами маніпулювання людською свідомістю. У свідомості людей формується розуміння насильства як певної зовнішньої сили, яка, подібно до природного катаклізму, мас

виключно зовнішні причини. Наслідком такої цілеспрямованої роботи є переважання у суспільстві однобічних поглядів на причини виникнення насильства та методи боротьби з ним. Згідно з такими поглядами, будь-яке насильство є злом, адекватною відповіддю на яке повинне бути тільки спричинення його носіям рівнозначного зла. Ще однією з проблем подолання агресивних форм насильства є неоднакове його відбиття в індивідуальній та суспільній свідомості. Навіть в середовищі аналітиків існують абстрактність та розпливчастість у розумінні насильства і способів його класифікації.

Незважаючи на переважно негативне ставлення більшості світових релігій до насильства та агресії, зведення всього до простого заперечення насильства у будь-який спосіб було б необґрунтованим спрощенням.

Дійсно, будь-яка з авраамічних релігій (Християнство, Іслам, Іудаїзм), що є найпоширенішими у сучасному світі, стоїть на позиціях протидії насильству та засудження агресії, але ступінь такої протидії, як і межі припустимості насильства для кожної з цих релігій та їх відгалужень є різними.

В першу чергу, звернемо увагу, що згадані монотеїстичні релігії сходяться в одному – ідеальним порядком є світ без насильства і агресії, де людські індивідууми об'єднані спільною любов'ю до Бога. Таким ідеалом для іудеїв є Едемський сад, в якому людина ще не була грішною (нагадує античні уявлення про минулий «золотий вік»), для християн та мусульман – Рай, в якому не залишається місця для насильства.

Цими мріями про мир ненасильства релігійний світогляд сутнісно відрізняється від міфологічного.

Так, найславніші та найхоробріші германські та скандинавські воїни, що потрапили до Вальхалли (небесного чертогу Асгарду) щодня продовжують битися у кривавих битвах, гинути в них, а після – воскресають та бенкетують за столом Одіна. Більше того, воїни у Вальгаллі спочивають до часу останньої битви – Рагнарьоку, яка є логічним завершенням розвитку людства та символізує кінець світу. А. Я. Гуревич пояснює це бачення тим, що «світ, в уяві варва-

ра, очевидно, рівнозначний бенкету... герої, що загинули в битві та взяті Одінор до свого чертогу – Вальхалли, поділяють свій час між боями ... та мирними бенкетами»¹.

Схожими є давньоєгипетські та давньогрецькі міфи з їх війнами між богами (Гор проти Сета, грецька Титаномехія тощо), де насильство та груба сила нерідко виступають в якості зразка до наслідування, хоча на відміну від скандинавської міфології, тут має місце насильство, спрямоване на досягнення певних благородних цілей.

Старозавітне бачення насильства та агресії є певним чином спорідненим із міфологічним, але воно є більш яскраво вираженим та зрозумілим. Сформульовані у Декалозі Мойсея заповіді, які знаходять подальшого розвитку та деталізації у П'ятикнижжі, є одним з найперших текстів, де містяться заборони свавільного насильства та агресії.

Зокрема, найперше засудження насильства та агресії – це історія про вбивство Авеля вчинене його братом Каїном. Тут є очевидним засудження агресії Каїна, що проявляється, зокрема, у таких словах Господа: «Що ти зробив? Голос крові твого брата волає до Мене із землі. І тепер проклятий ти від землі, яка відкрила свої уста, щоби прийняти кров твого брата з твоєї руки. Коли оброблятимеш землю, вона не прикладе своєї сили, щоб дати тобі. Будеш стогнати і тремтіти на землі» (Буття 4:10-12). Втім, найбільш цікавим та показовим у цьому зв'язку є не стільки засудження вбивства, скільки заборона вбивати вбивцю, адже на побоювання Каїна щодо власної участі, Бог каже йому: «Кожному, хто вб'є Каїна, відомститься в сім разів. І поклав Господь Бог знак на Каїнові, щоб не вбив його всякий, хто його зустріне» (Буття 4: 15). Безсумнівно, що цей текст є однією з найдавніших спроб зупинити процеси нарощування насильства у відповідь на інше насильство: заборона вбивати вбивцю має на меті розірвати замкнене коло агресії, породжуваної агресією.

¹ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры : монография. Москва : Искусство, 1984. С. 245.

Втім, залишення Каїна фактично безкарним мало результатом те, що «зло людей розмножилося на землі і кожний пильно роздумує у своїм серці всі дні про зло» (Буття 6:5), наслідком чого стало рішення Господнє знищити рід людський за винятком Ноя та його родини: «Вік кожної людини прийшов перед мене, бо наповнилася земля несправедністю від них, і ось я знищу їх і землю» (Буття 6:13).

Але вже через декілька років після потопу спотворення людської природи знов проявляється у вчинку Хама (Буття 9:20-25), який мав наслідком батьківське прокляття. Причому, реакція Ноя на вчинок молодшого сина, хоча і цілком зрозуміла з позицій патріархального суспільства, є достатньо агресивною, адже є неспівмірною вчинку: за насміхання над батьком, син та все його потомство передаються у рабство старшим братам (Буття 9:25, 27).

Ще один з біблійних сюжетів – це жертвоприношення Авраамом свого сина Ісаака, коли Бог відводить ніж Авраама від сина, якого він намагається принести в жертву (Буття 22: 1-19). Незважаючи на традиційні тлумачення цього сюжету як символу любові до Бога та пророцтва про прихід Месії, є й інший посил – заборона вчиняти насильство.

Заповідь «не вбивай» є однією з найвідоміших і неодмінно асоціюється з Законом Мойсея (Вихід 20:15; Повторення 5:17). Втім, на відміну від заборони свавільного, «несанкціонованого Богом» насильства, Закон Мойсея прямо встановлює ї випадки застосування смертної кари.

Незважаючи на складність класифікації біблійних норм, на яку звертають у увагу і автори колективної монографії «Світові релігії про злочин та покарання»¹, спробуємо побудувати класифікацію злочинів, за які встановлена смертна кара за об'єктом посягання. Так, у книгах Виходу, Левіт, Числа, Повторення встановлена смертна кара за такі вчинки, які можна умовно поділити на дві групи:

¹ Мировые религии о преступлении и наказании : монография / под. ред. Толкаченко А. А., Харабет К. В. Москва : Рипол Классик, 2013. 339 с. URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/jqsl6ti22b/direct/114059680> (дата звернення 10.02.2019р.). С. 41.

1. Злочини «загальнокримінального» характеру, які являють собою прояв агресії одного суб'єкта стосовно іншого:

- Вбивство (Левіт 24:17; Числа 35:31);
- Тілесні ушкодження, що мали наслідком смерть потерпілого (Вихід 22:12; Числа 35: 16-18);
- Тілесні ушкодження батьку або матері (Вихід 21:15);
- Викрадення одноплемінника з метою продажу в рабство (Вихід 21:16; Левіт 20:2; Повторення 24:7);
- Згвалтування (Повторення 22:25);

2. Злочини, що посягають на релігійні та моральні цінності, порушують встановлені у давньоєврейському суспільстві табу і не містять прямої агресії щодо іншого суб'єкта права:

- Хула імені Господня (Левіт 24:16);
- Злослів'я батька й матері (Левіт 20:9);
- Порушення дня суботнього (Вихід 31:14-15; Вихід 35:2);
- Волхвування, викликання мертвих (Левіт 20:27);
- Посягання на прерогативи священства потомків Аарона (Числа 1:51; 3:10; 3:38; 18:7)
- Подружня зрада (Повторення 22:22), в тому числі каралася і жінка, яка не покликала на допомогу у місті при нападі гвалтівника (Левіт 20:10-13; Повторення 22: 23-24);
- Злягання з худобою (Вихід 22:19; Левіт 20:15-16).

У багатьох випадках біблійний текст після вказівки про смертну кару містить додавання «і не буде беззаконня у вас», що свідчить про мету покарання смертю – очищення суспільства від злочинців.

Зазначимо, що у цьому зв'язку посил Декалога відрізняється від посилу розповіді про перший злочин у біблійній історії: якщо спочатку Бог намагається зупинити ескалацію насильства, заборонивши мститися злочинцеві, то вже пізніше він сам карає смертю рід людський, насилаючи Потоп, а пізніше наділяє і суддів народу Ізраїлева правом карати смертю злочинців.

Такий перехід є цілком логічним з огляду на біблійну історію, адже по суті, Богом зроблені дві безрезультатні спроби вилікувати спотворену людську природу: перша – заборона помсти Каїну; дру-

га – спроба почати історію людства з чистого аркушу, який мав бути написаний Ноем та його дітьми, але вже вчинок Хама свідчить, що ця спроба також потерпіла крах.

Третя спроба – це встановлення Закону, який повинен бути адекватним вчинку і, головне, спрямований на очищення суспільства від злочинців, що вчинили найбільш тяжкі з тогочасної точки зору злочини.

Ця спроба мала наслідком формування вельми детальної та розгалуженої системи правових приписів, яка у подальшому мала досить потужний вплив на розвиток практично всіх правових систем західного типу.

Окремо звернемо увагу, що в одній з Приповістей Соломона міститься пряма вказівка щодо застосування насильства при вихованні дитини: «Хто щадить патики, ненавидить свого сина. Хто ж любить, ревно напоумлює» (Приповісті 13:24).

Цей текст не має інших паралелей у Старому Завіті, але він може трактуватися як заклик до «превентивного» покарання дитини з профілактичною метою. У цьому випадку, звернемо увагу, що вищенаведений переклад цього тексту о. Рафаїлом (Турконяком) є більш точним, ніж переклад митр. Іларіона (Огієнка), який звучав дещо інакше: «Хто стримує різку свою, той ненавидить сина свого, хто ж кохає його, той шукає для нього картання». Це впливає перш за все з того, що покарання (картання) не може передувати вчиненню проступку, в той час як «ревне напоумлення» якраз і має на меті попередити вчинення сином проступків у майбутньому.

Отже, таке насильство, не може сприйматися як агресивне, оскільки сама побудова фрази відсилає нас до благої мети – «Хто ж любить, ревно напоумлює».

З християнських позицій така превенція вже розглядається як варварська, хоча, заради справедливості зазначимо, що старозавітна традиція профілактичних тілесних покарань дітей (у сім'ї, школі, бурсі, семінарії тощо) залишалася досить популярною і поширеною протягом всього середньовіччя і значної частини Нового часу.

При зіставленні норм Старого та Нового Завітів вкидається до ока жорстокість та категоричність старозавітних приписів з одного боку, та дух любові і милосердя новозавітних правил з іншого боку. Антропологічно це пояснюється природним ходом історичного розвитку та тенденцією до пом'якшення нравів, а відповідно і покарань. Зокрема, цілями покарання замість помсти стають виправлення, перевиховання та власне кара. Теологічне пояснення виходить практично з того ж самого: «твердошийний» народ Ізраїля потребував у жорсткій регламентації тілесного життя, втім з приходом Ісуса Христа центр уваги перемикається на Заповіді блаженства, що не заперечують Декалога, але розкривають його у новому ракурсі.

Аналіз старозавітних текстів дає змогу зробити такі висновки:

- має місце заперечення агресивного насильства, що проявляється у забороні і засудження вбивства, тілесних ушкоджень, розбою тощо;
- закріплюється право батьків застосовувати неагресивне насильство при вихованні дітей;
- закріплюється право громади (а пізніше – держави) вживати заходів карального впливу аж до смертної кари, яка в жодному разі не ототожнюється із помстою, а має на меті очищення суспільства від беззаконня та порушників Закону.

З усього вищезазначеного випливає, що давньоєврейський закон розрізняє два види насильства: перший – агресивне, злочинне насильство; другий – неагресивне насильство з боку батьків, громади, держави або Бога, спрямоване на подолання беззаконня.

Християнська традиція має декілька шарів, які певним чином дисонують між собою: по-перше, проповідь і вчинки самого Ісуса Христа; по-друге, проповідь апостолів; по-третє, святоотецькі теологічні твори; по-четверте, віддзеркалення трьох попередніх рівнів у суспільно-політичному житті.

Звернемо увагу лише на декілька майже хрестоматійних прикладів.

У Нагорній проповіді Ісус Христос каже: «Любіть ворогів ваших, добро робіть тим, що ненавидять вас; благословляйте тих, що проклинають вас, моліться за тих, що очорнюють вас» (Лук. 6:27-28), що як правило сприймається дуже спрощено – як заклик до бездіяльності та покірності. Однак, вже у сцені вигнання торговців з Храму, де Ісус «Зробивши бича з мотузків, вигнав усіх із храму, овець та волів, і розсипав гроші мініяйлам, а столи поперевертав; тим, що продавали голубів, сказав: Заберіть їх звідси, не робіть оселі мого Батька домом торгівлі» (Ів. 2:15-16), має місце «праведний гнів», який по суті є проявом агресії, викликаной неповагою до дому Господня. Це підтверджується і наступним текстом Євангелія від Івана: «Згадали його учні, що написано: Ревність до Твого дому з’їдає мене» (Ів. 2:17).

Суперечливість такої поведінки та її невідповідність змісту Нагорної проповіді знімається, коли ми звертаємось до іншого місця, де Ісус у розмові із фарисеями каже: «Через те кажу вам, що кожен гріх і кожна хула будуть прощені людям, а хула проти Духа не буде відпущена. І хто тільки скаже слово проти Сина Людського, проститься йому; а хто скаже проти Духа Святого, не відпуститься йому ані в цьому світі, ані в майбутньому» (Матв. 12:31-32). Тобто, Ісус Христос своєю проповіддю закликає до ненасильства у випадку, якщо агресія спрямована щодо самої людини, але в той же час він своїм прикладом закликає до активної протидії проявам неповаги до Бога (в тому числі, і у досить агресивній формі).

Подальші теологічні конструкції ранньохристиянських часів, сполучення їх із античною філософською традицією та середньовічною схоластикою призвели до формування досить нетерпимого у релігійному плані християнського суспільства, яке спершу було агресивно-войовничо налаштоване проти іновірців, а згодом, розділившись на конфесії (аріанство та несторіанство на Близньому Сході, католицизм, лютеранство, кальвінізм у західній Європі; старовірство та ніконіанство у Росії, православ’я та уніатство на Українських та Білоруських землях тощо), пішло шляхом міжконфесійних конфліктів та воєн.

Фраза архієпископа Нарбони Арнольда Альморіка «*Caedite eos. Novit enim Dominus qui sunt eius*» (Вбивайте всіх, Бог впізнає тих, що Свої), що нібито була сказана ним під час осади замка Безье у 1209 р. у Альбігойському хрестовому поході проти катарів¹, є знаковою для всього середньовіччя і частини Нового часу з його релігійними війнами.

Важливо, що старозавітна «суворість» та агресивність стає дуже модною із початком Реформації, зокрема у спільнотах кальвіністів, англійських пуритан, анабаптистів, де інакодумство не сприймалося і досить агресивно заперечувалося. Досить показовою у цьому зв'язку є справа Мігеля Сервета, страченого у Женеві в 1553 році внаслідок богословського конфлікту з Жаном Кальвіном, яка сколихнула усю тогочасну інтелектуальну еліту Європи.

Розуміння феномену релігійних воєн та міжконфесійної ворожнечі неможливе без повторного звернення до біблійного тексту. Якщо дослідити його більш прискіпливо, звернувши увагу не лише на закон, але й на саму біблійну історію, очевидно є виправдання ще однієї форми насильства, на цей раз вже досить агресивної.

Мова йде про досить агресивний націоцентризм народу Ізраїлю, який проявляється у багатьох місцях П'ятикнижжя, наприклад: «і Господь Бог твій вигубить ці народи з перед твого лица по трохи, по трохи. Не зможеш вигубити їх швидко, щоб не стала земля пустинею і щоб не помножилися проти тебе звірі поля. І видасть їх Господь Бог твій в твої руки і вигубить їх великою згубою, доки не викоріниш їх. І передасть їхніх царів в ваші руки, і їхнє ім'я згине з того місця, не встоїться ніхто перед твоїм лицем, доки не вигубиш їх» (Повторення 7:22-24).

Незважаючи на те, що подібна агресія проти інших народів в сучасності кваліфікується не інакше, як злочин проти миру та безпеки людства, ця войовнича ідеологія не сприймалася народом Ізраїлю як щось протиправне, оскільки вона виправдовувалася тим,

¹ Russell Jacoby. *Bloodlust: On the Roots of Violence from Cain and Abel to the Present*. New York : Free Press, Simon & Schuster, 2011. P. 29.

що війна ведеться проти язичників, що є «мерзотними та огидними» перед лицем Господа. Тобто, фактично має місце благословення на ведення релігійних воєн.

Слід зауважити, що попри заперечення насильства і мирний характер проповіді Ісуса Христа, ідея релігійної війни та хрещення «вогнем і мечем» отримує друге народження після легалізації християнства у Візантії та поширення його серед колишніх «варварів», які організовують насильницькі хрещення цілих народів, створюючи навіть окремі церковні структури, головною метою яких було приведення до Христа поганців (наприклад, Тевтонський орден, Добжинські брати тощо).

Отже, незважаючи на в цілому позитивну роль релігії у запобіганні агресивного насильства, запровадженні юридичних механізмів захисту від нього в тому числі, і шляхом застосування неагресивного насильства, слід відзначити і певну небезпеку, яка була закладена ідеєю монотеїзму. Ця небезпека полягає в тому, що монотеїзм, на відміну від язичництва, не визнає можливості існування інших «істинних» релігійних систем, сприймаючи їх як ворожі, що має наслідком неприязне ставлення до носіїв інших релігійних переконань, а ця неприязнь, в залежності від конкретних обставин може виливатися у досить відштовхуючі форми агресивного насильства (геноцид, релігійні війни, інквізиція тощо).

Дослідження співвідношення насильства і психології людей дозволяє стверджувати, що окрім самого акту насильства побічною метою їх суб'єктів стає вигідна реакція населення, що полягає або у їх схваленні, або у відчутті страху, що спонукає людей чинити дії у потрібному для цих суб'єктів напрямі.

Дослідження співвідношення насильства і моральності приводить до висновку, що правове вирішення проблеми насильства виявляється невіддільним від її морального вирішення. Те, що для одних є добром, інші сприймають як зло, з яким необхідно боротися, зокрема рівнозначними методами аж до підпорядкування або навіть усунення супротивника. Суперечність із цього приводу у будь-якому суспільстві полягає в тому, що одна його частина приймає

право на легітимне насильство, тоді як інша – категорично заперечує саму думку його застосування, навіть якщо така міра здається цілком адекватною і рівнозначною, а головне – справедливою. Головною, часто трагічною, помилкою тут є відсутність орієнтації на Абсолют, розуміння моральності та справедливості у дусі софістичної відносності. «Якщо Бога немає, то все дозволено» – саме так сформулював цю моральну ситуацію Ф. М. Достоевський.

Проаналізований логіко-методологічний аспект взаємодії феномена насильства зі свідомістю людини та відображення його у громадській думці показав, що сутнісно-змістовні характеристики насильства дають можливість аналізувати його в історичному розвитку, шляхом поєднання логічних зусиль дослідника з ретроспективним дослідженням еволюції його форм та історії вивчення цієї еволюції. Тільки таким шляхом є можливим вивчення передумов виникнення сучасних форм агресії і насильства, початку, причин та умов виникнення всіх найважливіших його різновидів.

Поєднання антропологічного, системного, цивілізаційного і аксіологічного підходів при дослідженні застосування насильства у соціумі допоможе подолати тенденцію тотального зведення насильства до суто соціального явища, яке розглядають тільки як злочинну діяльність, що належить до сфери кримінального права.

Необхідно йти від дуже віддаленого початку проявів насильства і агресії до сучасного його стану, поступово виявляючи ті вузлові моменти у вигляді нових історичних обставин, які і додавали йому того вигляду, який спостерігається сьогодні. Як уявляється, тільки філософсько-правовий аналіз застосування насильства у соціумі, сучасних форм його прояву дозволить чітко усвідомити, що відчуження, справедливість, природне право є системоутворюючими основами феномена насильства, а філософсько-правове дослідження взаємного розвитку насильства і толерантності як тенденцій розвитку сучасного суспільства з необхідністю може виявитись і логічним розглядом таких проблем та феноменів, як справедливість, демократія, політика тощо.

2.3. Застосування насильства у соціумі: філософсько-правовий аналіз

На кожному етапі свого розвитку людство придбаває, втрачає і спостерігає різного роду суперечності, які вимагають неодмінного вирішення. З одного боку – великі досягнення науково-технічного прогресу, розвиток демократії та свободи, з іншого – найгостріші та найнебезпечніші глобальні проблеми. Деякі з них стали вже немовби звичними, «з наявністю яких люди звиклися як з неминучістю і в міру своїх можливостей прагнуть нейтралізувати або пом'якшити їх негативну і руйнівну дію»¹. Це – екологічна, енергетична, демографічна, ресурсна проблеми, загроза застосування атомної зброї.

До речі, слід зазначити, що факт звикання людей до цих проблем є теж вельми небезпечним, оскільки при цьому вони втрачають пильність та забувають про можливість перетину деякої небезпечної межі, за якою виникають необоротні явища, які вже ніяк не пом'якшити і не нейтралізувати.

На фоні загострення глобальних проблем (екологічна, енергетична, демографічна, ресурсна, загроза застосування атомної зброї) особливу увагу громадськості викликає загальносвітовий сплеск застосування насильства. Сучасний прояв насильства, як негативне соціальне явище, здатний не тільки руйнувати соціальні норми, підвалини, знищувати людей, але й серйозно впливати на політику та соціальний розвиток в цілому.

У вузькому (формальному) значенні філософсько-правовий аналіз означає застосування, за принципом «додатковості», як правового, так і філософського підходів до досліджуваної проблеми. Але у більш широкому, змістовному плані це означає, що насильство повинно бути досліджено на тлі (у контексті) філософського розуміння феномена права.

Так, В. С. Нерсисянц зазначає, що «філософія права займається дослідженням значення права, його сутності та поняття, його засад

¹ Замковой В. И., Ильчиков М. З. Терроризм – глобальная проблема современности. Москва : ИМПЭ, 1996. С. 3.

та місця у світі, його цінності та значущості, його ролі в житті людини, суспільства та держави, у долі народів та людства»¹.

Однак філософське розуміння, філософське обґрунтування права передбачає звернення до філософської проблеми сутності людини, природи людини, а отже, її природних прав. Так, на думку Г. Коінга, «...філософія права, не відмовляючись від пізнання питань суто юридичних, повинна виходити за межі цієї сфери, пов'язувати правові феномени, які розуміються як явище культури, з вирішенням загальних та принципових питань філософії»².

Таким чином, філософсько-правовий аналіз передбачає розгляд такого загального та принципового філософського питання, як сутність людини, тобто природа людини та природні права людини, які випливають із цієї природи. Природне ж право означає сукупність принципів і прав, які випливають з природи людини та є незалежними від соціальних умов.

Сутність людини, за К. Марксом, являє собою сукупність всіх суспільних відносин, отже людина може реалізувати свою сутність тільки в суспільстві, через певну систему зв'язків і відносин, і, перш за все, через колективну працю. Звідси, вчення К. Маркса про відчуження треба розуміти як вчення про втрату людиною своєї сутності: коли суспільство по відношенню до людини виступає як середовище, яке не надає людині можливості для реалізації її сутності, виникає відношення до цього суспільства як до чужого, ворожого, з яким доводиться боротися.

Оскільки праця людини розвивається у напрямку формування з неї вільної творчості, сутність людини – це не просто абстрактна праця, а вільна творчість. Так, системними складовими сутності людини є «створення знарядь праці та самого процесу продуктивної праці, формування суспільних відносин, розвиток мислення та засобів комунікацій, розвиток уміння ставити та реалізовувати цілі та, нарешті – досягнення свободи за допомогою розвиненої, творчої праці. Так само, як неможливо говорити про сенс та напрям

¹ Нерсесянц В. С. Философия права. Москва : НОРМА-ИНФРА, 2005. С. 7.

² Философия права / Под ред. О.Г. Данильяна. Харків: Ексмо, 2005. С. 17-18.

історії, розриваючи на частини системне ціле «людина – суспільство», так само не можна вирвати із системного складу людської сутності який-небудь один, нехай навіть дуже важливий, компонент»¹. Із цього випливає, що головним моментом природного права є право людини на свободу і творчість. Але реалізація вільної творчості – це ідеал, точка зору «належного», а фактично, у сфері «сушого» людина часто опиняється зовсім, чи майже зовсім позбавленою цього права.

Щодо ідеї належного, то П. І. Новгородцев, наслідуючи І. Канта відстоює думку про її незалежність від зовнішнього і внутрішнього досвіду². Іншими словами, у цьому випадку в наявності є спроба відмови від обґрунтування природного права історією.

Цю суперечність між сущим і належним О. А. Івакін пропонує вирішувати таким чином: людина є не тільки соціальною, але й універсальною істотою, тому слід враховувати ту обставину, що її включено не тільки до історії виникнення і розвитку соціуму, але і до історії Універсуму. «Сутність людини – свобода, може здійснитися тільки в лоні навколишньої природи і всередині певного атрактора її розвитку (іншими словами, – каналу її еволюції)»³. Звідси, людина має право і обов'язок розвиватися у певному напрямі, у певному «еволюційному каналі». «Природне право – це не порожня абстракція, а право людини на вільне і творче життя в каналі еволюції всіх форм буття у напрямку до Абсолюту (Універсуму, Бога)»⁴.

В аспекті цього дослідження правом та одночасно – обов'язком кожної людини є розвиток її мислення, свободи і творчості. Якщо хтось, чи щось робить замах на ці цінності, людина або деградує, або протестує і бореться, бо це є замахом на її спосіб існування, тобто – сутність.

¹ Ивакин А. А. Диалектическая философия : монография. Одеса : Юридична література, 2003. С. 253-254.

² Новгородцев П. И. Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве / предисл.: Альбов А. П. Санкт-Петербург : Алтейя, 2000. С. 18.

³ Ивакин А. А. Философские основания естественного права. *Юридический вестник*. 2006. № 1. С. 82.

⁴ Ивакин А. А. Философские основания естественного права. *Юридический вестник*. 2006. № 1. С. 83.

Таким чином, природні права людини виглядають абстрактно, коли їх просто перелічують: право на життя, право на свободу, право на власність тощо. Конкретно ж ці права повинні виглядати як право на благо, щасливе життя, як право на свободу від усіх форм відчуження та свободу для творчого, вільного розвитку, як право на духовну, інтелектуальну власність, а також і на матеріальну власність як умову здійснення духовної власності, тобто внутрішнього світу людини. «Отже, сутність, спосіб формування людини – це її вихід, який нескінченно розширюється за свої власні наявні межі. Коли не відбувається такого залучення до безмежного, людина відчужується від своєї сутності. Безліч форм відчуження викликана до життя соціальними причинами. Проте, цілком ясно, що весь обсяг існуючого у світі відчуження сучасної людини аж ніяк не може бути ліквідований однією лише соціальною перебудовою, якою-небудь соціальною революцією»¹.

Сказане, звичайно, не є запереченням значущості соціальних змін, бо конкретизація прав людини значно мірою залежить від наявності системи сприятливих соціальних умов, таких як, наприклад, мирне життя, демократичний устрій, оскільки вони у результаті дають можливість реалізувати людині внутрішню потребу до особистого щастя в широкому його розумінні. Але можливість ще не є дійсністю. Сприятливі зовнішні фактори надають людині ту форму свободи, що умовно можна назвати свободою «від», але ще не дають автоматично свободу «для». Іншими словами, неможливо відривати внутрішній світ людини від зовнішніх умов його буття. Людина і суспільство – це діалектична суперечність. Суспільство надає можливість людині реалізувати свій творчий потенціал, право на свободу «для», але це відбувається тільки у тому разі, якщо суспільство ставить до окремої особистості не вороже і не байдуже. І нарешті, в реалізації прав людини багато чого залежить від самої людини.

¹ Ивакин А. А. Диалектическая философия : монография. Одесса : Юридична література, 2003. С. 314-316.

З філософської традиції походить ідея переходу від насильства через нормативність до права як сукупності соціально-духовних цінностей суспільства і людини. О. М. Литвинов справедливо вказує на те, що право сприяє впорядкуванню хаосу, стає феноменом як самодостатня сутність, яка з античних часів починає претендувати на домінуюче становище в ієрархії цінностей світу¹.

Право є інструментом у боротьбі культури і з варварством, і з цивілізацією, коли людина руйнує культуру і себе², оскільки значимість права для людини і суспільства полягає перш за все у розмежуванні сфер свободи і свавілля, правомірного і неправомірного, добра і зла, де мораль, слугує праву у якості визначального ціннісного орієнтиру. А законність представляється як найбільш прямий вираз етичної категорії справедливості³.

Видатний правознавець і філософ М. М. Алексєєв писав свого часу, що справедливість є природним станом усіх речей, який передбачає, що цінність одного не може бути вищою за цінність іншого⁴. Справедливість, будучи деяким об'єктивним ідеальним началом, привносить у свідомість особи уявлення про належний порядок⁵.

М. М. Алексєєв називав право інтелектуальним підходом до цінностей, серед яких в якості основної правової цінності виступає справедливість, яка мислиться як порядок відносин, в якому кожному належить своє місце і припадає те, що належить. Втілюватися справедливість може перш за все в особистості, – тому вона і є однією з чеснот. З точки зору носія справедливості є особистісною цінністю, але в той же час, носієм справедливості може бути також і колектив (певна соціальна спільнота, суспільство, держава).

¹ Литвинов О. М. Право як феномен культури : автореферат дис. доктора юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2016. С. 12.

² Литвинов О. М. Право як феномен культури : автореферат дис. доктора юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2016. С. 22.

³ Общетеоретическая юриспруденция : учеб. курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. С. 274.

⁴ Алексєєв Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург : ЛАНЬ, 1999. С. 95.

⁵ Алексєєв Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург : ЛАНЬ, 1999. С. 111–114, 119.

Справедливість завжди є відношенням, а співіснування реалізованих цінностей на ґрунті взаємного визнання і є порядком суспільної справедливості, яка є основою для ідеї права¹. Інструментальна цінність права – це його ціннісний сенс як певного регулятиву, у відповідності з правилами і вимогами якого люди вибудовують свою поведінку. При цьому нормативна недостатність правової культури може викликати дезорганізацію відносин, зростання злочинності тощо².

Соціальна цінність права визначається його здатністю вирішувати проблеми, які виникають у суспільстві, використанням правових засобів державної діяльності, обсягом необхідного правового регулювання, забезпеченням стабільності у відносинах, надійністю шляхів захисту соціальної цілісності³. Справедливість має нормативну природу, належить до компетенції практичного розуму. Це означає, що вона більш чутлива до відмінностей, менш універсалізована, а мінімум справедливості в суспільстві гарантується правом. Право ґрунтується на «усередненій» нормі справедливості, а тому чим різномірнішим є суспільство, тим відчутнішим є дефіцит справедливості та тенденції її перетворення в свою протилежність. Однак зміст і суть справедливості у всі часи передає біблійний вислів: «кожному своє»⁴.

Засновник нормативістської школи в рамках юридичного позитивізму Г. Кельзен, проблему справедливості розглядає через призму норм справедливості і вчення про природне право. Зокрема, у нього справедливість – це така чеснота, яка репрезентує людей, вона є моральною якістю, а отже, належить до царини моралі⁵.

¹ Алексеев Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург : ЛАНЬ, 1999. С. 175-176.

² Общетеоретическая юриспруденция : учеб. курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. С. 270-271.

³ Общетеоретическая юриспруденция : учеб. курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. С. 273.

⁴ Гришук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 6.

⁵ Кельзен Г. Чисте правознавство: 3 дод.: Пробл. справедливості / Пер. з нім. О. Мокровського. Київ : Юніверс, 2004. С. 380.

Веде мову про нормативну мораль і П. Рікер. На його думку, те, що у сфері соціальних установок вимога справедливості посилює прагнення до благодатного життя і одночасно веде до переміщення зі сфери етики у сферу нормативної моралі, підтверджується наявністю давнього зв'язку справедливості і рівності¹.

Безпосередній зв'язок між нормами права і нормами моралі обумовлений роллю, яку мораль відіграє в сфері правового регулювання. З позицій моралі оцінюють право, коли кажуть про його відповідність справедливості².

Справедливість, розглядувана у нормативному плані, утворює послідовність однорідних членів разом із автономією «я» і повагою до людського у моїй особистості і до особистості будь-якого іншого індивіда³.

Ідея справедливості деталізується при розробці окремих законів і закріплюється у нормах, що є правовими. Так, справедливість, будучи нормативно закріпленою, втілюється у всі сфери суспільних відносин. Всі галузі законодавства – державне і цивільне, трудове, кримінальне, процесуальне – покликані, згідно ідеалу, втілювати справедливість у врегульовані ними суспільні відносини⁴.

Право є категорією культури, яка є втіленням необхідності раціонально спрямованих нормативних способів організації буття людини⁵.

Філософ права В. П. Малахов вказує, що нормативна природа права – це не нормативність ідеалів-досконалостей і «крайніх» ви-

¹ Рикёр П. Мораль, этика и политика. *Правовая мысль: Антология* / Автор-составитель В.П. Малахов. Москва : Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 1016 с. С. 860.

² Общетеоретическая юриспруденция : учеб. курс: учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. С. 101.

³ Гришук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 87.

⁴ Гришук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 124.

⁵ Литвинов О. М. Право як феномен культури: автореферат дис. доктора юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2016. С. 7.

мог до людини (як у релігійному житті), не нормативність зразків (як у моралі), не нормативність стереотипів (як стихійно-масова, однотипна поведінка, яка створює сферу нравів) і не нормативність стандартів, технічних планів (як в галузі виробничої діяльності). Правова нормативність формальна, одночасно з тим реальна, оскільки вичерпується існуючими процесами та діями і виступає реальною можливістю¹ справедливості, свободи, порядку тощо.

В. В. Дудченко справедливо зазначає, що норми права – це особливий різновид соціальних норм, правил поведінки, своєрідний будівельний матеріал, з якого складається вся правова система. Як і соціальні норми, вони є знаряддям орієнтації особистості в тих чи інших умовах, а також певним засобом контролю за поведінкою особистості зі сторони суспільства – оцінюють корисність вчинків і вказують на наслідки².

Норми права передбачають міри примусового впливу за скоєне правопорушення, акт насильства, пов'язані з неправомірною поведінкою людей, і завжди містять санкції. Охоронні норми висловлюють негативну реакцію держави на неправомірну поведінку людей, пов'язані із забезпеченням регулятивних норм і несуть у собі примус³.

Норми права завжди включені в управління соціальними процесами, служать нормативним підґрунтям правомірної поведінки людини, відіграють важливу роль в забезпеченні правового порядку і дисципліни. Вони є нормативною основою діяльності державних органів, важливим засобом розвитку прав і свобод громадян. За допомогою правових норм у суспільне життя вносяться елементи єдності, рівності, принципової однаковості, оскільки порядок, який вводиться і підтримується правовими нормами, поширюється

¹ Малахов В. П. Основы философии права : учебное пособие. Москва : Академический Проект: Культура, 2005. С. 6.

² Общеуоретическая юриспруденция : учеб. курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. С. 98-99.

³ Общеуоретическая юриспруденция : учеб. курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. С. 107.

в принципі на всіх учасників суспільних відносин. Звідси виникає значний не тільки регулятивний, а й демократичний потенціал правового нормування, виконання правових норм у відповідності з вимогами рівності всіх перед законом – це і є ствердженням демократичних принципів у житті людей¹.

Право – це сфера нормативності, яка втілює безпеку, захищеність, гарантованість, підкоренність, компроміс, згоду, а також інші моменти, які властиві реальності. Нормативність забезпечує соціальний стан, в якому у людей думка про безпеку і небезпеку перестає бути актуальною, оскільки вона не пов'язана з ситуацією вибору, ризику, невизначеності, насильства. Насильство і нормативність – ось де, перш за все правовий аспект, а потім вже виникають ідеї справедливості, свободи, порядку тощо. Нормативність узгоджує факти суміщення різних воель, зусиль, вимог у конкретній життєвій ситуації, тобто виступає «зовнішньою формою примирення різниць або протиріч, пов'язана з визнанням вимушеності порядку, правового відношення, правової дії»².

Значення права як інструмента захисту та порятунку людини і культури, зростає з розвитком культури. Це починається з виникнення державно-правових поглядів Стародавнього Сходу, в яких зафіксовано світоглядний перехід від примітивно-архаїчних способів організації спільного життя людей до більш складних, та переведення низки людських дій у сферу кримінального. Лише людина має парадоксальну (стосовно вітальності) характеристику – здатність до самообмеження. Тяжко уявити собі тварину, яка прагне, щоб обмежили її свободу чи залучили до роботи, наприклад, коня, який прагне, щоб його запрягли. Однак людина як «політична тварина» (за Аристотелем) здатна підкоряти себе соціальній нормативності. Це свідчить проте, що сутність (природа) людини не може

¹ Общетеоретическая юриспруденция : учеб. курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. С. 109.

² Малахов В. П. Основы философии права : учебное пособие. Москва : Академический Проект: Культура, 2005. С. 53.

бути розкрита лише через її біологічне буття, а в поєднанні з буттям соціальними та духовним¹.

В античний період виникає етично-правовий ідеал гармонії, порядку і рівності та раціонально обґрунтованої нормативності, а також усвідомлення обов'язку перед спільнотою як вільне підкорення закону².

У Гомера справедливість розглядалася як об'єктивний критерій розмежування правового і неправового³. Таким чином, як слушно відзначає В. С. Нерсесянц, уявлення про справедливість надавали претензіям правового характеру і все це узвичаювалося, набуваючи згодом нормативного значення⁴.

Тіт Лукрецій Кар у трактаті «Про природу речей» писав: «найбільшу довіру повинно в нас викликати те, що істиною своєю само неправду перемагає. Раніше кожен сам за себе в гніві поривався до помсти, яку тепер забороняє закон справедливий, що протистоїть насильству вічному, яке вже всім обридло»⁵.

Отже, право звільняє людей від страху свавільної агресії або насильства, і в цьому полягає єдиний шлях та єдиний сенс досягнення свободи для всього співтовариства⁶. Нормативність права знайшла свій вираз у формуванні і виконанні таких правових процедур, які забезпечили суб'єкту права реальну можливість переходу від застосування насильства до правового розв'язання життєвого конфлікту відповідно ідеям свободи, справедливості і порядку.

¹ Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. С. 182.

² Литвинов О. М. Право як феномен культури: автореферат дис. доктора юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2016. С. 26.

³ Гришук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 38.

⁴ Нерсесянц В. С. Філософія права: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2009. С. 492.

⁵ Тіт Лукрецій Кар. Про природу речей. *Читанка з історії філософії*: у 6 кн. / під ред. Г.І. Волинки. Київ: Фірма «Довіра», 1992. Кн. I. Філософія Стародавнього світу. С. 184.

⁶ Гришук О. В., Слюсарчук Х. Т. Лібералізм та комунітаризм у філософсько-правовому вимірі. Хмельницький, 2018. С. 259.

На думку Д. А. Керімова, соціальна природа людини детермінована всією сукупністю суспільних відносин. Тому всі соціальні фактори впливають на формування і розвиток людської особи не ізольовано один від одного, а в органічно єдиній системній цілісності. Звідси випливає, що «правовий механізм регулювання поведінки людей може бути зрозумілий і виокремлений для спеціального аналізу лише за попереднього вивчення всіх тих регулятивних факторів, впливів, які мають місце в реальному житті кожної особи»¹.

Все більш помітним є значення професійної правової культури, де закріплені такі правові цінності, як справедливість, свобода, верховенство права, порядок тощо. Правові цінності отримують подальше своє предметне втілення і опосередковано знаходять вираз у нормативно-правових актах, договорах, правозастосовних актах, всій системі правових відносин².

Необхідність заходів щодо гуманізації та декриміналізації законодавства у сфері покарання є вимогою часу. Людство сьогодні переживає етап нового гуманізму, який має великий обсяг предметного втілення. Сьогодні вже очевидним є той факт, що намагання стримувати насильство суворими санкціями не приводить до позитивного ефекту, а тому одним із завдань сучасної кримінально-правової політики у сфері покарань є формування власної гуманної складової через створення та реалізацію механізму захисту особи, її гідності, прав і свобод, а також суспільства в цілому³. Система покарань є складним соціально-правовим організмом, у якому кожний автономний вид покарання (компонент системи) виконує свою функцію специфічними, притаманними саме йому засобами, а відтак вона служить правовою базою, на якій ґрунтується каральна політика держави щодо застосування покарання за вчинені злочини.

¹ Керимов Д. А. Методология права. Москва : Аванта+, 2000. С. 547.

² Общетеоретическая юриспруденция : учеб. курс: учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. С. 274-275.

³ Данченко К. М. Кримінально-правова політика України у сфері покарань: Філософсько-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Хмельницький, 2019. С. 13.

Разом з цим, система покарань є соціально обумовленою, закріпленою у кримінальному законі та застосованою судом з урахуванням вимог індивідуалізації кримінальної відповідальності¹.

Важливою умовою ефективності закону є моральний стан і правова культура, зміни в законодавстві повинні враховувати ціннісну позицію більшості членів суспільства².

Вище було названо декілька глибинних протиріч, які породжують суперечність між природним та позитивним правом. Це – суперечність між сущим та належним, між свободою та відчуженою необхідністю тощо.

Найважливішою з них є суперечність між індивідом та суспільством. Принаймні І. О. Ільїн вважав її головною суперечністю людського життя. Так, наприклад, І. І. Євлампієв зазначив, що «... найважливішим принципом, на якому Ільїн будує свою концепцію людини, – це переконання у глибокій і нерозв'язній суперечності людського буття. З одного боку, фундаментальною характеристикою кожної людини є її абсолютна індивідуальність, яка обумовлює її відокремленість від інших людей, її «самітність». Але, з іншого боку, всі люди єдині в якійсь надчуттєвій духовній цілісності, у своїй вищій духовній суті. Всі найважливіші явища індивідуального і суспільного життя Ільїн зводить до зазначеної суперечності. Перш за все це стосується феномена права»³.

Усі форми об'єднання людей пов'язані з прагненням до вирішення цієї суперечності. Так, наприклад, об'єднання за етнічною, чи за конфесійною ознакою на певний час суто просторово поділяє людей на «близьких» та «далеких», «своїх» та «чужих». Як зазначає О. А. Довгополова, розуміння «своїх» цінностей, відмежування сво-

¹ Данченко К. М. Кримінально-правова політика України у сфері покарань: Філософсько-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Хмельницький, 2019. С. 12.

² Данченко К. М. Кримінально-правова політика України у сфері покарань: Філософсько-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Хмельницький, 2019. С. 13.

³ Ильин И.А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. Т. 2. Санкт-Петербург : Наука, 1994. С. 8.

го та чужого, знайомого від незнайомого в рамках соціального простору розглядається як деякий ідеологічний охоронний жест¹. Проте історичний процес об'єднання людей, створення все більш і більш великих спільнот, колективів приводить до того, що ці, немовби абсолютно зрозумілі, поняття парадоксальним чином зіштовхуються. Людині стає важко зрозуміти, хто для неї є «близьким». У зв'язку з цим постійно виникає питання про справедливість.

Уявляється, що саме суперечність між індивідом та суспільством (одиничним та загальним) проявляється у формі суперечності між справедливістю та несправедливістю. У зв'язку з цим виникає запитання, як вирішити ці проблеми?

Саме на зняття суперечності між справедливістю та несправедливістю націлена, у кінцевому підсумку, філософія права (а, отже, філософсько-правовий аналіз будь-якої соціальної проблеми). Так, С. Л. Франк вважав, що «філософія права – за основним традиційно типовим її змістом є пізнанням суспільного ідеалу, з'ясуванням того, яким повинен бути благий, розумний, справедливий, «нормальний» устрій суспільства»².

Будь-яка філософсько-правова ідея як шлях вирішення цієї проблеми обов'язково повинна формулювати якийсь ідеал. Такий ідеал, наприклад, пропонується в Євангелії у вигляді найпринциповішого та незаперечного, але дуже важкого для людини, рішення: чужих, ворогів у нього бути взагалі не повинно. Спасіння людини – в любові та прощенні. «Вихідний сенс, що був заданий на ранніх етапах історії релігійно-моральним сприйняттям соціального життя, зберігається в ідеї справедливості і до сих пір»³.

Окрім «не вчинення опору злу насильством», є інша спроба тлумачення релігійних учень – це вчення про насильство (добро повинне бути з кулаками). Існує дійсне протиріччя між двома ціл-

¹ Довгополова О. А. Другое, Чужое, Отторгаемое как элементы социального пространства : монография. Одеса : Фридман, 2007. С. 31.

² Франк С.Л. Духовные основы общества. Москва : Республика, 1990. С. 135.

³ Малахов В.П. Философия права : учеб. пособие. Москва : Академический проект, Екатеринбург, 2002. 448 с.

ковито протилежними шляхами вирішення проблеми, конфлікту. Питання щодо розв'язання цього протиріччя турбувало людину ще з початку його свідомого мислення. Хто правий? Сильний. У сильного завжди безсилий винуватий. Відомим є спір Сократа (Платона) з Фразімахом на цю ж тему. Сильний завжди правий, стверджував Фразімах. Справедливість – це право сильного. Й іншої справедливості немає. Саме таке право, освячене відповідною філософією права, породжує в народних масах спочатку тупу покірність, проте пізніше – несподіваний опір, найчастіше – «безглуздий і нещадний»: саме таке визначення російського бунту було надано О. С. Пушкіним.

П. І. Новгородцев, який стояв на позиціях гуманізму, дуже добре бачив згубні наслідки подібної точки зору. Тому він послідовно критикував правову концепцію, яка переважала за його часу, і називав її «філософією легального деспотизму», тому що основою права вважалася державна влада, яка укріплювалася на праві сили¹.

Тільки після з'ясування усіх цих філософських питань можна говорити про агресію як одну з форм, один із способів – безсумнівно неадекватного, перекрученого, насильницького – вирішення суперечностей: «індивід – суспільство», «справедливість – несправедливість». «У правовій реальності втілено все розмаїття людських здібностей та можливостей, прагнень та душевних імпульсів. Правова реальність виступає смисловим і діяльним полем, на якому може бути втілене соціально-духовне життя людини у його повноті та цілісності»². «Без справедливості як якості особистості, без відповідних ціннісних орієнтацій не може функціонувати і справедлива правова система»³.

Таким чином, впливає висновок про те, що феномен застосування насильства в соціумі слід віднести до розділу філософії пра-

¹ Новгородцев П.И. Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве / предисл.: Альбов А. П. Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. 320 с.

² Малахов В.П. Философия права : учеб. пособие. Москва : Академический проект, Екатеринбург, 2002. С. 275.

³ Філософія права / За заг. ред. О. Г. Данільяна. Київ : Ін Юре, 2002. С. 223.

ва – онтології права, оскільки його сутність як і «...сутність власне правових явищ розкривається через поняття «справедливість»»¹.

Активна науково-теоретична та практична діяльність з дослідження застосування насильства у соціумі, розробки стратегії і тактики боротьби з різними проявами агресії у соціумі знаходиться в центрі уваги представників юриспруденції, соціології, політології, психології та інших галузей науки. При цьому залишається невивченим достатньою мірою філософсько-правовий аспект застосування насильства у соціумі, що створює певні перешкоди на шляху створення її ефективного механізму.

Згідно з новою філософською енциклопедією, «насильство – це суспільні відносини, в ході яких одні індивіди (групи людей) за допомогою зовнішнього примусу, що являє собою загрозу життю, підпорядковують собі інших, їх здібності, виробничі сили. Насильство можна інтерпретувати як різновид відносин влади, оскільки остання є пануванням однієї волі над іншою, ухвалення рішення за іншого»².

Насильство має місце у відносинах між людьми, оскільки вони володіють свободою волі, воно в цьому сенсі є суспільними відносинами. Це пояснюється тим, що суспільство складають групи та окремі індивіди, на меті яких є реалізація насамперед власних інтересів на можливу шкоду іншим, в процесі реалізації яких, мають місце явні сутички, що носить перспективу конфлікту. В більш широкому масштабі за наявності панівної групи з власними інтересами така перспектива конфлікту може перерости в революційні, військові дії або соціальні рухи.

У більшості суспільств політичну, економічну, релігійну та військову владу створюють інститути, які структурують організацію та відносини індивідів в такому суспільстві. Разом з тим, ці інститути наділяють окремих індивідів контролем над ресурсами та

¹ Філософія права / За заг. ред. О. Г. Данільяна. Київ : Ін Юре, 2002. С. 35-36.

² Новая философская энциклопедия : В 4 т. / Ин-т философии РАН. Нац. общ.-науч. фонд; Науч.-ред. совет: предс. В. С. Степнин. Москва : Мысль, 2001. Т. III. С. 14.

суспільними функціями, а отже, обмежують застосування насильства, коригуючи стимули, які діють на індивідів, наділених доступом до насильства. Такі моделі суспільної організації називаються суспільними порядками, а авторитет, право, насильство виступають засобами, за допомогою яких влада має спроможність і можливість здійснювати свою волю, певним чином впливати на діяльність і поведінку людей¹.

Історія людства довела, що будь-яка владна система так чи інакше, в тій чи іншій мірі ґрунтується на акті або актах насильства. Чинник насильства в історії людства та у відносинах між народами виконує одну з базових функцій – у системах захисту та безпеки, формах експансії, оволодінні ресурсами виживання й розвитку тощо. Сила доволі часто виступає в якості не останнього, а першого і вирішального аргументу. Необхідність насильства і примусу як механізмів регулювання поведінки людей у суспільстві визначається недостатністю одних тільки засобів заохочення і осуду, крім того, насильство може виступати детермінантою розвитку та прогресу. Невід’ємним атрибутом влади є санкції, покарання, в тому числі фізичний примус.

Аристотель розумів насильство як природну необхідність і фізичну закономірність: «насилля та примус, а ним є те, що заважає й перешкоджає в чому-небудь, всупереч бажанню й власному рішенню. Справді, насилля називається необхідністю»². Аристотель взагалі розглядав силу як свого роду категорію категорій, фундаментальну категорію всього суцього. Зрозуміло, сила не тотожна насиллю; про останнє мова заходить тільки тоді, коли при зіткненні суверенних сил має місце подолання однієї сили іншою.

Якщо античні філософи акцентували увагу на переважно «силовий» стороні насилля, то представники середньовічної філософії виявили інший, «авторитетний» аспект насильства, пов’язаний з

¹ Давидович І. Насильство проти правоохоронців. *Юридичний вісник України*. 2007. № 7. URL: <https://pro.zakon-i-normativ.info/index.php/component/lica/?href=0&view=text&base=1&id=327532&menu=459528> (дата звернення : 30.08.2018). С. 156.

² Аристотель. *Сочинения : в 4 т.* Москва : Мысль, 1975. Т. 1. С. 151.

компетентністю, здатністю розпоряджатися, умінням наполягти на своєму. Августин, наслідуючи неоплатонічній, а Тома Аквінський – аристотелівській філософській традиції, стали тими, хто спробував вирішити моральний аспект проблеми зла в створеному Богом світі.

Зокрема, Т. Аквінський навіть визнавав існування справедливої війни, яка відповідала критеріям: 1) справедливої причини; 2) законності влади; 3) праведних намірів. Як і Августин, Тома зосередив свій аналіз справедливої війни на системі добродетельності й прямо пов'язав її з проблемами спільного добробуту. Він вважав, що хоч війна і забирає людські життя, морально це може бути прийнятним, за умови коли це стосується захисту спільного добробуту. Мета етики справедливої війни полягала не у виправданні насильства, а в обмеженні його масштабів у світі, де сила є трагічним, але необхідним знаряддям політичного процесу¹.

Великий мислитель Г. В. Ф. Гегель розумів насильство як узурпацію волі у її наявному бутті; як суспільні відносини, в ході яких одні індивіди (групи людей) за допомогою зовнішнього примусу, який являє собою загрозу життю аж до її руйнування, підкорюють собі інших, їх здібності, продуктивні сили, власність. Так, на рівні абстрактного права насильство ним визначається через вплив на власність і тіло людини як форми «наявної свободи». «Насильство, здійснене іншим над моїм тілом, є насильство, здійснене щодо мене», оскільки людина відчуває свободу за допомогою тіла². Гегель визначав насильство як необхідну форму історичного руху, без якої є неможливим прогресивний розвиток суспільства.

М. Фуко дійшов висновку, що застосування насильства – не зловживання владою, а її закономірний наслідок і продовження³. Насильство для М. Фуко тісно пов'язане із владою, але передусім воно є насильством суспільної норми, при цьому суспільство епохи

¹ Семчинський К. В. Контроверса теорії справедливої війни у працях філософів і християнських теологів. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2004. № 29. С. 99.

² Гегель Г. В. Ф. *Філософія права* / вступ. ст. В. С. Нерсесянц; пер. с нем., ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц. Москва : Мысль, 1990. С. 106.

³ Фуко М. Нужно защищать общество: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975 – 1976 учебном году. Санкт-Петербург : Наука, 2005. С. 35-38.

модерну досягло такого прогресу технік влади, що насильство залишилось ознакою безсилої влади.

В філософії К. Маркса і Ф. Енгельса насильство розглядається в контексті теорії класової боротьби, соціальної революції, диктатури пролетаріату. Маркс, услід за Гегелем, визначав насильство як необхідну форму історичного руху, без якої є неможливим прогресивний розвиток суспільства. «Насильство є бабою-повитухою будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим» – зазначав К. Маркс¹.

Насильство – найбільш ефективний спосіб вирішення тих завдань, які сформульовано К. Марксом та Ф. Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії». Ф. Енгельс рекомендував робітничому класу не відмовлятися від насильства, не дивлячись на ті перемоги, які він отримав ненасильницьким шляхом під кінець ХІХ століття².

Англійський соціолог Б. Криг, наслідуючи ідеї Маркса, вбачав, що «... поняття «насильство» і «творення» знаходяться в значно більш тісному і прямому зв'язку один з одним, ніж це нам представляється»³. Російський дослідник В. В. Денисов з цього приводу писав: «як і більшість інших соціальних явищ, феномен насильства має певну подвійність і суперечливість в дуже багатьох аспектах. Йому, наприклад, притаманні одночасно і функціональні і дисфункціональні тенденції, можливість досягнення з його допомогою позитивних, корисних цілей і результатів»⁴.

Цими та іншими мислителями, починаючи, напевно, з Геракліта, на передній план висувається той аспект насильства, який вище було названо «насильством на благо». Дійсно, застосування насильства як інструменту збереження політики, що проводиться в державі, і, навпаки, її зміни, супроводжувало весь хід історичного розвитку соціуму. Але де тут об'єктивний критерій блага або шко-

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 30 т. / 2-е изд. Москва : Госполитиздат, 1960. Т. 23. С. 761.

² Энгельс Ф., Маркс К. Принципы коммунизма. Манифест коммунистической партии. Москва : ИТРК, 2016. 68 с.

³ Денисов В. В. Империализм и насилие. Москва : Знание, 1973. С. 59.

⁴ Денисов В. В. Социология насилия. Москва : Политиздат, 1978. С. 60.

ди вживаного насильства? В юриспруденції складність цього явища викликала появу питання про співвідношення так званих «легітимного та нелегітимного насильства».

Право на легітимне насильство закріплювалося і закріплюється виключно за державами та їхніми представниками. Так, Макс Вебер зазначав: «державою є та людська спільнота, яка всередині визначеної області... претендує (з успіхом) на монополію легітимного фізичного насильства. Бо для нашої епохи характерно, що право на фізичне насильство приписується всім іншим спілкам або окремим особам лише настільки, наскільки держава зі свого боку допускає це насильство: єдиним джерелом «права» на насильство вважається держава»¹. М. Вебер визначає сучасну державу як організований на кшталт установи союз панування, який всередині певної сфери спромігся успіху в монополізації легітимного фізичного насильства як засобу панування і з цією метою об'єднав речові кошти підприємства в руках своїх керівників, а всіх станових функціонерів з їх повноваженнями, які раніше розпоряджалися ним за власною волею, експропріював і сам зайняв замість них найвищі позиції².

Легітимне насильство повинне мати своїм результатом внутрішню та зовнішню безпеку держави і тим самим служити інтересам індивідів, що є її громадянами. Вся решта форм насильства оголошується нелегітимними. Класичним прикладом такого насильства виступає кримінальне насильство однієї людини стосовно іншої людини.

Такий розподіл міг би привести до позитивного ефекту у разі повної справедливості та неухильного застосування державних законів і насильницьких форм правління, що випливають із них. Насправді ж, як свідчать історичні дослідження, представники держави часто діють не з позицій загального блага, а з позицій особис-

¹ Вебер М. Избранные произведения / пер. з нем., общ. ред. П. П. Гайденоко, Ю. Н. Давыдова. Москва : Прогресс, 1990. С. 645-646.

² Вебер М. Избранные произведения / пер. з нем., общ. ред. П. П. Гайденоко, Ю. Н. Давыдова. Москва : Прогресс, 1990. С. 651.

тих та групових корисливих інтересів, у зв'язку з чим навіть важко буває іноді провести межу між державним діячем та злочинцем. У зв'язку з цим, офіційний злочинець, що протистоїть державній особі, має навіть набагато більше шансів одержати в широких масах співчуття, і це породжує легенди про справедливих розбійників типу Стеньки Разіна, Робіна Гуда, Григорія Котовського. Цією обставиною і сьогодні цинічно користуються ЗМІ, коли освітлюють акти прояву агресії і насильства, виправдовуючи беззаконність.

Отже, по-перше: окрім самого акту насильства побічною зброєю агресорів стає вигідна для них реакція населення, що полягає або у схваленні такого акту, або у відчутті страху, що спонукає людей вчиняти дії у потрібному для агресорів напрямі.

По-друге, існує проблема легітимності та нелегітимності насильства. Правове розв'язання цієї проблеми виявляється невіддільним від її морального вирішення. Те, що для одних є добром, інші сприймають як зло, з яким необхідно боротися, в тому числі – рівнозначними методами аж до підпорядкування чи навіть усунення супротивника. Суперечність із цього приводу у будь-якому суспільстві полягає у тому, що одна його частина приймає право на легітимне насильство, тоді як інша – категорично заперечує навіть саму думку його застосування, хоч така міра і здавалася б цілком адекватною та рівносильною, а головне – справедливою.

Скрутна ситуація виникає при з'ясуванні питання, яким чином відмежовувати різні форми насильства. На наш погляд, це явища однієї і тієї ж суті. Боротьба за справедливість є змістом усіх цих явищ, але прояв волі при цьому здійснюється до-розумним чи формально-розумним чином із приєднанням до цього корисливо-паразитичного управління, маніпулювання цим процесом із сторони.

Наприклад, тероризм – це перетворена, перевернута форма благородного змісту боротьби за справедливість. Так, наприклад, серед терористів, що планомірно полювали за одним із найбільш демократичних російських царів – Олександром II, було багато етично благородних людей (О. Желябов, О. Михайлов, М. Морозов, С. Перовська, В. Фігнер). Чому М. Кибальчич, який не терпів не-

справедливості з дитинства, завжди заступався за слабких та мав у своїй родині п'ять поколінь православних священників, у той же час свідомо присвятив себе виготовленню вибухівки, «пекельних машин», знаючи, що в процесі терористичного акту обов'язково загинуть невинні люди? Так само відбулося і при вибуху в Зимовому палаці, коли царя врятувало спізнення до обіду на дві хвилини, проте було на шматки розірвано декілька десятків охоронців – молодих хлопців з того самого народу, за який боролися народовольці. Микола Кибальчич міг би бути великим вченим (у в'язниці в очікуванні страти він складав проекти повітроплавання на основі реактивних двигунів), якби його «боротьба за справедливість» була наповнена іншим змістом.

Доводиться дійти сумного висновку, що, оскільки відчуження перш за все є відчуженням людини від її сутності, то неадекватність реакції на несправедливість і відчуження полягає у тому, що так чи інакше, але у такому разі здійснюється немовби рух людини назад – в біологічну форму буття, де свобода людиною розуміється як нестримане свавілля, помста і жорстокість.

Позиції з питання допущення насильства, висловлювані відомими мислителями, умовно поділяють на три групи¹:

- апологія насильства. До її представників відносять Ф. Ніцше, Ж. Сореля, які відмовляються від старого розуміння моралі, заснованого на терпінні;

- радикальне заперечення насильства, що не допускає жодних виключень. Представники цієї групи – Сократ, Л. Толстой, М. Ганді – не допускають навіть думки про моральне виправдання будь-якого насильства;

- заперечення насильства, що допускає певні виключення. Цю точку зору представляє більшість мислителів: Т. Гоббс, Г. Гроцій, І. Кант, Г. Гегель, К. Маркс. Більшою чи меншою мірою вони знаходять виправдання застосуванню насильства як одного з

¹ Новая философская энциклопедия : В 4 т. Ин-т философии РАН. Нац. общ.-науч. фонд, Науч.-ред. совет: предс. В. С. Степнин. Москва : Мысль, 2001. Т.III. С. 15.

ефективних способів поведінки в конфліктних ситуаціях. І це є найреалістичнішою точкою зору.

Думається, що ці точки зору до певної міри визначають і відношення до застосування насильства в соціумі.

Дослідники часто вказують на обов'язковий зв'язок насильства з соціальними феноменами взагалі. Так, В. Ф. Антипенко нагадує про дві принципіальні засади взаємозв'язку соціальних відхилень різних видів: спільність деяких причин цих явищ і ряд ознак особливості їх носіїв¹. «При всіх відмінностях між соціальними відхиленнями їх єдина антисуспільна природа обумовлює взаємний вплив, залежність, об'єднання різних видів соціальних відхилень в єдиний негативний процес. Внутрішня структура цього процесу суттєво залежить від зміни зовнішніх соціальних умов»².

В цьому контексті слід зазначити політичне насильство, як використання примусу для здійснення владної волі або оволодіння владою.

Насильство та політика – це тісно взаємопов'язані явища. Насильство було і продовжує залишатися невід'ємним інструментом влади при вирішенні нею суспільних проблем. Прагнення владних суб'єктів подолати ті або інші конфлікти конструктивними, ненасильницькими методами далеко не завжди виявляється таким, що його можна реалізувати. Але з іншого боку, політична система, що веде боротьбу тільки шляхом застосування насильницьких методів, часто виглядає ще більшим тираном, ніж її «кривдник». «Оскільки воля – це ідея, і вона дійсно вільна лише завдяки буттю, а буття, в яке вона себе вмістила, – це буття свободи, то насильство або примус безпосередньо руйнують самі себе у своєму понятті як вияв волі, який усуває вияв або буття волі. Тому насильство чи примус

¹ Антипенко В. Ф. Международная криминология: опыт исследования терроризма : монография. Одеса : Феникс, 2011. С. 135.

² Социальные отклонения / С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, Ю. В. Кудрявцев, В. С. Нерсесянц. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юридическая литература, 1989. С. 242.

в абстрактному плані є неправомірними»¹. При цьому виділяються внутрішній і зовнішній аспекти політичного насилля. Внутрішній аспект передбачає таку політику влади, що орієнтована передусім на конкретний політичний напрям розвитку суспільства, країни. Зовнішній аспект орієнтований на певну політику насилля держави на міжнародній арені².

Таким чином, наявна є суперечність, від вирішення або не вирішення якої (це стосується і глобальної проблеми поширення насильства) залежить життя та благополуччя всіх людей.

Найважливішою складовою специфіки насильства в соціумі є дуже поширений політичний мотив його дій.

У зв'язку з цим, в середовищі аналітиків агресії, її проявів посилюються заклики до виявлення та усвідомлення внутрішніх і зовнішніх політичних спонукальних причин, які породжують насильство, та без викорінювання яких ефективно протидіяти зовнішній агресії або деструктивному насильству неможливо. Але поки що, мабуть, період розумного поєднання насильницьких і ненасильницьких методів подолання політичних конфліктів не настав. Поки що зазначені протилежності багато хто розглядає тільки як альтернативні можливості. На наш погляд, таким інструментом розумного поєднання методів може стати толерантність.

І. О. Ільїн згоден з Г. Гегелем, який таким чином «...формулює задачу філософії права: слід звернутися увагою до розуму предмета і надати йому самому розвинути свій зміст; філософ буде тільки «спостерігати» за іманентним розвитком предмета... У «Філософії права» це буде самоспоглядання і саморозкриття свободної волі»³.

Природне право – це право людини на свій власний «спосіб бути», тобто на сутність. А сутність людини, за Гегелем, – це дух як поєднання свідомості та душі. Дух (через інтелігенцію) стає во-

¹ Гегель Г.В.Ф. Основы философии права або природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. Київ : Юніверс, 2000. С. 92.

² Алексеев С. С. Философия права: история и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы. Москва : Норма, 1999. С. 67.

³ Ильин И.А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. Т. 2. Санкт-Петербург : Наука, 1994. С. 299.

лею. Суть (воля до свободи і свобода волі) духу, який знайшов себе, прагне до подолання всіх відчужень.

Тільки ось це подолання, у принципі, може бути «безглуздим і нещадним» або ж, користуючись термінологією Гегеля, розумно-формальним, а може і повинне бути спекулятивно-розумним, конкретним. «Сенс людського життя полягає у виконанні свободи, або, що те ж саме, у цілісному розкритті розумної та благої волі»¹.

«Осягнути приховану і деколи абсолютно несподівану суть можна лише тоді, коли усвідомлюєш, що ти живеш не в плоскому і статичному світі, а в мінливому світі багатьох вимірювань, включаючи недовгий час свого життя і грандіозний час Історії, яка небачено присутня у мові людини, в її здатності бачити і оцінювати навколишній світ і саму себе у ньому»². Звідси, для осягнення сутності тероризму дуже корисно постійно звертатися до історії появи, становлення та розвитку цього феномена.

У змістовному, конкретному розумінні філософсько-правовий аналіз означає, що проблема застосування насильства у соціумі повинна бути досліджувана на основі та у постійному контексті філософського розуміння феномена права. Це передбачає розгляд таких принципових філософських питань, як сутність (природа) людини та природні права людини, які впливають з її природи.

Людина може реалізувати свою сутність тільки в суспільстві, через певну систему зв'язків і відносин, що забезпечує ефективність її трудової діяльності.

З одного боку, основною характеристикою кожної людини є її абсолютна індивідуальність, яка обумовлює її відокремленість від інших людей, її «самітність» (І. О. Ільїн), а з іншого, всі люди входять до єдиної соціальної системи, мають загальнолюдські цінності і тому єдині у своїй матеріальній та духовній цілісності. Тому

¹ Ильин И. А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. Т. 2. Санкт-Петербург : Наука, 1994. С. 280.

² Жоль К. К. Философия и социология права : учеб. пособие. Київ : Юринком Интер, 2000. С. 441.

людина і суспільство – це діалектична суперечність, яка полягає у тотожності їхнього взаємовідштовхування та взаємопритягнення.

Саме на шляхи та способи вирішення взаємопов'язаних між собою суперечностей між природним та позитивним правом, відносинами між індивідом та суспільством і спрямований інтерес філософії права в процесі вирішення нею будь-якого серйозного соціального феномена, у тому числі і феномена застосування насильства у соціумі. З одного боку, тільки суспільство надає можливості людині реалізувати право на вільний розвиток її творчого потенціалу, а з іншого – саме суспільство може гальмувати розвиток особистості, створювати різноманітні форми відчуження людини від її сутності. І ця суперечність з необхідністю має свій прояв у рівні справедливості, а також і несправедливості життя людини у суспільстві. Саме цей рівень проявляє себе у формі суперечностей між суцим та належним, між свободою та відчуженням і, зрештою, все це виявляється у формі суперечності між природним та позитивним правом, відносинами між індивідом та суспільством.

Дослідження співвідношення насильства і права привело до висновку, що право є політичним інструментом в процесі легітимації насильства, як невід'ємного засобу влади при вирішенні нею суспільних проблем. Дослідження співвідношення понять та феноменів насильства і справедливості привело до висновку, що процес легітимації насильства та несправедливість самого «насильства зверху» часто приводить до правового нігілізму мас і своєрідної, неправової, в основному – соціально-психологічної, легітимації пригноблюваною частиною суспільства вже противладного насильства. Дослідження співвідношення агресії та насильства привело до висновку, що історично та логічно в основі агресії (навіть в деяких його злочинних формах проявлення) знаходиться насильство як спосіб боротьби за так чи інакше зрозумілу справедливість.

Філософсько-правовий аналіз однієї з форм прояву насильства у соціумі – агресії свідчить, що однією з причин недостатньої ефективності боротьби з ним є неадекватне розуміння сутності цього явища. Адекватне розуміння агресії припускає не тільки його спів-

відношення з насильством, але і усвідомлення взаємозв'язку його різних аспектів: політичного, правового, релігійного, морального та інших, а також – розуміння механізму їх цілісності та взаємовпливу. Тому позначені вище загальні світоглядно-методологічні умови правильного розуміння явища агресії є надзвичайно важливими. Саме на шляхи та способи вирішення всіх цих тісно взаємопов'язаних між собою суперечностей і спрямований інтерес філософії права в процесі вирішення нею будь-якого серйозного соціального феномена, у тому числі і правового ракурсу феномена застосування насильства в соціумі.

Розділ 3

ОНТОГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Інтерес до толерантності пов'язаний з великою кількістю викликів сучасній людині, мінливих природних і соціально-економічних умов середовища проживання, на індивідуальному, груповому та глобальному рівнях. Основними джерелами культури толерантності в суспільстві є сім'я, соціальні організації, ЗМІ.

Толерантність при цьому трактується як загальний принцип, дія якого не обмежена жодними умовами. Приклад толерантності такого типу може бути виражений у вимозі рівнозначності будь-яких ідей, уявлень, точок зору. У цьому сенсі «толерантність» то-тожна «плюралізму». Толерантність, описувана таким чином, виключає насильство, ототожнюючи останнє з абсолютним злом¹.

3.1. Терпимість і толерантність: розмежування понять

Дуже важливо в ході дослідження розібратися з дефініцією толерантності, тобто виходити з розмежування на науковому рівні терпимості і толерантності.

Термін дефініція грецького походження від слова *fin*, вказує на завершення у сенсі цілі, мети. Це слово має продовження і розвиток у латинському *finis*, що насамперед означає межу, грань, кордон². Тобто потрібно розібратися де межа, кордон, де закінчується гідна толерантність і починається малодушна покірність, терплячість або іншим словом терпимість.

Хоча сам термін «толерантність» відносно недавно набув поширення в соціальних науках, поняття «толерантність» в його різ-

¹ Гусейнов Л. Л. Этика ненасилия. *Вопросы философии*. 1992. № 3. С. 72-81.

² Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том перший. Вид. Друге, виправл. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. С. 101.

них інтерпретаціях («терпіння», «терпимість» тощо), порушувалися представниками багатьох філософських шкіл і течій в різні історичні епохи. В принципі «відносини толерантності можна відшукати практично в будь-якій культурі»¹.

У Стародавньому світі почуття толерантності проявлялося в «витримці душі»², терпимості до богів і культів інших племен. На цьому етапі ми маємо справу з «протолегальним» моментом, коли правила не усвідомлюються як юридичні правила, але існують визнані (грец. *діка*) процедури врегулювання конфліктів³. Стародавні правителі, часто з політичних міркувань, мирилися з шануванням підкореними народами своїх національних богів, не сумніваючись у тому, що «чужі» боги настільки ж реальні, як і «свої». Прикладом є «політика» завоювань Олександра Македонського з повагою іншої культури і релігії.

Ідея толерантності відображена в етико-політичній доктрині давньокитайського мислителя Конфуція. Так, українсько-китайський дослідник принципів права КНР Чан Бін Лінь зазначає, що в ученні Конфуція «благородний муж» («цзюнь цзи») протиставляється «маленькій людині» («сяо жень»), головна відмінність між якими полягає не у соціальному походженні або заможності, а впливає з дотримання ними певних принципів, серед яких головні – «жень» – людинолюбство та гуманність, «вень» – володіння духовною культурою, «хе» – різнодумство, через яке досягається гармонія із всесвітом і «де» – доброчесність⁴. Людина повинна йти шляхом Дао із дотриманням усіх цих принципів, якщо ж вона добровільно відмовляється від принципів жень, вень і хе, то перетворюється на «маленьку людину», для якої головною рисою

¹ Хомяков М.Б. Толерантность – парадоксальная ценность. *Национальный психологический журнал*. 2011. № 2 (6). С. 12.

² Хомяков М. Б. Толерантность в христианской философии. *Философия и общество*. 1999. № 2. С. 157-184.

³ Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том 1. Вид. 2, виправл. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. С. 302.

⁴ Чан Бін Лінь. Принципи права Китайської Народної Республіки : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2017. С. 31.

є прагнення до прибутку («лі»). У книзі «Лунь юй» (в перекладі сучасного російського синолога Л. С. Переломова) є така думка: «благородний муж прагне до єдності через різнодумство (хе), але не прагне до єдності через слухняність (тун). Маленька людина прагне до єдності через слухняність, але не прагне до єдності через різнодумство»¹. Це свідчить про різницю між шляхами, якими «благородний муж» та «низька людина» прагнуть до єдності: якщо перший йде через зіткнення та подолання полярних сил, то другий обирає шлях покорі.

В конфуціанській традиції відсутні прямі посилання на толерантність у її західному варіанті, але вона помітно проглядає у образі «благородного мужа», який володіє одночасно такими чеснотами, як зокрема, людинолюбство і різнодумство. Різнодумство, через яке він прагне до єдності і гармонії, якраз і видається нам своєрідним китайським еквівалентом західної толерантності.

У період античності толерантність пов'язувалася з інтелектуальним аскетизмом як передумовою духовного і соціального згуртування людей (Сократ, Платон), з вільнодумством (Аристотель, Геракліт, Демокрит, Епікур).

Неможливо при філософсько-правовій розвідці феномену толерантності обійти увагою релігійний ракурс, зокрема християнську традицію, яка стала підґрунтям всієї європейської цивілізації. При цьому слід зауважити, що ідея толерантності в її біблійному вимірі та у теології часів Середньовіччя, Нового та Новітнього часу, а тим паче – у релігійній філософії, розуміється по-різному. Вже у ранньохристиянські часи стають помітними розбіжності у поглядах на іновіріців між Євангельським вченням та його провісниками.

Тож, звернемо увагу на ті місця Святого Письма, які можна трактувати, як згадки про толерантність.

Для Старого Завіту толерантність, терпимість не є характерними, а навпаки має місце націоцентризм народу Ізраїля та різке

¹ Переломов Л. С. Конфуций и конфуцианство с древности по настоящее время (V в. до н. э. – XXI в.) : Монография. Москва : Стилсервис, 2009. С. 272.

неприйняття цінностей інших культур, натомість Новий Завіт вносить бачення терпимості та лагідності як християнських чеснот.

Так, в словах і вчинках Ісуса Христа та апостолів ми бачимо чітке відмежування нетерпимості до гріха та толерантного ставлення до іновірців гріховних людей: відомі історії із розмовою Христа із самарянкою, із якою іудеї не спілкувалися (Ів. 4:1-12), заборону засуджувати грішницю, коли Він каже «хто з вас без гріха, – нехай перший на неї той каменем кине» (Ів. 8:7). Ідея незасудження прямо звучить і в Нагорній проповіді: «Більш того, перестаньте судити - і ніколи не судитимуть вас, перестаньте осуджувати - і ніколи не будуть осуджувати вас. Завжди прощайте - і буде прощено вам» (Лк. 6:37).

В цьому зв'язку зазначимо, що формулою християнства є «полюби грішника, зненавидь гріх», тобто несприйняття зла і несправедливості не повинно переноситися на людину, яка їх вчинила, оскільки ця людина цілком може бути духовно вилікувана через її прощення.

Прикладами цього є не лише прощена Ісусом Христом блудниця (Лк. 7:36-50), але й історія Савла з Тарсу, який був гонителем перших християн, але був покликаний Ісусом, зцілений від сліпоти (Дії 7) і взяв ім'я Павло (Дії 13:4-12).

Для філософії Середньовіччя властиво шукати у толерантності шляхи подолання релігійного фанатизму, нерозуміння і ненависті по відношенню до інакомислячих. У середньовічній Європі інтерес до проблем толерантності зростає в епоху релігійних воєн. Як філософська категорія толерантність була сформульована в зв'язку з проблемою нетерпимості і спочатку сприйнята як осмислення підсумків Тридцятилітньої війни, в ході якої представники ворогуючих релігійних конфесій майже винищили один одного. Становленням нової якості ідеї толерантності став перегляд європейського досвіду релігійних воєн і визнання конфесійного плюралізму. Розуміння толерантності в цей період зводиться до компромісу, на який змушені були погодитися католики і протестанти. Прихильниками релігійної толерантності виступили В. Дільтей, М. Лютер та інші. Компроміс

католиків з протестантами з'явився першим практичним досвідом толерантності в Європі, яка дала поштовх розвитку лібералізму в Новий час. Про толерантність в умовах церковної цензури писав П. Бейль в декількох своїх філософських творах.

У західній науці склалося стійке уявлення про те, що основи теорії толерантності були закладені Д. Локком в його «Листі про терпимість» 1689 року. Вірніше шукати витоки толерантності у лібералізмі, який є складною культурною і політичною реальністю. При цьому, можна розрізнити, щонайменше, дві історичні його форми: «лібералізм різноманітності» і «лібералізм автономії»¹, відповідно в цих формах і роль толерантності відрізняється.

Так званий «лібералізм різноманітності»² є спадкоємцем протестантської Реформації і релігійних війн, що зокрема у Локка, виражає себе через заклик до толерантності перед лицем різноманітності релігійних вірувань. Він ґрунтується скоріше на страху перед громадянською війною, звідки й назва «лібералізм страху»³, аніж на ідеї толерантності як позитивному ідеалові⁴. «Лібералізм автономії» постає з проекту Просвітництва і з творчості Канта. Його толерантність випливає зі звернення до універсального рацію, граничного чинника уніфікації роду людського⁵.

Філософи епохи Просвітництва (Вольтер, Д. Дідро, І. Кант, Ш. Монтеск'є та інші) трактували категорію толерантності як свободу думки, віри і слова у політичній площині. Основоположним принципом, на якому повинні вибудовуватися внутрішні і зовнішні відносини держав, мислителі називають принцип гуманності. У XIX столітті було продовжено розвиток ідеї толерантності

¹ Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том 1. Вид. 2, виправл. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. С. 313.

² Galston W. Two Concepts of Liberalism. Ethics, vol. 106. University of Chicago Press, avril 1995.

³ Shklar J. Ordinary Vices. Cambridge (Mass.), Harvard UP, 1984; Les Vices ordinaires, trad. fr. F. Chase, PUF, 1989. P. 5.

⁴ Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том 1. Вид. 2, виправл. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. С. 313.

⁵ Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том 1. Вид. 2, виправл. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. С. 313.

Дж. С. Міллем в його есе «Про свободу», в якому толерантність пов'язана з відсутністю перепон для діалогу й відкриття. Ця ідея походить з грецької філософії, із сократівського ідеалу вільної людини.

У російській філософії епохи Просвітництва в аспекті толерантності отримали свій розвиток дві центральні ідеї: соборності і всеєдності. Осмислення проблематики соціальної взаємодії відобразило ряд відмінних рис соціальних зв'язків: духовно-моральну змістовність, незводимість лише до формальних контактів. Через всю православну філософію проходить думка, що життя особистості ширше і глибше суспільного. В якості найбільш ефективного способу вдосконалення суспільства вбачався, перш за все, духовно-моральний розвиток людини, хоча не можна сказати, що проблема значимості механізмів соціального регулювання була обійдена увагою. Так П. І. Новгородцев пише: «удосконалення особистості потрібно для прогресу суспільства, але не воно одне, а понад те ще й певні громадські заходи... політичні засоби не всемогутні; але... для своїх цілей ці засади і незамінні»¹.

Православна філософія в другій половині XIX і початку XX ст. являє собою унікальне явище світової культури завдяки особливому ракурсу розгляду філософських проблем. Наприклад, історія людства в творчості М. Бердяєва постає у вигляді процесу розвитку особистісного начала людини, а сам індивід досягає найвищого блаженства в єднанні з Богом у своєму творчому акті, спрямованому на досягнення вищих божественних цінностей: істини, краси і блага, на досягнення нового буття, нового, справжнього світу, царства Духа. У зв'язку з цим можна стверджувати, що толерантність крізь призму російської філософії постає не тільки в пасивному довготерпінні, але і як активність особистості.

З появою в працях православних філософів поняття «толерантність» в якості синонімів стали виступати поняття «терпіння», «терпимість». Але ці поняття несуть і особливе смислове навантаження. Терпіння (терпимість) є однією з характерних рис русь-

¹ Новгородцев П. И. Об общественном идеале. Москва : Пресса, 1991. С. 202-203.

кої національної самосвідомості. Наприклад, І. О. Ільїн розглядає терпіння як одну із стрижневих якостей особистості, особливо необхідну в російських умовах. Як тільки терпіння закінчується, – негайно виявляється відчай і небажання боротися. Терпіння не є «пасивна слабкість» або «покірність», навпаки – це активна напружена боротьба духу. «Відберіть у людини терпіння, і все розпадеться в нікчемність: вірність, скромність і гідність; любов, співчуття і прощення»¹.

М. О. Бердяєв розглядає людину як богоподібну духовну істоту, яку принижує християнське вчення про смирення. Зокрема, у творі «Про призначення людини: досвід парадоксальної етики», філософ зазначає, що вплив християнства на моральну свідомість людства був парадоксальним і двоїстим, адже з одного боку, людина зобов'язана християнству своєю найвищою моральною свідомістю і своїми високими моральними емоціями, але, з іншого боку, можна сказати, що християнство морально погіршило людину, створивши нестерпний конфлікт свідомості і несвідомого. Антична людина, на думку М. О. Бердяєва була більш цілісною, більш гармонійною, більш спокійною, менш розчавленою висотою своєї віри². Творчість є шлях порятунку людини. Бог допомагає людині стати доброю, але він не в змозі контролювати принцип свободи. У своїй справжній свободі людина божественна. Будучи вільною, людина творить, виправдання людини в його волі, його творчості, його одкровенні.

Втім, саме ідея смиренності отримує у М. О. Бердяєва досить цікавого розвитку, адже вона в жодному разі не ототожнюється із покірністю, а його онтологічний зміст подається як «героїчне подолання егоцентризму і героїчне сходження на висоту теоцентризму... Смиренність не тільки не є запереченням особистості, але вона і є набуттям своєї особистості, бо особистість може бути знайдена лише в Бозі, а не самості, що затверділа та закореніла. Смиренність не тільки не протилежна свободі, вона є актом волі. Ніхто і ніщо на

¹ Ильин И. А. Соб. соч. в 10-ти т. Т.3. Москва : Медиум, 1993. С. 360.

² Бердяев Н. О назначении человека: опыт парадоксальной этики. Париж : Издательство «Современные записки», 1931. С. 122-123.

світі не може примусити мене до смиренності, крім мене самого, лише через акт свободи вона приходить. Вона завжди є придбанням більшої свободи. Смиренність є глибоко внутрішнім, таємним явищем. І одним з найстрашніших перекирчувань християнства було зовнішнє і рабське розуміння смиренності»¹. І далі, філософ зазначає, що «смиренність не є покірність, навпаки, воно є непокірність, рух по лінії найбільшого опору»².

В. С. Соловйовим була закладена традиція православної філософії всеєдності, пронизана ідеями толерантності. Специфіка виникнення толерантності в православної цивілізації пов'язана з моральними поняттями, з християнським прийняттям страждання, терпіння, любові до ближнього, розуміння. Володимир Соловйов, у роботі «Виправдання добра» присвячує терпимості цілий розділ, відносячи її до п'яти чеснот і ставлячи в один ряд із великодушністю, безкорисністю, щедрістю і правдивістю. При цьому філософ відмежовує терпимість від терпеливості, зазначаючи, що терпеливість є «страждальною» стороною тієї душевної якості, яка є в діяльнісному прояві має назву великодушності або душевної мужності. Терпимість, натомість, є особливим різновидом терпеливості і являє собою «допущення чужої свободи, хоча б передбачалося, що вона веде до теоретичних і практичних оман»³.

Справжнім «гімном толерантності» О. С. Суміна називає статтю «Три сили», де обґрунтовується ідея всеєдності, яка передбачає прийняття і взаємозбагачення різних культурних протилежностей, в тому числі і релігійних⁴.

¹ Бердяев Н. О назначении человека: опыт парадоксальной этики. Париж : Издательство «Современные записки», 1931. С. 124.

² Бердяев Н. О назначении человека: опыт парадоксальной этики. Париж : Издательство «Современные записки», 1931. С. 125.

³ Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия. *Сочинения : в 2 т. Т. I* / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. Ф. Лосева и А. В. Гулыги; примеч. С. Л. Кравца и др. Москва : Мысль, 1990. С. 190.

⁴ Сумина Е. С. Концепт толерантности как компонент русской философской картины мира. *Концепт : научно-методический электронный журнал*. 2014. Спецвыпуск № 03. С. URL: <http://e-koncept.ru/2014/14530.htm>.

Показовою є позиція відомого релігійного мислителя і цивіліста, обер-прокурора Святішого Синоду К. П. Победоносцева, який у своїх творах неодноразово звертається до проблеми терпимості.

Так, він звертаючись в першу чергу до проблематики віротерпимості, передає її зміст як байдужість до віри¹. Далі, К. П. Победоносцев зазначає, що хоча дух нетерпимості і зникає з кримінального закону у вигляді кари за іновірство, він залишається живим і діє в інших формах: «досвід показує, що ця байдужість у дійсності неможлива, з одного вже того, що кожне вірування, проникаючи глибоко в одну особу, і цілі групи, і стани, віддзеркалюється у ставленні їх до всіх інших осіб та загального ладу суспільного життя. Байдужості думок бути не може»², тобто тим самим мислитель визнає, що насправді терпимість є лише ілюзією, яка навряд чи може бути реалізована через недоліки людської природи.

З одного боку, посилаючись на слова апостола Павла до Филип'ян «Ваша лагідність хай буде відома всім людям» (Фил. 4 : 5) та розкриваючи значення слова «лагідність» через аристотелівську «Риторику», як «властивість прощати недоліки та людські слабкості і дивитися не на закон, а на законодавця; не на букву, а на дух; на намір, а не на діяння; не на частину, а на ціле; на весь характер діяльності, а не на одну дійсну хвилину; згадувати добро паче від зла; вміти терпіти образу; шукати рішення і замирення на словах, якщо можливо уникнути дії», Победоносцев виходить з ототожнення лагідності (грецькою *ἐπιεικής*) і терпимості. З іншого боку, він зазначає, що терпимість у характері кожної людини є водночас і чеснотою, і властивістю, нероздільною із моральною культурою, до якої «не доросло і навряд чи доросте будь-коли людське суспільство», зауважуючи, що це тим більше неможливо для сучасного суспільства, розколотого на численні думки та партії.

Відомий місіонер, богослов і історик релігії протоієрей Олександр Мень писав у своїх лекціях з руської релігійної філософії,

¹ Победоносцев К. П. Великая ложь нашего времени. Москва : Развитие духовности, культуры и науки, 2004. С. 175.

² Победоносцев К. П. Великая ложь нашего времени. Москва : Развитие духовности, культуры и науки, 2004. С. 183.

звертається до християнського бачення проблеми протистояння насильству через творчість Льва Толстого: «неспротив злу насильством... Що хотів сказати наш Господь? Він хотів сказати, що зло людське, яким ми опираємося, вживаючи теж зло, в кінці кінців не буде переможене. Перемагає в результаті тільки добро. І коли Христос виганяв батогами торговців із храму, Він не мав на увазі того, що цим він напоумив торговців, – ні: Він просто їх прибрав звідти. Апостол Павло, точно висловлюючи думку Ісуса Христа, говорив: «Не будь переможеним злом, але перемагай зло добром»¹.

Крім цього, О. Мень зазначає, що якщо уважно читати Євангеліє, то можна помітити, що Христос ніколи не говорив, що соціальні, законні засоби запобігання зла не потрібні. Він просто говорив про те, що так зло не може бути викорінено ніколи².

У історико-філософських працях сходознавців Ф. І. Щербатського, М. В. Абаєва, Л. Є. Янгутова та інших здійснено оцінку специфіки толерантності, яка виникла на базисній основі східної цивілізації і культури. Східні релігії та вірування характеризуються терпимістю, сенс якої, перш за все, в неутручанні. Буддизм проповідує повагу до гідності, містить вчення про ненасильство. У буддистській традиції є вимога заборони завдавати шкоди всім живим істотам як в справах, так і в думках та словах, а також виховується неприйняття до володіння чужими речами. В буддизмі толерантність є результатом духовних зусиль людини із самовдосконалення, в ісламі толерантність постає як результат усвідомлення віруючими присутності Аллаха в їх житті.

У стародавній філософії розглядаються проблеми моральних цінностей і чеснот: боргу, любові, шанобливості, справедливості, шляхетності і людинолюбства. Чеснота шанобливості займає особливе місце в давньокитайських філософських трактатах. Толерантність китайської філософії базується на конфуціанському

¹ Мень А., прот. Русская религиозная философия : лекции. Москва : Храм святых бессребреников Космы и Дамиана в Шубине, 2003. С. 94-95.

² Мень А., прот. Русская религиозная философия : лекции. Москва : Храм святых бессребреников Космы и Дамиана в Шубине, 2003. С. 95.

етико-політичному принципі людинолюбства. Для китайців толерантність – складне поняття, це важливий моральний принцип для індивідуума і етичне правило для суспільства.

Сучасне критичне ставлення до цінності толерантності бере свій початок від брошури Герберта Маркузе «Критика чистої толерантності» (1969 р.), у якій автор стверджує, що в сучасному світі толерантність втратила зв'язок з істиною, перестала бути «революційною чеснотою», а перетворилася в «чисту толерантність», яка сприяє скоріше збереженню статусу-кво, ніж зміні існуючого порядку. А це служить вироком для «репресивної толерантності» і спонукає шукати іншу, «толерантність, яка дискримінує»¹.

Крім того, толерантність як правова цінність, як принцип права закріплена в нормативно-правових актах. Наприклад, характеристика визначення толерантності в Преамбулі Статуту ООН подається через поняття терпимості і звучить таким чином: «проявляти терпимість і жити разом, у мирі один з одним, як добрі сусіди». Визначення толерантності отримує не тільки дієве, соціально активне забарвлення, але і розглядається як умова успішної соціалізації (інтеграції в систему суспільних відносин), що полягає в умінні жити в гармонії, як з самим собою, так і зі світом людей (мікро- і макросередовищем).

Відсутнє чітке розмежування між толерантністю і терпимістю не лише в нормативно-правових актах, але і на доктринальному, науковому рівні. Так, Д. А. Чернушенко пояснює, що толерантність означає терпимість до іншого світогляду, способу життя, поведінки і звичаїв. Соціальна толерантність полягає в усвідомленні і наданні іншим їх права жити відповідно до власного світогляду і служити цінностям їх самобутньої культури. Соціальна толерантність означає прийняття, правильне розуміння і повагу до інших куль-

¹ Маркин А. Н. Проблема толерантности: история и современность. *Толерантность – как фактор укрепления гражданского мира в демократическом, правовом государстве*: Сборник материалов межвузовской студенческой научно-практической конференции (24 ноября 2009 г.): Сборник / Отв. Ред. А.Р. Усиевич, ГОУ ВПО РПА Минюста России Ижевский юридический институт (филиал). Ижевск: ИжЮИ (ф) РПА Минюста Росии, 2010. С. 62.

тур, способів самовираження і прояву людської індивідуальності. Толерантне відношення розглядається як соціальна цінність, що забезпечує права людини, свободу і безпеку¹.

Окрім, змішування, ототожнення понять толерантності і терпимості, використання їх як синонімів та пояснення першого (толерантність) через друге (терпимість), додаткової плутанини у чітке розуміння того, чим є феномен толерантності, вносить і різноманітне розуміння його сутності у соціумі.

Відповідно до проведеного історико-філософського аналізу категорії толерантності можна погодитися із думкою радянського і російського етнолог О. О. Нікішенкова про надзвичайно великий розкид думок у трактуванні сутності толерантності – від визнання її цінністю до повного заперечення².

На думку філософа М. Б. Хомякова, толерантність очевидно не є ні цінністю, ні чеснотою. «Вона – лише спосіб, за допомогою якого затверджується завжди якась інша цінність – свобода, рівність, справедливість тощо. Але саме тому вона не представляє собою і якоїсь «недоцінності», чогось «другосортного», якогось сурогату дійсно цінного. Спосіб здійснення цінності не менш важливий, ніж сама цінність. Але він в набагато більшому ступені залежить від соціально-культурного контексту. Саме тому різні культури мають різні моделі толерантної свідомості»³.

У монографії І. В. Галицького «Толерантність у правовому житті України» дана характеристика толерантності як правової цінності, принципу права і компонента правової культури. Не можна не погодитися із висновком автора про неможливість вузького підходу до толерантності. Крім того, дослідник пропонує використовувати

¹ Чернушенко Д. А. Толерантність як світоглядна основа правосвідомості в умовах інформаційного суспільства. *Філософські та методологічні проблеми права*, № 1-2, 2013. С. 99.

² Никишенков А. А. Опыт антропологического анализа толерантности. *Новая философская энциклопедия*. Москва : Мысль, 2001. С. 122.

³ Хомяков М.Б. Толерантность – парадоксальная ценность. *Национальный психологический журнал*. 2011. № 2 (6). С. 11.

у вітчизняному контексті термін «великодушність», який найбільш повно відображає сутність толерантності¹.

Є. І. Касьянова розглядає толерантність як категорію, зміст якої багатогарний, і недостатньо чітко визначений в сучасній науці. Тому слід розглядати категорію толерантності за напрямками трактувань сутності толерантності у філософії: раціональне, ціннісне і суб'єктивне². Автор обґрунтовано стверджує, що існують відмінності толерантності в нормативно-правовому закріпленні, ментальному (культурному) та індивідуальному сприйнятті. Толерантність є не тільки принципом взаємовідносин, але й моральною якістю особистості. «Під толерантністю ми розуміємо одну з найважливіших якостей особистості, що виявляється в знанні норм моралі і загальнолюдських цінностей, в умінні використовувати їх в різних видах діяльності, в сприйнятті ставлення та поведінки іншої людини, що відрізняється за переконаннями, національністю, мовою, культурою, звичаями, і сформоване при створенні і реалізації певних умов.

Атрибутивною властивістю толерантності є моральна активність. Моральна активність визначається як дієве моральне ставлення людини до світу, до інших людей, в якому суб'єкт виступає як активний носій і «провідник» моральних цінностей (норм, принципів, ідеалів). Він здатний до сталої моральної поведінки і самовдосконалення, відповідально підходить до прийняття моральних рішень, непримиренно ставиться до аморальних проявів, відкрито висловлює свою моральну позицію»³.

Толерантність як соціальний імператив – це найважливіша умова професіоналізму сучасного фахівця. Толерантність в системі компетенцій фахівця допомагає йому активно освоювати нове середовище і шукати шляхи для творчої самореалізації, успішно

¹ Галицкий И. В. Толерантность в правовой жизни Украины : монография. Одеса : Феникс, 2012. С. 133.

² Касьянова Е. И. Социально-философские основания толерантности : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11. Чита, 2009. 338 с.

³ Касьянова Е. И. Социально-философские основания толерантности : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11. Чита, 2009. 338 с.

контактувати з людьми, що є показником моральної компетентності фахівця.

Комунікативна толерантність, що проявляється індивідом в процесі його діяльності до оточуючих людей, є різновидом толерантності. Вона характеризується наявністю у свідомості суб'єкта особистісно значимого зразка терпимої комунікативної поведінки, спрямованої на реалізацію в різних ситуаціях життєдіяльності.

Толерантність, яка часто трактується як терпимість, означає, що люди готові терпіти і терплять людину або соціальну групу, відмінну від оточуючої більшості, з поваги до особистості іншого. При цьому «в сучасному світі вирішальне значення має не нейтральна терпимість по відношенню до представників інших товариств, культур, релігійних та етнічних спільнот, а активна, зацікавлена толерантність, заснована на рефлексивному ставленні до власної позиції, конструктивній взаємодії з представниками інших соціокультурних груп»¹.

Економіст О. В. Бузгалін позначає толерантність як «креатосферу – сферу творчої співпраці Людини»². Толерантність передбачає відкритий діалог суб'єктів і їх творчо-дієві відносини, засновані на справедливості, рівноправності, повазі. Відмінною особливістю такого діалогу є те, що людина розглядає будь-яку навколишню його реальність (природу, інших людей) як цінність. У цьому діалозі як з-творчості, подоланні виниклих протиріч унікальних, неповторних особистостей, народжується толерантність, великодушність. Терпимість – це пасивна якість людини, а толерантність – це активне ставлення між суб'єктами, яке «формується на основі універсальних принципів прав і свобод людини»³. Тобто в структурі толерантності діяльнісний компонент є основним.

¹ Касьянова Е. И. Социально-философские основания толерантности : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11. Чита, 2009. 338 с.

² Бузгалин А. В. Диалектика: реактуализация в мире глобальных трансформаций. *Вопросы философии*. 2009. № 5. С. 23.

³ Галимов Б. С., Газетдинова А. А. Философия толерантности. Уфа : КиберЛенинка. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-tolerantnosti-1>.

Тож, зміст зарубіжних і вітчизняних робіт з проблеми толерантності свідчить як про відсутність однозначної дефініції толерантності, так і наявність безлічі підходів до визначення підстав толерантності, що характерно для таких складних соціальних феноменів.

Зближення позицій авторів простежується в наявності етичної складової в основі толерантності. Зміст моральних понять, норм, принципів, цінностей, а також механізм їх включення в процеси регулювання толерантної поведінки виражається в універсальності моральних норм, добровільності їх виконання, відповідальності за результати вчинків. Судити про дієвість механізму моралі кожної людини можна лише через принцип діяльнісного відображення. Тобто результат зовнішнього вчинку особистості відображає ступінь його внутрішньої толерантності. Мораль включає норми, правила, цінності, ідеали, якими керується індивід, соціальна група, при вчиненні певної дії. Поряд з ними до причин прояви толерантності відносяться установки, думки, стереотипи.

Вивчення філософської традиції толерантності виявило, що принцип терпимого ставлення до оточуючих виражається через загальну для всіх людей установку засудження негативних, інтолерантних якостей людини: лицемірства, лихослів'я, підозрілості, брехливості, гордині й інших. Європейськими засадами толерантності стали життя, свобода і приватна власність, що визначають права і свободи буржуазного суспільства.

Толерантність в соціосфері – це принцип терпимості одного соціального суб'єкта до політичних, етнічних, конфесійних та інших особливостей іншого соціального суб'єкта, тобто визнання світоглядного, релігійного, соціально-політичного, культурного, національного та етичного плюралізму. Під суб'єктами толерантності розуміються різні індивіди, соціальні групи, суспільні інститути, суспільства, на які поширюється принцип толерантності, з якими можливий пошук компромісу. Толерантність передбачає діяльність, взаємодію суб'єктів на основі рівності, збереження індивідуальної своєрідності кожного з них і досягнення згоди без обмеження їх ін-

дивідуальних інтересів на основі діалогу і ненасильства, переважно методами роз'яснення і переконання.

Основою детермінації толерантності є моральні установки – етичні поняття, норми, принципи, цінності, а також механізм їх включення в процеси регулювання толерантної поведінки. Важливе місце для вирощування культури толерантності належить моральному фактору поведінки і свідомості індивідів, усвідомленню необхідності обмеження егоїзму заради підтримки стабільності всієї соціальної системи. Таким чином, толерантність може розглядатися як моральне поняття, оскільки в основі толерантності лежать знання норм моралі і загальнолюдських цінностей, уміння використовувати їх в різних видах діяльності, моральні почуття – повага, симпатія, доброта тощо.

Думається, що толерантність – це складне багаторівневе поняття, основними компонентами якого є активна моральна позиція і психологічна готовність до терпимості. Толерантність в соціосфері означає, по суті, духовну відкритість. При цьому толерантність втрачає свій сенс в ситуаціях виходу за межі загальнолюдських цінностей. Наприклад, у випадках посягань на життя і здоров'я, на людську гідність, на власність.

Так, В. І. Мукомель, Е. А. Паїн наполягають: «у той же час, толерантність не є всепрощенням. Існують межі толерантності – збереження своєї позиції по відношенню до того, до чого взагалі не можна ставитися терпимо: як то – «нетерпимість до явищ, в яких закладений руйнівний потенціал: злочинності, тероризму, ксенофобії, расизму, антисемітизму тощо, «нетерпимість до нетерпимості»¹.

Щоб залишатися в межах толерантної поведінки, а не принизливого «терпіння» у суб'єкта повинен бути високий рівень загальнолюдської культури, чітке розуміння меж добра і зла, володіння етикою відповідальності, прагнення до морального розвитку. Толерантність забезпечує вільний взаємообмін думками щодо вирішення виниклого конфлікту, що вимагає високого рівня морального розвитку осо-

¹ Мукомель В. И., Паин Э. А. Толерантность против ксенофобий / под ред. В. И. Мукомеля и Э. А. Паина. Москва : Институт социологии РАН, 2005. 112 с.

бистості. А отже, необхідно формування людини в дусі толерантності за умови відмови від догматизму, від абсолютизації істини.

При оцінці рівня толерантності особистості основним показником є толерантна поведінка, тому толерантність можна розглядати ще і як конкретний спосіб життя, заснований на ефективній сумісності суспільного та індивідуального буття. Толерантний спосіб життя може бути представлений як показник життєдіяльності громадянського суспільства і особистості, оскільки він характеризує цінності, установки, риси поведінки. Толерантність виступає в якості базової демократичної цінності. Оцінювати те чи інше суспільство можна за поширеністю толерантного способу життя, в якому толерантність визнається цінністю.

Принцип толерантності – це норма цивілізованого компромісу, взаємодії різних людей з різними смаками, поглядами, цінностями. Толерантність – це одна з універсальних цінностей сучасного суспільства. Ця універсальність пов'язана з необхідністю виживання людства в умовах глобальних викликів, де толерантність стає важливим інструментом попередження та подолання різноманітних конфліктів у соціумі.

Метою дослідження принципу толерантності як інструменту подолання конфлікту є обґрунтування необхідності вивчення толерантності не лише як правового феномену чи цінності права, але й у якості методологічного принципу юриспруденції.

3.2. Принцип толерантності як інструмент подолання конфлікту

Конфлікти притаманні всім сферам суспільного життя – економічній, політичній, духовній та іншим, «не є винятком і галузь правовідносин, що постійно продуктує матеріал для конфліктологічного аналізу»¹.

¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 1090.

Слід погодитись з О. І. Павловим, який стверджує, що при дослідженні конфліктів на перший план виступає питання міжлюдської комунікації.¹

Наприклад, К. Ясперс поділяв людей на аристократів, яким властиві почуття міри, внутрішня культура; на людей середнього типу, не здатних до компромісу і толерантності, та таких, що надають перевагу насильству². Сучасною тенденцією є те, що людей здатних до толерантності занадто мало для того, щоб стримувати зростаючу кількість людей, здатних до конфлікту, насильства.

Логічно, що більшість конфліктних ситуацій, які виникли і відбуваються у сфері правовідносини, об'єктивно породжуються юридичними ситуаціями, і тому поступово мають бути розв'язані саме юридичними засобами. Проте для вирішення проблем юридичного конфлікту недостатньо лише окреслити певні межі поширення права, адже в соціально-правовому житті існують первинні та вторинні юридичні явища. Чимало конфліктів можуть розпочатися у тій чи іншій царині соціального життя (економіка, політична конкуренція, соціальні статуси, релігія, освіта) і лише поступово (у фазі агресії або на стадії розв'язання) набули юридичного характеру. Використання юридичного інструментарію для управління конфліктом (правова медіація, компроміс, запобігання агресії, толерантність та інші цивілізовані форми) мінімізують соціальну шкоду від конфліктних ситуацій або взагалі запобігають їм³.

Принципи права за своєю сутністю є узагальненим відображенням об'єктивних закономірностей розвитку суспільства. «Загальні принципи – це ідейна основа об'єктивного права»⁴, що

¹ Павлов О. І. Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації : Навч. посіб. 2-ге видання. Одеса : Астропринт, 2011. 244 с.

² Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. Москва : Политиздат, 1991. 527 с.

³ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 1092.

⁴ Оборотов Ю. Н. Современное право : принципы, свойства, постулат. *Общетеоретическая юриспруденция* : учеб. курс / под ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. С. 50.

визначає нормотворчу і правозастосовну діяльність, яка, в свою чергу, координує функціонування механізму правового регулювання. Принципи права є критеріями оцінки правової природи рішень органів держави і дій громадян, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему права. Принципи права виникають при наявності відповідних об'єктивних умов, мають історичний характер або відображають результати раціонального, наукового осмислення закономірностей розвитку об'єктивної дійсності¹.

Принцип толерантності притаманний всім галузям права, оскільки відображає природу, якісну своєрідність права у цілому. Наприклад, впровадження принципу толерантності мало вплив на сферу кримінально-правового регулювання, яка взагалі змінила ставлення до системи покарання. Відношення до покарання пов'язане з менталітетом конкретної нації. Так вітчизняний менталітет сприймає покарання як справедливу кару за скоєне, а в багатьох європейських країнах покарання – це насильство над особою. Така різниця пояснюється різними життєвими обставинами, в яких формувалась державність різних народів. Має місце зворотна пропорційність: чим вище рівень життя в суспільстві, тим вище рівень толерантності; чим нижче рівень життя в суспільстві, тим вище рівень насильства, агресії і нижче рівень толерантності.

Поняття «толерантності» як інструменту подолання конфлікту має розумітися таким, що несе повагу, милосердя, великодушність, терпимість. Воно посідає у системі моральних цінностей чільну позицію, становлячи якість довершеної людини, що слідує за божественним одкровенням, і внутрішній принцип духовного самоконтролю, здатний стати джерелом для інших етичних норм².

Згідно ретроспективному аналізу історії вивчення толерантності як правового феномену, і відзначаючи глибину таких досліджень, необхідно підкреслити відсутність дослідження толерантності як

¹ Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. 3-е изд., Москва, Юрист, 2001. С. 134.

² Гюлен Ф. Діалог і толерантність/ з тур. Пер. О. Зубань, В. Підвойний. Київ : Вид-во Жупанського, 2012. С. 64.

методологічного принципу юриспруденції. В умовах формування змішаної методології юриспруденції назріла проблема необхідності довести і використовувати толерантність у вигляді методологічного принципу, оскільки методологічні принципи – це загальні вимоги, що пред'являють до змісту, структури і способу організації наукового знання.

Автор виходить із тези, що «сучасна методологія юриспруденції в умовах глобалізації, інформатизації та індивідуалізації суспільства плюралістична за своєю природою, оскільки стверджує наявність різних підходів до права і держави. Зазначене дозволяє констатувати становлення нової парадигми методології юриспруденції»¹.

Питання методології юриспруденції не можуть бути обмежені лише філософськими чи правовими рамками, вони повинні ставитися у широкому соціокультурному контексті, тому що «головне призначення будь якого методу – на підставі відповідних принципів забезпечити успішне рішення певних пізнавальних і практичних проблем, приріст знання, оптимальне функціонування і розвиток тих чи інших об'єктів»².

Категорія толерантності в умовах інформаційного суспільства, в умовах комунікативних впливів через соціальні мережі, де відбуваються активні комунікативні процеси в обговоренні суспільно-правових проблем набуває характеру правової основи здійснення соціальної комунікації в забезпеченні легітимності права і законності в суспільстві. Водночас не слід відкидати і забувати той факт, що найсуттєвішою характеристикою інстинктів є те, що вони постійно здійснюють оцінку відповідно до своєї схильності реалізуватись та за потреби вступають у конфлікт³.

¹ Оборотов Ю. М. Аспекти розгортання методології юриспруденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 33-39.

² Кохановский В. П. Философия и методология науки: Учебник для высших учебных заведений. Ростов на Дону : Феникс, 1999. С. 170.

³ Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том третій. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. С. 201.

Влучно Ю. М. Оборотов окреслює питання необхідності наповнення методології юриспруденції «концептуальними ідеями, принципами, підходами, методами, прийомами, вибудовуванням зв'язків концептуального і інструментального рівня, твердженням особливостей методологізації дослідницької діяльності в сфері права і держави, – все це становить актуальне завдання нової корекції комплексу методологічних проблем з просуванням до сучасного бачення методології юриспруденції»¹.

В умовах зростання агресії та широкого поширення насильницьких способів вирішення будь-якого роду конфліктів отримує своє поширення ідея толерантності як інструменту їх подолання, з якою пов'язана інша система життєвих цінностей і пріоритетів. Як справедливо зауважує Є. І. Касьянова, філософія толерантності «передбачає готовність прийняти інших такими, якими вони є і взаємодіяти з ними на основі діалогу і домовленостей. Протиріччя між зростаючою потребою суспільства у ствердженні толерантності як стратегії взаємодії між соціальними групами і людьми, як цінності, і недостатньою привабливістю еталонів толерантних моделей поведінки, що існують в соціумі, визначає актуальність цієї теми»².

Продовжує цю думку в достатньо жорсткому ключі і видатний турецький мислитель М. Ф. Гюлен: «демократія – це система, що дає можливість вільно виражати свої думки й почуття. Толерантність, у свою чергу, є важливим складовим фактором демократії. Недарма говорять, що там, де немає толерантності, немає й демократії. Ті, хто відстоюють демократію, раптом починають засуджувати толерантність – головну складову цієї системи. Будувати демократію без толерантності неможливо. Прихильники демократії просто

¹ Оборотов Ю. М. Развитие междисциплинарности та смешанных методологий юриспруденции. *Методология та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції* / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін. ; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 8.

² Касьянова Е. И. Социально-философские основания толерантности : дис. ... доктор филос. наук : 09.00.11. Чита, 2009. 338 с.

зобов'язані приймати існування тих, хто не поділяє їхніх поглядів, і повинні мати великодушність, щоб прийняти кожного несхожого»¹.

Додає у поле конфліктності і культурне різноманіття цивілізацій, які виробили декілька самостійних й історично конкуруючих правових систем (англосаксонська, романо-германська системи, латиноамериканське, мусульманське, африканське право та інші). Вони неминуче й природно втягуються у глобальний конфлікт цивілізацій, який виявляє тенденцію до посилення у XXI столітті².

До сучасної вимоги дотримання толерантності також «спонукали тривожні виклики глобалізації:

- хвилі соціальної деструкції в безлічі країн;
- непередбачувані негативні наслідки технічного прогресу;
- потужні потрясіння в арсеналі загальнолюдських цінностей культури;
- епідемія екстремізму і терору;
- все більш виразні загрози самій світобудові людства»³.

З усвідомленням кризи європейської культури в період декадансу кінця XIX – початку XX ст., коли західна християнська культура переживає драматичний процес, суттю якого є переоцінка традиційних цінностей, або конкретніше, християнської метафізики, відбувається зміна сприйняття. «Лише до кінця минулого століття об'єднані нації, нарешті, побачили в толерантності один із шляхів до особливо конструктивного діалогу і до дійсного умиротворення»⁴. В результаті слово «мир» набуло нового значення. «Колишні

¹ Гюлен Ф. Діалог і толерантність / з тур. пер. О. Зубань, В. Підвойний. Київ : Вид-во Жупанського, 2012. С. 78.

² Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : *Філософія права* / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 1093.

³ Писманник М. Г. Нетерпимість к толерантности. Концепт: философия, религия, культура. № 4. 2017. С. 162.

⁴ Писманник М. Г. Нетерпимість к толерантности. Концепт: философия, религия, культура. № 4. 2017. С. 162.

покоління сприймали світ як тимчасову відсутність війни. Для нас же мир – це неможливість, неймовірність війни»¹.

Як зазначає ізраїльський історик і антрополог Юваль Ной Харарі, «вперше в історії настав час, коли багато урядів, фірми і приватні особи планують найближче майбутнє без думок про можливе кровопролиття. Ядерна зброя перетворила війну між наддержавами в божевільний акт колективного самогубства і тим самим змусила керівників найпотужніших держав планети шукати мирні способи вирішення конфліктів»².

Будучи відображенням стрімкості сучасного людського буття, зростає швидкісний режим зміни в методології, особливо під впливом герменевтики, антропології та інформатики, і вриваючись в сферу юриспруденції, буквально виштовхує дослідників до постійної новелізації як концептуальної, так і інструментальної методології юриспруденції³.

Серед дослідників сфери права до сих пір не розглянута толерантність у якості методологічного принципу юриспруденції. Винятком є висловлювання дослідника філософії права Д. А. Чернушенко, який, як нам здається, підтримує ідею, що філософія права є методологією загальнотеоретичної юриспруденції. Він виокремлює правову толерантність, яка проявляється в юридичній поведінці: «поведінка у дусі толерантності суб'єктів юридичної діяльності сприятиме вирішенню найбільш актуального завдання сучасності, від якого залежить подальший розвиток людства, переходу від психології протистояння, підозрілості і насильства до культури миру, довіри, зміцнення національної і міжнародної

¹ Харари Н. Ю. Краткая история будущего : монография. Москва : Издательство «Синдбад». 125 с. URL: <https://knigogo.net/chitat-online/homo-deus-kratkaya-istoriya-budushhego/> (дата звернення: 25.04.2018). С. 18.

² Харари Н. Ю. Краткая история будущего : монография. Москва : Издательство «Синдбад». 125с. URL:<https://knigogo.net/chitat-online/homo-deus-kratkaya-istoriya-budushhego/> (дата звернення: 25.04.2018). С. 17.

³ Оборотов Ю. М. Розвиток міждисциплінарності та змішаних методологій юриспруденції. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції* / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін. ; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 10.

стабільності, миру і безпеки невоєнними, гуманними методами. Реалізація цього завдання вимагає не лише виховання суспільства в дусі толерантності, а перед усім активних дій з метою формування і використання толерантності у вигляді методологічного принципу у юриспруденції»¹.

Крім того, Дж. Розенау запропонував у теорії міжнародних відносин принцип толерантності (неабсолютності) як один серед основних принципів методології, який передбачає не тільки визнання можливим існування інших концепцій та інтерпретацій при аналізі конкретних міжнародних процесів, а й можливість розбіжностей, аномалій і винятків, що не підтверджують основну ідею концепції, але, можливо, мають пояснення в рамках інших теоретичних моделей².

Тобто в юриспруденції на галузевому рівні розвиваються ідеї формування і використання толерантності у якості методологічного принципу, але на загальнотеоретичному рівні толерантність продовжує досліджуватися тільки як цінність права. Сучасна юриспруденція України розвивається як мозаїчне полотно, яке часто прив'язується до правової норми. Наприклад, міграційне законодавство «прив'язане» до Конституції України, кіберправо взагалі не вписується у конституційне право. «Сьогодні необхідно долати те роз'єднання юридичної науки і юридичної практики, що з часом лише посилюється. Іде процес безперервного вкидання у правову сферу все нових правових норм і інститутів, запозичених з інших правових культур»³. Змішана сучасна методологія неможлива без методологічного принципу толерантності, який закликає до відмови від догматизму і абсолютизації істини.

¹ Чернушенко Д. А. Толерантність як світоглядна основа правосвідомості в умовах інформаційного суспільства. *Філософські та методологічні проблеми права* / № 1-2, 2013. С. 101.

² Rosenau J. N. *The Scientific Study of Foreign Policy*. London, 1980. 577 p.

³ Оборотов Ю. М. Методологічне призначення загальнотеоретичної юриспруденції. *Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції: монографія* / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. С. 361.

Принцип толерантності як частина системи методологічних принципів дозволяє суттєво поглибити розуміння змісту самих принципів і виявити цілковито несподівані їх аспекти. Методологічний принцип толерантності є віддзеркаленням реальної дійсності. До ознак толерантності, які підтверджують її право на місце серед інших методологічних принципів можна віднести такі:

- відображає державно-правову реальність, розкриваючи її сутність, форми, основні закономірності функціонування;
- у взаємозв'язку державно-правових явищ з іншими явищами суспільного життя;
- дає наукову оцінку сучасному стану з позицій терпимості;
- потребує врахування умов дотримання терпимості до Інакового, Іншого;
- універсальність.

Так, теорія, відображаючи дійсність, перетворюється, трансформується на метод за допомогою розробки, формулювання принципів, які впливають з неї, які повертаються у теорію (а через неї – у практику)¹.

Для сучасної юриспруденції вкрай важливо використовувати і продовжувати дослідження толерантності у вигляді методологічного принципу, оскільки методологічні принципи – це загальні вимоги, які пред'являють до змісту, структури і способу організації наукового знання. Вони відносяться до наукового знання в цілому. Найважливіша функція методологічних принципів – евристична. Регулюючи наукову діяльність принципи дають орієнтацію наукового пошуку, його напрямок. Перед сучасною методологією юриспруденції висувається проблема правової реальності, яка представлена як множинність різних реальностей (особистісних, наукових тощо) і разом з цим як єдина реальність буття².

¹ Кохановский В.П. Философия и методология науки : учебник для высших учебных заведений. Ростов на Дону : Феникс, 1999. С. 174.

² Новая философская энциклопедия : В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. Общ.-научн. фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Степнин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. Москва : Мысль, Т. 2. 2010. 634, [2] с.

Методологічний принцип – це, по суті, критерій відбору методу, пізнавальна установка суб'єкта пізнання, яка дозволяє адекватно обрати методи (засоби, прийоми) в їх системній єдності для наукового пізнання об'єкту дослідження.

Таким чином пропонується сформулювати методологічний принцип толерантності таким чином: *принцип толерантності* – це універсальний методологічний принцип, який відображає державно-правову реальність, розкриваючи її сутність, форми, основні закономірності функціонування, дає наукову оцінку сучасному стану взаємозв'язку державно-правових явищ з іншими явищами суспільного життя з позицій і умов дотримання терпимості до Інакового.

3.3. Застосування толерантності у соціумі: філософсько-правовий аналіз

Проблематика філософсько-правового осмислення толерантності пов'язана з низкою принципових філософсько-світоглядних питань, що стосуються розуміння людиною його ідентичності, можливостей і меж пізнання і взаєморозуміння, діалогу культур і цивілізацій. Особливо актуально перейти від обговорення питання толерантності суб'єкта або групи індивідуумів до становлення культури толерантності. Як пише О. Г. Асмолов, «культура толерантності – це культура забезпечення балансу інтересів конкуруючих сторін. Якщо ми не знайдемо можливість створювати мотиви поведінки, яка направляється соціальними нормами культури толерантності, якщо ми не знайдемо шляху формування установок, що визначають нашу свідомість, у нас ніколи нічого не вийде»¹.

Ще в 1913 році видатний зоолог В. Е. Шелфорд сформулював закон толерантності, який є одним з основних в екології. Згідно з ним – присутність або процвітання популяції будь-яких організмів в повному місцезнаходженні залежить від комплексу екологічних факторів, де у кожного з них в організмі існує певний діапазон то-

¹ Асмолов А. Г. Толерантность как культура XXI века. Век толерантности. 2004. № 7. URL : <http://zaoisc.ru/metod/publikacii/asmolov-toler-kak-kultura.doc>.

лерантності (витривалості). Діапазон толерантності по кожному фактору обмежений його мінімальним і максимальним значеннями, в межах яких тільки і може існувати організм («екологічний стандарт» виду). Міра процвітання популяції (або виду) перебуває в залежності від інтенсивності фактору, який діє на неї.

На людину, яка є соціобіологічним організмом, також поширюється закон толерантності. Всі події життя і свідомості людей пронизує проблема відмінностей, унікальності, самоідентифікації. Збереження відмінності стає основним структурують фактором сучасного соціального життя. Толерантність обумовлена етнічною, соціальною і культурною неоднорідністю, яка сама по собі є джерелом конфлікту, і одночасним прагненням до стабільності суспільства. Тільки на основі закону толерантності є перспектива у людства в сучасному плюралістичному, мультикультурному світі.

Особливо важко стверджувати ідеї толерантності в суспільній свідомості в контексті доктринального домінування такого джерела розвитку, як насильство, агресія, оскільки основну логіку мислення в епоху постмодерну заклали три великих конфліктолога:

- Ч. Дарвін, який виклав в 1859 році у своїй книзі «Походження видів шляхом природного відбору, або Збереження сприятливих порід в боротьбі за існування» концепцію розвитку тільки через виживання і боротьбу видів;

- К. Маркс, який висунув в «Маніфесті комуністичної партії» ідею про розвиток тільки через антагонізм класів, через боротьбу і конфлікт;

- З. Фрейд у своїх працях з теорії психоаналізу показав, що тільки конфлікт між свідомістю і несвідомим є рушійною силою розвитку особистості.

Незважаючи на популярність, представлених Дарвіном, Марксом і Фрейдом положень, в сучасному світі толерантність набуває дедалі більшого визнання і все успішніше відстоює своє місце в ряду загальнолюдських гуманістичних цінностей. Імовірно, без затвердження толерантності в якості однієї з цінностей яка є протиположною агресії в масовій свідомості, саме існування суспільства в

період глобалізації стає проблематичним. Прояв толерантності є не стільки боргом окремої моральної особистості, скільки актуальною потребою людської спільноти. Толерантність – це цінність, яка забезпечує єдність у різноманітті, яка робить можливим досягнення культури миру і сприяє заміні нею антикультури мілітаризму.

Толерантність є невід’ємною властивістю, атрибутом діалогу на будь-якому рівні комунікації, який дозволяє вийти за межі протиставлення «свій-чужий», що забезпечує розвиток людини і суспільства. При цьому, продуктивна в цьому напрямку толерантність – це вільний вибір, який особистість робить не по примусу, а у відповідності до її бажання і совісті, тобто в єдності внутрішньої і зовнішньої форми. Вона полягає не тільки в свідомому придушенні почуття неприйняття, викликаного «чужим чи іншим», а й налаштованість на розуміння і діалог з іншим. Толерантність передбачає визнання і повагу права «іншого» на відмінність, інаковість. Людське буття передбачає вільний, свідомий вибір, тому і справжня толерантність вимагає наявності необхідної умови – вибору між толерантною і інтолерантною (навіть агресивною, насильницькою) поведінкою, між свідомою відмовою від агресії на користь толерантності.

Толерантність – цінність і соціальна норма громадянського суспільства, яка проявляється у праві всіх індивідів громадянського суспільства бути різними, забезпеченні стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними й іншими соціальними групами, повазі до різноманітності різних світових культур, цивілізацій і народів, готовності до розуміння і співпраці з людьми, які відрізняються за зовнішністю, мовою, переконаннями, звичаями і віросповіданнями.

Як предмет філософського аналізу категорія толерантності раніше розглядалася в контексті особливої якості особистості: природно-детермінованої (Л. Фейєрбах, М. Монтень) або ж засвоєної в процесі виховання (З. Фрейд, Е. Фромм). Основи уявлень про толерантність як характеристику міжособистісних відносин в малих групах розроблені представниками «діалогічної філософії» (М. Бубер,

Е. Левінас, М. Бахтін). Для сучасності особливо актуальний підхід до толерантності як до принципу соціальної взаємодії.

Так, В. О. Лекторський пропонує чотири можливі способи розуміння толерантності¹:

1. «Толерантність як байдужість», передбачає існування думок, істинність яких ніколи не може бути доведена (релігійні погляди, специфічні цінності різних культур, особливі етнічні вірування і переконання та інше).

2. «Толерантність як неможливість взаєморозуміння», обмежує прояв терпимості повагою до іншого, якого разом з тим зрозуміти неможливо і з яким неможливо взаємодіяти.

3. «Толерантність як поблажливість» має на увазі привілейоване в свідомості людини положення своєї власної культури, тому все інші оцінюються як більш слабкі: їх можна терпіти, але при цьому одночасно і зневажати.

4. «Терпимість як розширення власного досвіду та критичний діалог» дозволяє не тільки поважати чужу позицію, а й змінювати свою в результаті критичного діалогу.

Цей останній підхід до толерантності представляється необхідним з урахуванням тенденцій розвитку сучасного суспільства. Однією з найбільш ґрунтовно розроблених є концепція толерантності, існуюча в рамках філософії лібералізму. Толерантність з центру релігійної сфери вже давно перемістилася в політичну площину, що породило свого часу необхідність розширення політичних прав і свобод. Не втрачає цієї позиції в суспільному житті толерантність і сьогодні. Сучасну концепцію толерантності, відповідну плюралістичному суспільству, дав Д. Роулз у працях «Теорія справедливості»² і «Політичний лібералізм»³.

Особливо хочеться відзначити американських філософів К. Д. Нідермана і Д. К. Лорсена, які виступили з критикою лібе-

¹ Лекторський В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. 1997. № 11. С. 46–54.

² Rawls J. A theory of justice. Oxford: Oxford University Press, 1999. 538 p.

³ Rawls J. Political liberalism. New York: Columbia University Press, 2015. 224 p.

ральної моделі розвитку теорії толерантності, що відрізняється європоцентризмом. Таких, за висловом Керрі Нідермана, «шляхів» до толерантності можна виявити безліч в різних культурах, епохах і територіях¹.

Ця точка зору видається цілком обґрунтованою, оскільки філософське осмислення соціальних проблем вимагає врахування соціокультурних особливостей тієї чи іншої спільності. Відповідно, не може бути моделі толерантності в рівній мірі придатної для всіх, хоча це і не виключає наявності єдиної методологічної платформи аналізу цієї проблеми в умовах сучасності. Серед таких виступають ідеї, до яких люди прийшли ще в давнину: згубність ворожнечі і ненависті для суспільства, необхідність утримання від силових способів утвердження своєї позиції, розуміння єдності роду людського, невикорінної потреби людей у спілкуванні, близьких дружніх стосунків, любові. Особливістю філософського підходу до феномену толерантності є його осмислення не стільки в дескриптивному аспекті фіксації сущого, скільки в прескриптивних ключах вироблення сценарію майбутнього². У всі часи мислителів хвилювали проблеми удосконалення людської природи і суспільства, подолання притаманних їм суперечностей і недоліків, гуманізації соціальних відносин, досягнення загального благоденства і справедливості.

Сутність толерантності як соціокультурного явища розкривається з точки зору трьох підходів: цивілізаційного, екзистенційно-феноменологічного і антропоцентричного.

Цивілізаційний підхід дозволяє інтерпретувати сучасний світ як «світ світів» і ставитися до кожної культури як до єдиної в своєму роді, унікальної, неповторної. Прихильники цивілізаційного підходу наполягають на нерозчиненості приватного в загальному, головною методологічною установкою є принцип збереження самобутності. Розглядаючи світ як полікультурне суспільство, як без-

¹ Nederman C.J. Toleration in a new key: historical and global perspectives // *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. 2011. P. 349—361.

² Культура и коммуникация: глобальные и локальные измерения / Под общ. ред. док. филос. наук Ю. В. Петрова. Томск : НТЛ, 2004. С. 38.

ліч відмінних один від одного світів, ми актуалізуємо ідею толерантності.

Для нормального функціонування системи і мирного співіснування неідентичних спільнот толерантна свідомість є фундаментальною. Основоположним аспектом толерантного ставлення в даному випадку є усвідомлення ідеї неможливості усунення «інакшості» з суспільного буття. «Різниця» в рамках цивілізаційної парадигми розглядається як суспільне благо, яке заслуговує схвалення, а толерантність визнається невід'ємною якістю будь-якої культури.

У ракурсі екзистенційно-феноменологічного підходу толерантність трактується в аспекті трансцендентальної суб'єктивності і трансцендентальної інтерсуб'єктивності. Е. Гуссерль писав, що «в свідомості індивіда «інший» існує як мислячий суб'єкт. Проблема «іншого» взаємопов'язана з проблемою об'єктивного світу. Абстрагуючись від цього світу, об'єктивне зникає і залишається природа як власне індивіда, індивід і «інші» зрівнюються, для «іншого» теж є «інші». Індивід стає одним з них»¹. М. Хайдеггер говорить про феноменології людського буття (Dasein). «Людське буття або існування таке, що воно розуміє своє власне буття і одночасно буття інших сутностей. Для людського буття світ являє собою сферу практичних дій в здійсненні людських проєктів. Соціальний світ, буття з іншими також є практичним світом, в якому люди отожднюються зі своїми соціальними ролями»².

У ракурсі антропоцентричного підходу толерантність розглядається в аспекті усвідомленої поведінки, яка базується на суспільній свідомості і на індивідуальній свідомості індивіда. Різноманітність форм суспільної свідомості (філософія, мораль, релігія, мистецтво, наука) і індивідуальне ставлення до них кожної людини вимагає дієвого механізму толерантності для нормального функціонування і розвитку суспільства.

¹ Husserl E. Formal and Transcendental Logic / The Hague: Nijhoff, 1969. URL : <http://dx.doi.org/10.1007/978-94-017-4900-8>.

² M. Being and Time / J. Stambaugh / transl. by English, editor D. J. Schmidt. The New York : State University of Edition Language, 2010. 482 p.

Тільки за наявності такого механізму в дії можливий суспільний «ефект синергізму» про який писав В. П. Кохановський: «в особливих станах нестійкості соціального середовища дії кожної окремої людини можуть впливати на макросоціальні процеси. Звідси випливає необхідність усвідомлення кожною людиною величезного тягара відповідальності за долю всієї соціальної системи, всього суспільства. Тим самим поставлено під великий сумнів міф про те, що нібито зусилля окремої людини не можуть мати видимого впливу на хід історії, що діяльність кожного окремого індивіда («атомарного суб'єкта») нібито неістотна для макросоціальних процесів»¹.

Серед методологічних підходів до сутності толерантності можна виділити: аксіологічний, онтологічний і етичний.

Аксіологічний підхід трактує толерантність як «цінність-в-собі» (для Г. Маркузе – «мета-в-собі», для П. Ніколсона – «благо-у-собі») або як одну з цінностей ліберальної демократії. «Конфліктного» дослідницького підходу до толерантності дотримуються Ш. Муфф, Ж. Лаклан, Б. Капустін.

Онтологічний підхід, який розглядає толерантність як певний спосіб співіснування груп в історії, використовується М. Уолцером в дослідженні, присвяченому п'яти режимам толерантності². Також його використовують автори, які спираються на неліберальні засади толерантності.

В етичному підході толерантність розглядається як чеснота. Д. Ролз як представник деонтологічного лібералізму бачить в толерантності якийсь моральний ідеал, до досягнення якого суспільству необхідно прагнути. Також існує традиція розгляду толерантності у взаємозв'язку з мораллю (Г. Л. Бардієр, Р. Р. Валітова, В. А. Петрицький, І. С. Кон, А. А. Гусейнов, Е. В. Магомедова та інші). В етичному підході толерантність виступає як самостійна загальнозначуща цінність. В рамках даного підходу також вияв-

¹ Кохановский В. П. Философия и методология науки / Ростов на Дону: Феникс, 1999. 576 с. С. 456.

² Уолцер М. О терпимости / пер. с англ. яз. И. Мюрнберг. Москва : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. С. 29.

ляється відносний характер толерантності, вона розглядається як можливість сприймати чужі думки і принципи, якщо тільки вони не суперечать вимогам моралі¹, визнається можливим використання насильства в певних ситуаціях, яке А. А. Гусейнов називає «прагматичним» розумінням насильства.

Що ж в третьому тисячолітті робить толерантність затребуваною в більшості розвинутих держав? Скоріш за все пов'язано це з інструментальними можливостями толерантності. Безумовно, толерантність тісно переплетена з тими ідеями та благами, які традиційно асоціюються з правом: свобода, рівність, справедливість, гуманність тощо. Втім, питання щодо ціннісного статусу толерантності в праві є набагато складнішим.

Так, низка міжнародних документів надають толерантності статусу основи сучасного правового світогляду.

Першим міжнародно-правовим документом, в якому розкривається суть толерантності, є проголошена та підписана Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р. Толерантність визначається наступним чином: «цінність і соціальна норма громадянського суспільства, яка проявляється у праві всіх індивідів громадянського суспільства бути різними, забезпеченні стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними і іншими соціальними групами, повазі до різноманітності різних світових культур, цивілізацій і народів, готовності до розуміння і співпраці з людьми, які відрізняються за зовнішністю, мовою, переконаннями, звичаями і віросповіданнями»². В Декларації зафіксовані головні рівні упровадження принципів толерантності: особистісний, державний, соціальний. Особливе значення авторами Декларації надається функціонуванню принципів толерантності на рівні держави. Тут толерантність означає дотримання неуперед-

¹ Федотова Н. Н. Толерантность как мировоззренческая и инструментальная ценность. *Философские науки*. 2004. № 4. С. 5-27.

² Декларация принципов терпимости от 16 ноября 1995 года. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml (дата звернення : 08 вересня 2018 р.).

женого законодавства, правопорядку і судово-процесуальних та адміністративних норм. Крім того, толерантність також вимагає надання кожній людині можливостей для економічного і соціального розвитку без будь-якої дискримінації. В Декларації запропоновані і шляхи досягнення поставлених перед державою завдань. Це – ратифікація і виконання існуючих міжнародних конвенцій про права людини; розробка законодавства, здатного забезпечити в суспільстві рівноправні підходи і рівність можливостей для всіх груп і окремих людей.

Відповідно до пункту 1.2 ст.1. Декларації, толерантність – це не поступка, поблажливість чи потурання. Це насамперед активна позиція, що формується на основі визначення універсальних прав та основних свобод людини. Толерантність у будь-якому разі не може слугувати виправданням порушення цих основних цінностей, терпимість повинні проявляти окремі люди, групи і держави.

Пункт 1.4 статті 1 Декларації принципів толерантності підкреслює, що прояв терпимості, який співзвучний до поваги прав людини, не значить терпимого відношення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням. Це означає, що кожен вільний дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншими. Це означає визнання того, що люди за своєю природою розрізняються за зовнішнім виглядом, положенням, мовою, поведінкою і цінностями і мають право жити у мирі і зберігати свою індивідуальність. Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим.

Водночас, наголошує Р. Я. Мандель «толерантність мають виявляти кожна людина, групи людей та держави. Толерантність у Декларації визначено як повагу, прийняття та правильне розуміння багатоманіття культур світу, форм самовираження та способів людської індивідуальності. Толерантність – це гармонія в багатоманітті, доброчесність, яка уможлиблює досягнення миру та сприяє заміні культури війни культурою миру»¹

¹ Мандель Р. Я. Толерантність як умова запобігання дискримінації Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 1. Том 1. 2017. С. 15-17.

Принцип толерантності закріплений у Загальній декларації прав людини 1948 р.¹, Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р.², Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань 1981 р.³, Декларації принципів терпимості 1995 р.⁴, а також заходить своє відображення у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р., Рамочній конвенції про захист національних меншин 1995 р., Постановах Європейського парламенту про секти у Європі 1996 р., Рекомендаціях Парламентської асамблеї Ради Європи «Релігія і зміни у Центральній і Східній Європі» 2002 р., актах Організації про безпеку і співробітництво в Європі та інших.

Крім того, Європейський Суд з прав людини надає практичну важливість принципу толерантності, посиляючись на наявність цього принципу як на ознаку «демократичного суспільства» (наприклад п. 30 Рішення ЄСПЛ у справі «Баранкевич проти Російської Федерації»)⁵.

Серед юристів – дослідників толерантності можна зустріти різноманітні ракурси її визначення.

¹ Всезагальна декларація прав людини 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Консультант Плюс: Международные правовые акты: Международное право. URL: <http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/>

² Конвенції про захист прав людини і основних свобод: укладена в м. Римі 04.11.1950 р. Консультант Плюс: Международные правовые акты: Международное право. URL: <http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/>

³ Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань: прийнята 25.11.1981 р. Резолюцією 36/55 на 73-му пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН. Консультант Плюс: Международные правовые акты: Международное право. URL: <http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/>

⁴ Декларація принципів терпимості: прийнята в м. Парижі 16.11.1995 р. Резолюцією 5.61 на 28-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО. Консультант Плюс: Международные правовые акты: Международное право. URL: <http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/>

⁵ Рішення Європейського суду з прав людини. Справа Баранкевич проти Російської Федерації URL: http://www.sclj.ru/court_practice/detail.php?SECTION_ID=152&ELEMENT_ID=1548

Р. Я. Мандель, досліджуючи шляхи недопущення дискримінації, розглядає толерантність як важливу умову її запобігання в широкому аспекті, «яка не просто впливає на забезпечення миру та взаєморозуміння під час взаємодії людей, а забезпечує і гарантує повагу та ціннісне ставлення до усього відмінного»¹.

Дослідниця Т. М. Петухова наголошує, що на сучасному етапі розвитку держави «в юриспруденції толерантність розглядається як вимога побудови товариства не на загальнообов'язковій ідеології, а на мінімумі загальнообов'язкових правил співжиття (на праві).

При цьому слід зазначити, що акцент на певну галузь не сприяє однозначному тлумаченню терміну: кожен дослідник, як правило, виводить власну дефініцію толерантності»².

Крім того, при визначенні толерантності Т. М. Петухова вважає за необхідне виходити зі слов'янського лексичного значення слова «толерантність», яке означає добродушність, миролюбність, при цьому необхідно підкреслити свідоме активне ставлення до іншого, не схожого на тебе, а головне – толерантність має юридичні межі – гарантоване законом припинення протиправної поведінки етнічного характеру³.

Пошук оптимальних шляхів вирішення багатогранної проблеми толерантності повинен вестися одночасно на двох рівнях: індивідуальному і суспільному.

Толерантність на індивідуальному рівні означає, що кожен є вільним у вираженні і дотриманні своїх переконань і визнає таке ж право за іншими. Це означає визнання того, що люди за своєю природою розрізняються за виглядом, положенням, мовою, поведінкою і цінностями, мають право жити у мирі і зберігати свою індивідуальність.

¹ Мандель Р. Я. Толерантність як умова запобігання дискримінації. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 1. Том 1. 2017. С. 15-17.

² Петухова Т. Н. Теоретико-методологический анализ понятия «толерантность». *Вестник ЮУрГУ*. 2012. № 20. С. 18-23.

³ Петухова Т. Н. Теоретико-методологический анализ понятия «толерантность». *Вестник ЮУрГУ*. 2012. № 20. С. 22.

Суспільний рівень толерантності стосується процедури і характеру спілкування: напрацювання технології толерантної поведінки, розробки правової бази, етикету¹.

У вітчизняній юриспруденції О. М. Тарасишиною здійснювалися спроби обґрунтувати ідею, відповідно до якої толерантність є не просто цінністю, якій надано правового значення (тобто цінністю-ціллю), а цінністю, яка є правовою за своїм змістом (тобто цінністю-засобом). «Толерантність – це одна із чеснот і високих цінностей, що передбачає пошану і визнання рівності, відношення до іншої людини як до рівнодостойної особи, що виражається у свідомому придушенні відчуття неприйняття, викликаного всім тим, що знаменує в іншому інше, при цьому припускаючи настроєність на порозуміння і діалог з іншим, визнання й пошану його прав на відмінність, відмову зведення різноманіття до одноманітності або переважання будь-якої однієї точки зору, а також від домінування, насильства і насильницьких дій проти іншого через визнання у кожній людині рівноцінної істоти, яка має право на власні переконання, визнання різних людських культур, норм поведінки, прав іншого.

Толерантність у якості властивості юридичної діяльності є результатом тривалого розвитку громадянського суспільства. Толерантність можлива в суспільстві, де в результаті соціального і політичного розвитку визнаються права та законні інтереси спільноти. Сучасна культура толерантності при здійсненні юридичної діяльності формується у гострому протиставленні. Вирішальними чинниками формування суспільної толерантності є зовнішні умови існування індивіда, соціальної групи і суспільства в цілому. Принцип толерантності диктує необхідність зближення, взаєморозуміння, взаємозбагачення, врешті-решт, конвергенції та інтеграції світоглядних установок і поведінкових пріоритетів людей»².

¹ Чернушенко Д. А. Толерантність як світоглядна основа правосвідомості в умовах інформаційного суспільства. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1-2. С. 101.

² Тарасишина О.М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. 19 с.

Подібне ставлення до толерантності як до цінності-засобу відстоював І. В. Галицький. Сама толерантність, на його думку – «це активність, яка урівноважує крайнощі орієнтаційних позицій, як шанобливого відношення до думок і вчинків інших людей, які не співпадають із власними»¹.

М. І. Пірен підкреслює, що нагальною проблемою в сучасному українському суспільстві є формування толерантності, як ознаки впевненості особистості в собі, відкритості та демократичності, що сьогодні повинні враховувати політики та науковці. Толерантність – це активна соціальна поведінка, до якої людина приходять добровільно й свідомо та розглядається як складник громадянської вихованості. Толерантність – це також: співпраця й дух; партнерство під час організації діяльності вищих навчальних закладів; готовність сприймати думку іншого в колективі; визнання різноманітності світу; формування культури діалогу між представниками різних національностей; відмова від домінування і заподіяння шкоди; повага до людської гідності тощо. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість спілкування, свобода думки, совісті, переконань, духовність, інноваційність².

До недавніх пір таке поняття, як толерантність, не зустрічалося в жодній з галузей вітчизняного права. В українському законодавстві застосовувалися лише поняття, схожі до толерантності за своїм змістом, наприклад, поняття про права і свободи громадян у Законах України «Про свободу совісті та релігійні організації» 1991 р., «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 2010 р., у Цивільному кодексі України 2003 р. та інших.

Так у ст.13 Цивільного кодексу закріплено, що при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, вона має дотримуватися моральних засад суспільства. До того ж, не допускаються дії особи, що чиняться з

¹ Галицький І. В. Толерантність в правовому житті сучасної України. Одеса : Фенікс, 2012. С. 19.

² Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. *Visnyk NAPA*. 2015. № 2. С. 54.

наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Учасники цивільних правовідносин повинні здійснювати цивільні права розумно, добросовісно, відповідно до вимог актів цивільного законодавства або договору, дотримуючись моральних засад суспільства. Під здійсненням цивільних прав слід розуміти реалізацію учасником цивільних правовідносин на власний розсуд можливостей, визначених змістом його суб'єктивних цивільних прав. Однак, будь-яке із суб'єктивних цивільних прав має свої межі, оскільки це є мірою можливої поведінки учасників цивільних правовідносин.

У Цивільному процесуальному кодексі України є посилання на обов'язкове дотримання принципу толерантності при вчиненні процесуальних дій. Ця норма закріплена у ст.6 ЦПК України і зобов'язує суд поважати честь і гідність усіх учасників цивільного процесу і здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак. Ця норма вміщує два положення, які потребують толерантності, а саме: суд зобов'язаний поважати честь і гідність усіх учасників цивільного процесу; здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом. Стаття 12 ЦПК України вказує, що сторони та інші особи, які беруть участь у справі, мають рівні права щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом. Це положення гарантує сторонам рівні процесуальні можливості з метою захисту їх порушених, оспорюваних, невиконаних прав та свобод і законних інтересів. Окрім того, ст.36 ЦПК України встановлено, що суддя не може розглядати справу, якщо наявні обставини, які викликають сумнів в його об'єктивності та неупередженості (тобто, у разі його нетолерантності, хоча сам термін толерантність у кодексі не зустрічається). За такої умови суддя підлягає відводу.

Не можна не погодитись з висновком О. М. Тарасишиної, що судові рішення повинне виноситися справедливим та толерантним

суддею. Тому доцільним є закріпити у ЦПК, ГПК, КПК України норму про те, що суддя має бути справедливим та неупередженим при ухваленні рішення, а також толерантним при проведенні судового процесу¹.

Доречно нагадати висновок з попереднього підрозділу, що толерантність – це складне багаторівневе поняття, основними компонентами якого є активна моральна позиція і психологічна готовність до терпимості. У той же час, толерантність не є всепрощенням, існують межі толерантності відносно явищ, які несуть в собі руйнівний потенціал (наприклад, форми деструктивного агресивного насильства).

Слід погодитись з дослідницею О. В. Троїцькою, що «толерантність як складна особистісна якість не є вродженою, вона може і повинна виховуватися»².

Необхідність виховання високосвідомого громадянина у дусі толерантності відповідає вимогам Закону України «Про освіту», Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)», «Концепції національного виховання студентської молоді», «Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті» тощо. Проблеми, викладені в перерахованих документах, вагомі, оскільки незважаючи на те, що глобалізаційних загроз багато, їм можна запобігти, формуючи толерантне середовище. Це складний поетапний процес цілеспрямованої діяльності всіх суб'єктів освітнього соціуму, який характеризується як перевагами, так і недоліками. Толерантне середовище ґрунтується виключно на демократичному стилі спілкування та управління в різноманітних системах

¹ Тарасишина О.М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. С. 14.

² Троицкая Е. В. Формирование этнической толерантности в образовательном процессе высшего учебного заведения системы МВД России. Приоритетные направления развития науки и образования : Общество с ограниченной ответственностью «Центр научного сотрудничества «Интерактив плюс» Чебоксары. № 2 (5), 2015. URL: <https://interactive-plus.ru/e-articles/138/Action138-9780.pdf> (дата звернення: 25.04.2018).

відносин, що передбачає використання різних комунікативних засобів, спрямованих на встановлення діалогу та спільну взаємодію з подолання та профілактики різних викликів у суспільстві.

З огляду на необхідність осмислення й формування позицій толерантності у суспільстві вища школа є одним із найважливіших інститутів виховання толерантності¹.

Переживання і чуйність зміцнюють і підтримують один одного. Людина не в змозі переживати, якщо не володіє чуйністю, і не в змозі розвинути в собі чуйність, поки не придбає досвід переживань. Чуйність – не абстрактна здатність, яку можна придбати, читаючи романи або слухаючи лекції. Це практичний навик, що дозріває тільки в процесі застосування.

У підтвердження можливості формування практичного навичу пригадаємо запропонований приклад ізраїльського історика Юваля Ноя Харарі з чаєм: «Я починаю день з дуже солодкого звичайного чаю і ранкової газети. Ця чашка – мій спосіб викликати ранковий приплив енергії. Одного разу я розумію, що між цукром і газетою майже не відчуваю смаку чаю. Тоді я зменшую кількість цукру, відкладаю газету, закриваю очі і намагаюся зосередитися на чаї. Я починаю відчувати його унікальний аромат і смак. Незабаром я вже експериментую з різними сортами чаю, чорного і зеленого, порівнюючи їх тонкі смаки і вишукані аромати. Через кілька місяців я відмовляюся від марок, що продаються в супермаркетах і починаю купувати чай в Harrods. Особливо мені подобається Panda Dung Tea з гір Яань в китайській провінції Сичуань. Його отримують з листя чайних кущів, удобрених гноєм панд. Так, від чашки до чашки, я підвищую свою чуйність щодо чаю і стаю його знавцем. Якби в початковий період моїх чаювань мені подали Panda Dung Tea в фарфоровому посуді часів імперії Мін, я не відрізнив би його від звичайного чаю в паперовому стаканчику. Деякі переживання недоступні, поки у вас немає достатньої чуйності. А розвинути чуйність можна

¹ Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. *Visnyk NAPA*. 2015. № 2. С. 54.

тільки через переживання. Це відноситься до будь-якого іншого естетичного і етичного знання. Ми не народжуємося з готовою совістю. Йдучи по життю, ми ранимо людей, а люди ранять нас, ми проявляємо співчуття, і інші проявляють співчуття до нас. Якщо ми уважні, то наша моральна чуйність загострюється, і ці переживання стають джерелом цінного етичного знання про те, що добре, що правильно і хто я насправді»¹.

К. Горобець продовжує ідею розглядання толерантності як цінності-засобу, при цьому активне шанобливе ставлення до несхожого, чужого, інакшого, яке є продовженням ідеї рівності (адже, щоб поважати іншого, треба сприймати його як рівного собі)².

Без сумніву зв'язок між правом і толерантністю виявляється в цьому сенсі глибоко субстантивним, бо вони апелюють до спільних культурних кодів. Право, орієнтоване на права людини, так само як і толерантність, є можливими лише в культурі, яка несе в собі ідеї толерантності. І навпаки: толерантність можлива лише в тих спільнотах, де повага до прав людини є соціальною максимою, яку неможливо ставити під сумнів. В основі такої культури, де право і толерантність взаємно зумовлюють один одного, має лежати повага та іронія. Щойно суспільство втрачає можливість сміятися над собою, воно втрачає повагу до Іншого³.

К. Горобець вказує, що право на сьогодні не виробило тих суто юридичних механізмів, які могли б забезпечити толерантність за рахунок внутрішньої раціональної логіки. Через це на сьогодні дискурс толерантності в праві має забарвлення радше політичне і мо-

¹ Харари Н. Ю. Краткая история будущего : монография. Москва : Издательство «Синдбад». 125 с. URL: <https://knigogo.net/chitat-online/homo-deus-kratkaya-istoriya-budushhego/> (дата звернення: 25.04.2018).

² Горобець К. Чи є толерантність правовою цінністю? *Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри*: Збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і передмова І. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. Харків: Юрайт. 2016. С. 99-100.

³ Горобець К. Чи є толерантність правовою цінністю? *Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри*: Збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і передмова І. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. Харків: Юрайт. 2016. С. 99-100.

ральне, аніж правове, і будь-яка згадка толерантності в правовому контексті так чи інакше апелює до цих двох сфер функціонування суспільства. Право не має відповідних інструментів, які б могли моделювати юридичну аргументацію залежно від використання чи невикористання ідей толерантності. Юридична логіка є толерантно нечутливою, тому дискурс толерантності в праві має неправовий зміст. Це дозволяє поставити під сумнів те, що толерантність є правовою цінністю, тобто складовою правової раціональності, неможливо правове моделювання толерантної поведінки. Ціннісний статус толерантності в праві демонструє, що відсутність морального та політичного консенсусу щодо толерантності є ключовим фактором, який стримує юридизацію толерантності як принципу та її становлення як частини юридичної логіки¹.

¹ Горобець К. Чи є толерантність правовою цінністю? *Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри*: Збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і передмова І. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. Харків: Юрайт. 2016. С. 99-100.

Розділ 4

НАСИЛЬСТВО І ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

У XX – на початку XXI ст. насильство і толерантність як тенденції розвитку сучасного суспільства набули серйозного розвитку і перетерпіли істотну еволюцію, оскільки соціальні перетворення та технологічні нововведення, що лежать в основі глобалізації економіки та інформатизації, наклали відбиток на характер актів насильства, тактику їх проведення, методи протидії ним. Цю трансформацію пов'язують із процесом глобалізації, що розпочався в останні три десятиліття. Розвиток сучасного суспільства відбувається на тлі соціокультурної кризи при неоднаковому її сприйнятті людською свідомістю. В науковій літературі можна зустріти різні точки зору від позитивного схвалення до негативного ставлення до впливу соціокультурної кризи на хід історії людства. Найбільш вдалою здається уява про те, що криза є необхідним етапом у розвитку сучасної культури, однак який повинен відбуватися в певних рамках.

Специфічною формою насильства в умовах глобалізації, яка розрахована на масове сприйняття з метою створення у суспільстві атмосфери страху – є міжнародний тероризм. Характерний для сьогодення процес глобалізації оголив багато суперечностей цивілізації, зробив очевидною несправедливість устрою світу і перш за все – стосовно розподілу матеріальних благ. Посилення технологічних, економічних зв'язків різних регіонів планети, постійне зростання вражаючої сили сучасної зброї, досягнення у сфері інформаційних відносин – все це призвело до того, що суспільство зіткнулося з глобальним насильством, що набуло нової небезпечної форми, яка є результатом своєрідного зрощення політики, економіки і корупції.

4.1. Актуалізація проблематики насильства і толерантності в сучасному суспільстві

Незважаючи на величезну кількість наукової та публіцистичної літератури, присвяченої актуалізації проблематики насильства і толерантності, поки залишається невивченим достатньою мірою її філософсько-правовий аспект, що створює певні перешкоди на шляху створення ефективного механізму балансу тенденцій розвитку сучасного суспільства. «Будь-яке справді інтегральне праворозуміння не може розбудовуватися навколо певного концептуально-змістовного ядра, певного світоглядно-філософського стрижня»¹.

Актуалізація проблематики насильства і толерантності – одна з найактуальніших тем наукового обговорення останніх років. Метою дослідження актуалізації проблематики насильства і толерантності як тенденцій розвитку сучасного суспільства є дослідження і доведення того, що характерний для сьогодення сплеск насильства в світі пов'язаний з процесами глобалізації, який оголив багато суперечностей цивілізації, зробив очевидною несправедливість устрою світу і перш за все – стосовно розподілу матеріальних благ. Лише у використанні всього потенціалу демократичного інструменту толерантності можливо досягнення балансу і рівноваги у інформаційно відкритому суспільстві.

ПЕРЕФРАЗОВУЮЧИ В. Ф. Антипенка, так звані позитиви глобалізації вперто не трансформуються в головну якість толерантного суспільства – соціальну рівність. Глобалізація не несе соціального примирення, посилює соціально-економічну поляризацію на всіх рівнях: індивід – соціальна група – суспільство держави – міжнародне суспільство². Тобто глобалізація продукує і нарощує міжнародну агресивність, а отже міжнародну агресію, несприятливий для світової спільноти результат якої цілком імовірний.

¹ Філософія права / за заг. ред. П. М. Рабіновича. Львів: Юрид. фак. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2005. С. 23.

² Антипенко В. Ф. Международная криминология : опыт исследования терроризма : монография. Одеса : Феникс, 2011. С. 136.

Під прапорами і гаслами боротьби за справедливість, поширення демократичних принципів в управлінні країнами війська розвинутих держав та їх союзників несуть біль, страждання населенню цих територій, значно погіршуючи і без того низький рівень його життя. Найголовнішим є тут те, що, одержавши за допомогою насильства короткочасний позитивний ефект, подібні «борці за демократію» фактично плодять насильство і агресію. «Вагомим стимулом до виникнення агресивних форм насильства служать будь-які відносини, в яких зневажається людська гідність і обмежується людська свобода»¹.

Справедливо відзначає О. В. Філатов, що коли ведуть розмову про швидкий процес злиття культур, то мова іде про витіснення і придушення культури певного народу, яке – при цьому – здійснюється не тільки і не просто насильно («швидко», вже значить – насильно!), але всупереч інтересам цього народу. Сучасні тенденції розвитку суспільства породили поняття «культурна агресія»².

Протилежною є точка зору українського філософа і правника О. М. Литвинова: «із таких позицій не є конкретним приписування культурі такої якості, як агресивність, а тому висловлювання «зіткнення цивілізацій» (С. Хантінгтон) є кращим, ніж «зіткнення культур», як то досить часто використовується в політології (та політиці), а також соціальній філософії»³.

Вельми поширеною є думка, згідно з якою глобалізація зачіпає лише економіку, наприклад: «глобалізація – це процес формування і подальшого розвитку єдиного загальносвітового фінансово-економічного простору на базі нових, переважно комп'ютерних тех-

¹ Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. 2012. № 2. С. 171-177. URL: <http://social-science.com.ua/contents/17>.

² Філатов А. В. Основы распознавания и противодействия манипуляции сознанием : вводный курс. Калининград: МО «Сенте», 2006. С. 132-133.

³ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 392.

нологій»¹. Неспроможність цієї думки є достатньо очевидною, що наголошується і в міжнародних актах. Так, у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 55/102 2000 р. визначено, що «глобалізація є не тільки економічним процесом, вона має також соціальні, політичні, екологічні, культурні та правові аспекти...»². Глобалізація вносить зміни в саму концепцію цивілізації, що позначається на внутрішній і міжнародній діяльності кожної держави. Тенденція глобалізації «...проявилася в тому, що об'єктом загальнотеоретичного правознавства – окрім національних держав та їхніх правових систем – все більшою мірою стають також їхні «сім'ї» (групи, різновиди), а також міжнародно-правові системи, причому різних рівнів – як всесвітнього, так і регіонального. Процес глобалізації відкриває нові можливості для застосування системного підходу та тих пізнавальних процедур і методів, які його обслуговують – структурного, функціонального тощо»³.

Сучасна епоха глобалізації гостро вимагає «...міжкультурного діалогу з обґрунтуванням справедливості і розробки принципів універсальної справедливості». Зміст такої справедливості включає: «а) вимогу рівності, що формулюється як вимога неупередженості і заборона сваволі; б) ідею взаємозв'язку вчиненого і розплати за це, що знайшло втілення у «золотому правилі»; в) вимогу рівноваги між втратою і придбанням, що має сенс не тільки для господарської діяльності. Універсальну справедливість характеризує насамперед визнання таких правових цінностей, як життя, власність»⁴.

Характерний для сьогодення процес глобалізації оголив багато суперечностей цивілізації, зробив очевидною несправедливість устрою світу і перш за все – стосовно розподілу матеріальних благ.

¹ Делягин М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации : курс лекций. 3-е изд. Москва : ИНФРА-М, 2003. С. 51.

² Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Подальші ініціативи в інтересах соціального розвитку» від 01 липня 2000 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c58 (дата звернення: 31.08.2018).

³ Філософія права / за заг. ред. П.М. Рабіновича. Львів: Юрид. фак. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2005. С. 22.

⁴ Філософія права / за заг. ред. О. Г. Данільяна. Київ : Ін Юре, 2002. С. 221-222.

Посилення технологічних, економічних зв'язків різних регіонів планети, постійне зростання руйнівної сили сучасної зброї, досягнення у сфері інформаційних відносин – все це призвело до того, що суспільство зіткнулося з насильством, яке набуло нової небезпечної форми, що є результатом своєрідного зрощення політики, економіки і корупції.

Разом із тим слід зазначити, що докорінне вирішення проблем, пов'язаних з агресивними формами насильства, прямо залежить не тільки і не стільки від успішної роботи спеціалізованих відомств і організацій у напрямку запобігання планування та здійснення агресивних акцій. Багато чого залежить від пошуку глибинних, початкових причин насильства, і вирішення пов'язаних із цим проблем, перш за все – перегляд стереотипів сучасного суспільства і розуміння таких категорій, як справедливість, демократія, свобода.

Людство, ґрунтуючись на певних принципах розуміння насильства та його можливого застосування, вочевидь, повинно змінити парадигму мислення, оскільки агресія виступає продуктом саме такого способу мислення. Наявність загрози термоядерної, біологічної та інших видів катастроф, у результаті яких людство може взагалі припинити своє подальше існування, вимагає зміни багатьох підходів щодо розуміння можливостей взаємодії різних соціальних, суспільних і громадських структур, потребує нового підходу щодо конфліктів, можливого зіткнення інтересів і ціннісних орієнтацій.

Теорія криз і соціокультурної трансформації займає одне з центральних місць у сучасній культурологічній та філософській теорії. Вже на початку XX століття позначилася криза техногенної цивілізації, сформувалося кризове світовідчуття, відображенням якого стала ціла область досліджень під назвою «філософія кризи». Очікування майбутніх катастроф, розуміння неминучості, гостроти і глобальності кризи пронизує творчість як західних, так і вітчизняних філософів, соціологів, культурологів.

Явище глобальної кризи яскраво проявило себе в світових війнах, екологічних катастрофах, соціальних і економічних катаклізмах. Онтологічна спільність кризи сучасного суспільства призвела

до того, що ця тема в сьогоденній час продовжує залишатися найбільш обговорюваною і актуальною в гуманітарних дослідженнях.

Суспільство, заведене в глухий кут в результаті розвитку техногенної цивілізації, судорожно шукає виходу у позатехнічній, позаекономічній сфері. Культура є універсальним засобом, за допомогою якого можна вирватися з сучасної кризи. Людство часто зустрічається з глобальними викликами, а культурна складова надає суспільству можливі шляхи виходу з кризи.

В рамках теорії культури створено методологічний апарат, що дозволяє досліджувати соціокультурний аспект суспільства, виявити культурні підґрунтя різних криз – соціальних, політичних, інституційних тощо.

У філософській і науковій літературі немає однозначної і зрозумілої відповіді на питання про позитивний або негативний вплив соціальної і культурної кризи.

Наприклад, відомий соціолог Пилип Сорокін розглядав кризу не як кінцевий, а як перехідний стан в розвитку культури¹. В цьому випадку він протиставляв своє концептуальне бачення соціокультурного розвитку ідеям Освальда Шпенглера, який бачив у кризі культури її агонію, смерть, руйнування і дезінтеграцію². П. Сорокін охарактеризував три культурні суперсистеми, кожна з яких орієнтується на певну систему цінностей і відображення специфічних реалій буття. Криза культури виявляється одночасно і процесом утворення нових культурних орієнтирів і ідеалів, специфічних для нової культурної суперсистеми. При цьому руйнація соціокультурної цілісності не веде до її остаточного знищення, оскільки певні її елементи входять в якості складових до розвитку нового соціокультурного буття. Тому логічним видається висновок П. Сорокіна про те, що сучасна культурна криза – це не смерть культури взагалі, а криза певної фундаментальної соціокультурної суперсистеми.

¹ Сорокин П. Кризис нашего времени. Социальный и культурный обзор : монография. Москва : ИСПИ РАН, 2009. 390 с.

² Шпенглер О. Закат Европы : очерки морфологии мировой истории. Москва : Эксмо. 2005. 800 с.

П. Сорокін вважав, що його ідеям дуже близькі погляди Хосе Ортега-і-Гассета, виражені в роботі «Повстання мас»¹.

На противагу оптимістичній точці зору П. Сорокіна, погляди О. Шпенглера і М. Данилевського на кризу культури носять більш песимістичний характер². Обидва культуролога звертають свою увагу на фіксації самототожності, унікальності і замкнутості культурних типів. І зміст, і форма цих типів, не передаються «у спадок» від однієї культури до іншої. Кожна культура має суто локальний характер і її криза є останньою стадією в своєму розвитку. Культура, за О. Шпенглером, проживає стадії свого розвитку подібно всьому живому – від стадії «цвітіння і плодоношення» до неминучої старості і смерті. Реалізуючи свої можливості культура відмирає. Кожна культура гине по-своєму, тому і кожна культурна криза носить неповторний характер. Культура, на думку О. Шпенглера, унікальна, а тому говорити про типологічні особливості соціокультурної кризи неможливо.

На сьогодні формується нова, третя точка зору на кризу, при якій індивіди залучені в безперервний процес реконструкції соціуму.

Російські філософи М. О. Бердяєв та І. О. Ільїн пов'язували порятунок культури, вихід суспільства з кризи з духовним перетворенням самої людини. Порятунок людини закладено в ній самій, в її здатності перетворюватися і перетворювати³.

Для західної раціоналістичної традиції (М. Вебер, Е. Гуссерль, Х. Ортега-і-Гассет та інші) Європейська криза – це криза, перш за все раціоналістичних і гуманістичних установок. Завдання полягає, з їх точки зору, в тому, щоб подолати негативні явища і зберегти традиційні цінності культури епох Ренесансу та Просвітництва.

¹ Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. *Вопросы философии*. 1989. № 3. С. 119-121.

² Данилевский Н. Я. Россия и Европа : монография. Москва : Де Либри, 2015. С. 139-171.

³ Бердяев Н. А. О назначении человека. О рабстве и свободе человека : монография. Москва : АСТ: АСТ Москва: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 637, [3] с.

Порятунок людства М. Вебер бачить у поверненні до традиційних раціоналістичних і гуманістичних цінностей епохи Нового часу, а можливо, і Античності.

Методологічне дослідження поняття кризи було зроблено К. Марксом, який прийшов до висновку про те, що криза є насильницьким відновленням єдності моментів, які стали самостійними. Основна увага в рамках марксистської традиції приділялася аналізу кризи в економічній і політичній сферах.

Синтетичний підхід до аналізу криз демонструє синергетика (І. Пригожин)¹. Особливе значення для вирішення проблеми криз має поняття біфуркації, що віддзеркалює систему, яка спочатку знаходиться в стані рівноваги і потім починає змінюватися у зв'язку зі змінами середовища. В результаті система перестає перебувати в стані рівноваги і виникають нові можливості для розвитку в точках біфуркації. У синергетиці особливе значення має поняття нелінійності.

Тема кризи стає з кінця XIX століття однією з центральних тем у сфері гуманітарних досліджень. Онтологія кризи пов'язана з глибокими трансформаційними процесами, перехідними станами соціокультурних процесів. Дослідження структури суспільства здійснюється в динаміці: кризи і перехідні стани; сучасна криза суспільства розуміється як складне утворення, що є предметом аналізу з боку різних дисциплін, з використанням різних методологічних установок. Криза сучасної культури полягає в катастрофі раціоналістичних і гуманістичних просвітницьких установок, а вихід з неї полягає в якісному духовному перетворенні Людства.

Криза є необхідним етапом у розвитку сучасної культури. Сучасна соціокультурний криза набуває глобальних рис і носить безперервний характер, спостерігаються тенденції прискорення її розвитку. Соціокультурна криза, що супроводжується процесом руйнування культурних норм, які панували в суспільстві, правил і способів поведінки, веде до повернення втрачених в процесі на-

¹ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой : монография. Москва : Прогресс, 1986. 432 с.

уково-технічної революції старих, архаїчних принципів культурного життя.

Крім того, слід позначити ще одну проблему, пов'язану з причинами посилення соціокультурної кризи – здатність підірвати суспільну свідомість, придушити здатність людини мислити логічно.

Можна відстежити, як зовсім недавно, у 70-х і 80-х роках ХХ століття цивільне населення, якщо не підтримувало, то, хоча б, співчувало «борцям проти соціальної несправедливості». Зараз ситуація змінилася: суспільство готове боротися з несправедливістю цілком насильницькими методами, в тому числі і з самими борцями, якщо їх діяльність будь-яким чином негативно впливає на якість життя самого населення. Ще одним з важливих збудників появи соціальної кризи є процес правової легітимації насильства як інструменту політики. Більш детально проблема маніпулювання людською свідомістю розглядалася в підрозділі 2.2.

При дослідженні актуалізації проблематики насильства і толерантності в сучасному суспільстві, її слід розглядати тільки у взаємозв'язку з вивченням антикультури мілітаризму в менталітеті сучасної людини, яка пов'язана з такими філософсько-правовими категоріями: справедливість, насильство, політика. Як уявляється, тільки історичний аналіз окремих видів насильства, дослідження толерантності як інструменту подолання антикультури мілітаризму, огляд класифікації проявів агресії і толерантності у сучасному суспільстві, вивчення філософсько-правових аспектів насильства і толерантності у міжнародних відносинах дозволили чітко усвідомити, що відчуження, демократія, справедливість, культура, в тому числі і антикультура, природне право, соціальна криза є системоутворюючими основами актуалізації проблематики насильства і толерантності в сучасному суспільстві.

Назріла необхідність прийняття до уваги парності концептів «агресія» і «толерантність», їх взаємовплив, взаємозв'язок у контексті тенденцій розвитку сучасного суспільства, що можна охарактеризувати як процеси глобалізації, індивідуалізації і інформатизації, які базуються на взаємодії окремих особистостей, націй і

держав, на необхідності об'єднання знань, навичок і технологій для результативного дослідження мети. Недостатньо високий рівень толерантності, нерозуміння її цінності як інструменту для продуктивної взаємодії у суспільстві, для збереження миру підвищує вірогідність агресивних проявів у поведінці, звеличує вірогідність збільшення кількості конфліктів. Світове товариство в умовах глобалізаційних процесів націлено не лише на боротьбу з наслідками проявів агресії, але й на профілактику конфліктів, на толерантний процес досягнення миру в різних проявах агресії. Тому актуалізація теоретичних досліджень діалектики феноменів агресії і толерантності в умовах глобалізації, індивідуалізації і інформатизації сучасного суспільства є безумовно корисною для його гармонійного збалансованого розвитку.

Характеризуючи сучасний етап розвитку людської історії як переломний момент, слід зазначити його значимість для принципового вирішення питання про продовження існування всієї Земної цивілізації. Глобалізаційні процеси, об'єктивні за своєю суттю, втягують у техноекономічний та соціальний розвиток всіх суб'єктів міжнародного права, що зберігали дотепер свою етнічну ідентичність, підвалини традиційного суспільства. Однією з перешкод на шляху формування нового світового порядку є, зокрема, роль людського чинника або, інакше, суб'єктивні помилки, які набувають за певних умов цілком об'єктивного характеру, тобто нездатність лідерів держав, політичної еліти відповідати вимогам часу: сьогодні національні інтереси можуть бути забезпечені лише у взаємозв'язку із загальними інтересами, значення яких стає все більш визначаючим. З іншого боку, надмірна віра у те, що варто підтягти «домінуюче політичне мислення», і все стане добре, може призвести до ідеалізму, абсолютно відірваного від будь-якої реальності. Не можна пояснити за допомогою цієї гіпотези поведінку Гітлера, фашистів, сказавши, що у них «відстале» політичне мислення.

Сучасна епоха глобалізації гостро вимагає міжкультурного діалогу з обґрунтуванням справедливості і розробки принципів універсальної справедливості. Зміст такої справедливості харак-

теризує насамперед визнання таких правових цінностей, як життя, власність. Для сучасного насильства однією з притаманних йому рис є масове сприйняття з метою створення у суспільстві атмосфери страху. Характерний для сьогодення процес глобалізації оголив багато суперечностей цивілізації, зробив очевидною несправедливість устрою світу і перш за все – стосовно розподілу матеріальних благ. Посилення технологічних, економічних зв'язків різних регіонів планети, постійне зростання руйнівної сили сучасної зброї, досягнення у сфері інформаційних технологій – все це привело до того, що суспільство зіткнулося з насильством, що набуло нової небезпечної форми, яка є результатом своєрідного зрощення політики, економіки і корупції і наслідком панування протягом тривалого часу антикультури мілітаризму.

4.1.1. Антикультура мілітаризму в менталітеті сучасної людини

Традиційне уявлення, що Європа – це зосередження демократичних цінностей не змінює того, що саме менталітетом європейців були породжені найбільш руйнівні війни. За великим рахунком можна стверджувати, що весь розвиток європейської культури – це ланцюг війн, революцій та інших форм прояву агресії. Починаючи від завоювань Олександра Македонського і Стародавнього Риму, через усі епохи і покоління проявляється агресивність європейської цивілізації, що визначається наявністю антикультури мілітаризму в менталітеті європейців.

Мілітаризм (фр. *militarisme*, від лат. *militaris* – військовий) як вид державної агресії має давню історію і пов'язаний з державною ідеологією, політикою і масовою психологією, мета яких – нарощування військової потужності держави і загарбницькі війни як головний інструмент зовнішньої політики.

Філософ, публіцист, засновник євразійського напрямку, князь М. С. Трубецькой називає мілітаризм «супутником цивілізації», «недоліком романо-германської культури», який самі європейці

визнають в окремих історичних епізодах і завжди обіцяють виправитися від цього недоліку, але по суті навіть не намагаються викоринити його. Відомо, що М. С. Трубецької різко критикував європейську цивілізацію, називаючи її злом, і протиставляв романо-германців іншим народам, в тому числі і за нав'язування культури мілітаризму. Він робить невтішний висновок: «який би лад не обрала Європа «романо-германським державам неминуче довелося би підтримувати свою військову техніку на колишній висоті і залишатися озброєними до зубів», щоб захистити новий порядок, будь то капіталістичний чи соціалістичний. Оскільки мілітаризм закладений в ненаситній жадібності, в самій природі міжнародних хижаків – романо-германців, в егоцентризмі, що проникає у всю їх горезвісну «цивілізацію». Романо-германці були завжди настільки наївно впевнені в тому, що тільки вони – люди, що називали себе «людством», а свою культуру – «загальнолюдською цивілізацією». А оскільки такий збройний стан частини «людства» завжди загрожує незалежності інших частин того ж людства, які, незважаючи на всі запевнення, все ж таки будуть відчувати себе незатишно по сусідству з озброєними людьми, то в результаті стан збройного миру пошириться, звичайно, на всі народи земної кулі»¹.

Незважаючи на надмірну різкість наведених висловлювань, правильність цього висновку підтверджує сучасна історія. Інша справа, що зараз однією з найбільш мілітаризованих країн є КНДР, яка використовуючи шляхи розроблені європейської цивілізацією, офіційно підтримала на державному рівні політику мілітаризму і проголосила гасло «Армія на першому місці» (Сонгун).

Яскраво виражений мілітаризм помітний в менталітеті американської нації, хоча у нього своя історія розвитку та прояви, але витоки американського мілітаризму визначені європейською цивілізацією. Можна згадати, що саме європейці почали освоювати американський континент, по-варварськи знищуючи самотню культуру, винищуючи народи і племена як у Південній, так і

¹ Трубецькой Н.С. Европа и человечество : монография. Москва : Директ-Медиа, 2015. 113 с.

Північній Америці, вивозячи цінності в Європу і завозячи чорних рабів з Африки.

Е. Шур в книзі «Наше злочинне суспільство», звертаючись до менталітету американського суспільства, розкриває ряд основних факторів криміногенності американського способу життя, вказує на причини злочинності американського суспільства. Він пише, що «американське суспільство є злочинним, тому що в наших культурних цінностях є елементи, які породжують злочинність», тому що наше суспільство бере участь в масових насильствах за кордоном і є суспільством нерівноправних¹.

Колонізатори несли свою мілітаристську ментальність на території, які освоювали, і залишили в спадщину населенню США цю частину свого менталітету, що містить мілітаризм.

Європа паразитувала на колоніях, при цьому мислителі продовжували розвивати ідеї лібералізму і демократії, протиставляючи себе як «цивілізацію» нібито ущербним «нецивілізованим» народам земної кулі. В принципі така градація на «своїх», а значить цивілізованих, і «чужих», а значить – варварських, присутня у всій історії європейської цивілізації: стародавні греки, давні римляни, християнський світ, сучасні держави.

Справедливо помічено, що «поняття цивілізації в Європі довгий час використовували в плані відмінностей, що існують між народами, і лише тепер цивілізація стала категорією, що віддзеркалює єдність народів Європи, спільність їх цінностей»².

Така зміна сприйняття пов'язана з усвідомленням кризи європейської культури в період декадансу кінця XIX – початку XX, коли західна християнська культура переживала драматичний процес, суттю якого є переоцінка традиційних цінностей, або конкретніше – християнської метафізики³.

¹ Шур Э. М. Наше преступное общество. Социальные и правовые источники преступности в Америке : монография. Москва : Прогресс, 1977. 328 с.

² Оборотов Ю. Н. Общетеоретическая юриспруденция : учеб. курс : учебник. Одесса : Феникс, 2011. С. 423.

³ Ницше Ф. Воля к власти : монография. Москва : Эксмо; Харьков: Фолио, 2003. С. 395.

Сучасний англійський фахівець в області дослідження цивілізацій Р. Осборн пов'язує зміну сприйняття цивілізації з формуванням культури мілітаризму, вираженої в менталітеті європейців, і яка привела до двох світових воєн; з втратою віри в ідею прогресу, пов'язану з розумінням ілюзорною природи людських досягнень; з кризою суспільних інститутів, які повинні служити опорою цінностей західного світу¹.

Саме з культурою мілітаризму, вираженого в менталітеті європейців, пов'язують появу в Європі феноменів нігілізму і тероризму як реакції на розчарування ілюзією «європейської цивілізації» і спроби відродження власної культури.

П. О. Кропоткін відзначав, що нігілізм зародився в 1860-ті роки в середовищі інтелігенції², а Ф. Ніцше в роботі «Воля до влади» писав, що «вся наша європейська культура вже з давніх пір рухається в певних тортах напруги, що зростає із сторіччя в сторіччя, і немов би напружується до катастрофи...». Це і є нігілізм, тобто знецінення вищих цінностей³. У цьому зв'язку ідеолог народництва П. М. Ткачев розглядав «тероризм як єдиний засіб морального і соціального відродження Росії»⁴.

Тероризм по своїй природі теж може бути розглянутий як відображення мілітаристського напрямку менталітету європейських націй, оскільки антикультура мілітаризму породжує агресивні методи протидії існуючому порядку. Не випадково відзначається, що «після короткого періоду невдалих спроб мирного втілення соціальної утопії, агітація народників з їх православним менталітетом народництва змінилася єдиною справою, що здавалася можливою – теро-

¹ Осборн Р. Цивілізація. Новая история Западного мира : монография. Москва : АСТ: АСТ Москва : Хранитель, 2008. 764 с.

² Кропоткин П. А. Записки революционера : монография. Москва : 1990. С. 266-267.

³ Ницше Ф. Воля к власти : монография. Москва : Эксмо; Харьков: Фолио, 2003. С. 395.

⁴ Ткачев П. Н. Терроризм как единственное средство нравственного и общественно-го возрождения России. *История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях* / Автор-составитель О.В. Будницкий. Ростов на Дону, 1996. С. 149.

ром»¹. При цьому «народницький тероризм в царській Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) є єдиним конкретно-історичним типом тероризму, де саме альтруїстична установка як вчинення особистої жертви на благо людини («народу» і «трудових класів») проявляється найбільш повно і яскраво»².

Протилежну мету поставив перед собою рух ісламського фундаменталізму, хоча причини його виникнення криються у відповіді, в тому числі і на мілітаризм європейського менталітету. Ісламський фундаменталізм виник як «ультраконсервативна відповідь традиційного мусульманського суспільства на колоніалізм і постколоніальне панування Заходу, під впливом якого в першій половині XX ст. відбувався процес модернізації та секуляризації країн з традиційною мусульманською культурою. Ісламо-фанатичний тероризм рухається, перш за все, духовним протестом проти сторонніх (західних) культурних цінностей, фаталізмом свідомості в абсолютно детерміністичному дусі і агресивним ісламським месіанізмом, що стверджують альтернативний проект глобального світоустрою»³.

Сьогодні фундаменталісти протиставляють «відроджену та оновлену» громаду віруючих, що спирається на національні традиції та духовну спадщину, апелюючи до досвіду мусульманської громади часів пророка Мухаммада», яка постає як спроба позбутися від моральних цінностей з яскраво вираженим мілітаризмом Заходу, з його культом індивідуалізму⁴.

По суті, переслідуючи мету очиститися від європейського менталітету, рух ісламського фундаменталізму пройшло кілька етапів свого розвитку, поки всередині нього визріла традиція тероризму. Характерна риса всіх ідейних течій в ісламі – консервативність.

¹ Чудинов С. И. Терроризм как социокультурный феномен: социально-философский анализ : монография. Новосибирск : НГАСУ (Сибстрин), 2007. С. 120.

² Чудинов С. И. Терроризм как социокультурный феномен: социально-философский анализ : монография. Новосибирск : НГАСУ (Сибстрин), 2007. С. 69.

³ Чудинов С. И. Терроризм как социокультурный феномен: социально-философский анализ : монография. Новосибирск : НГАСУ (Сибстрин), 2007. С. 61.

⁴ Чудинов С. И. Терроризм как социокультурный феномен: социально-философский анализ : монография. Новосибирск : НГАСУ (Сибстрин), 2007. С. 152-153.

«Панісламізм виник в XIX ст. як реакція на колоніальну експансію Заходу (більшість мусульманських країн було колоніями) і ставив перед собою мету об'єднати мусульман, подолати ідейні та інші відмінності і відповісти на західний культурно-ідеологічний виклик. З крахом Османської імперії місце панісламізму займає націоналізм і соціалізм, які довели в 1920-1950-ті рр. здатність протистояти Заходу в ході антиколоніальної боротьби, оскільки були відгалуженнями реформаторської течії в ісламі. Фундаменталізм виник як реакція на політику націоналістів, які розбудовували держави за європейською моделлю, що докорінно змінювало роль ісламу в суспільному житті, створюючи розрив наступності у мусульманській культурі. Гаслом фундаменталізму стало відродження споконвічних соціокультурних основ власної цивілізації. На основі відродження культурної ідентичності та цінностей своєї нації країни мусульманського світу зможуть вийти зі стану слабкості, затяжної кризи і будь-яких форм зовнішньої залежності. Фундаменталізм ратує за буквальне відновлення історично сформованих регіональних традицій мусульманських країн (етнічний компонент)»¹.

В аспекті конфлікту цивілізацій і культури ідея мілітаризму отримала глобальне звучання в роботі відомого політолога С. Хантінгтона, який представив глобальний конфлікт цивілізацій і вийшов до пояснення поширення цих глобальних загроз². Звідси популярно визнання кліше про ісламський фундаменталізм і пов'язаний з ним ісламський екстремізм і тероризм як продукти зіткнення європейської та ісламської цивілізацій, причому не тільки на рівні політико-економічного суперництва, а й на рівні культури, базових цінностей і вірувань.

Можна констатувати, що мілітаризм став частиною сучасної антикультури, способом людського мислення і буття. Як не сумно про це говорити, але це наша реальність – «антикультура» міліта-

¹ Чудинов С. И. Терроризм как социокультурный феномен: социально-философский анализ : монография. Новосибирск : НГАСУ (Сибстрин), 2007. С. 156-172.

² Хантингтон С. Столкновение цивилизаций : монография. Москва : АСТ, 2003. 608 с.

ризму. Здається, для того щоб стверджувати культуру миру, треба знати «антикультуру» мілітаризму.

Антикультура мілітаризму – явище парадоксальне: любов і турбота до «своїх» проявляється в байдужості, а часом жорстокості до «чужих». Таке ставлення до поділу на своїх і чужих виходить ще з побудови відносин в родоплемінних громадах, коли виживання індивіда було можливим тільки всередині «своїї» громади, в тому числі за рахунок використання і навіть знищення чужинців. Схвалення культури мілітаризму знаходило активний відгук як у свідомості обивателів, так і великих мислителів і політичних діячів.

Показово в цьому плані висловлювання Фрідріха Ніцше: «тільки мрійливість і прекраснодушність можуть очікувати від людства ще багато чого (або навіть особливо багато чого), коли воно розучиться вести війни. Досі ж нам невідомі інші засоби, які могли б так само сильно і вірно, як будь-яка велика війна, вселяти народам, які слабшають, таку грубу похідну енергію, таку глибоку безособову ненависть, таку холоднокровність вбивці зі спокійною совістю, такий загальний організований запал у знищенні ворога, таку горду байдужість до великих втрат, до свого власного життя і до життя близьких, такий глухий, подібний до землетрусу, трепіт душі; пробиваються тут струмки і потоки, які, правда, котять з собою каміння і всяке сміття і знищують поля ніжних культур, пізніше, при сприятливих обставинах, з новою силою приводять в обертання механізми духовної майстерні. Культура аж ніяк не може обійтися без пристрастей, пороків і злоби. Коли римляни в імператорську епоху дещо стомилися від воєн, вони намагалися знайти нову силу в цькуванні звірів, в битвах гладіаторів і в переслідуванні християн. Сучасні англійці, які в загальному також, мабуть, відмовилися від війни, вдаються до іншого засобу, щоб відродити зникаючі сили: вони пускаються в ті подорожі, мореплавання, сходження у гори, які робляться нібито з науковими цілями, в дійсності ж для того, щоб з усякого роду пригод і небезпек привезти додому надмірну силу. Доведеться, мабуть, винайти ще чимало подібних су-

рогатів війни, але саме у них буде все більш усвідомлюватися, що таке високорозвинене і тому неминуче мляве людство, як сучасне європейське людство, потребує не тільки взагалі війни, але навіть найбільшої і жакливої війни – тобто в тимчасовому поверненні до варварства, – щоб не втратити через засоби до культури самої своєї культури і життя»¹.

Пруський канцлер О. фон Бісмарк любив повторювати: «не мріями, а кров'ю і залізом буде утворена нація».

Російський філософ М. О. Бердяєв писав, що народи повинні періодично сходити з розуму, щоб воювати, але з іншого боку війна, при духовно належному ставленні до неї, облагороджує і підносить людську душу, вона говорить про самотутню історичну дійсність, дає мужнє почуття історії².

Війна, як компонент структури мілітаризму, стала предметом високого мистецтва. Про війну написано і створено незліченну кількість романів, повістей, поем, опер, пісень, художніх полотен, скульптур, пам'ятників. Всі вони присвячені великим і видатним полководцям і воєначальникам, мужності і героїзму polegлих на полі брані відомих і невідомих солдатів. Ми знаємо імена Олександра Македонського, Івана Сірка, Богдана Хмельницького, Наполеона, Суворова, Кутузова та інших полководців, якими пишається той народ і та країна, заради яких ними здобуті блискучі перемоги і яким з тих пір належить слава цих перемог. Бути військовим в усі часи і в усіх країнах вважалося честю. Військова служба приваблює все нові і нові покоління людей, які марять військовою формою, військовими званнями і нагородами, військовими заслугами і військовою славою. Але за своєю суттю бути військовим – це означає вміти і бути готовим вбивати і вмирати.

Сьогодні зростаюча взаємопов'язаність світу робить все більш неприпустимою навіть саму думку про нову світову війну. Тим не

¹ Ницше Ф. Сочинения. Москва : Мысль, 1990. Т. 1. С. 449–450.

² Бердяев Н. А. Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии. Париж: YMCA-Press, 1970. С. 190, 192–193.

менш, вірогідність великомасштабної, в тому числі ядерної війни, виключати не можна, а кількість локальних воєн і конфліктів, зростає з року в рік.

Мілітаризм як стан європейського менталітету, абсолютизуючи можливості військової сфери, її методів, засобів і технологій збройної боротьби часто використовується для вирішення завдань, що виходять за рамки забезпечення національної оборони. Мілітаристська політика, що виражається в воєнізації бюджетних коштів, виправданні збройного насильства і перетворення його в інструмент вирішення політичних, економічних і соціальних протиріч всередині країни і в сфері міжнародних відносин. Вплив мілітаризму на світовий політичний процес в епоху глобалізації та інформатизації зумовлено придбанням даним феноменом транснаціонального характеру, що сприяє мілітаризації політики в різних країнах і регіонах планети.

В епоху глобалізації рушійними силами мілітаризації виступають ідеологічні доктрини, досягнення інформаційних технологій і військово-політичне планування провідних світових держав. Їх концентрований вплив призводить до трансформації мілітаризму національних держав, його пристосування до тенденцій розвитку інститутів демократії та дегуманізації міжнародної політики. На практиці це виражається в декларуванні необхідності захисту загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини, закликах до протидії новим загрозам. При цьому ним в інструмент забезпечення глобальної експансії західних держав перетворюється доктрина стримування, що синтезує інформаційний вплив і ситуаційне застосування військової сили.

Незважаючи на кардинальні зміни в житті сучасного суспільства, сутність процесу мілітаризації обумовлена все тим же європейським менталітетом з властивою йому агресивністю. Однак новий мілітаризм, на відміну від минулих епох, завдяки можливостям інформатизації, є глобальним утворенням планетарного масштабу.

Ще на початку XX століття М. С. Трубецької в своїй праці «Європа і людство» передбачав жакливі наслідки європеїзації ре-

шти світу, в тому числі і мусульманського: «наслідки європеїзації настільки важкі і жахливі, що європеїзацію доводиться вважати не благом, а злом. Мілітаризм як «супутник цивілізації» впливає з самої сутності європеїзації і стосується самої сутності соціального життя і культури європеїзованого народу. Навіть при зміні ладу європейським державам довелося б перш за все вогнем і мечем оселити той же лад в усьому світі, а після цього пильно стежити за тим, щоб жоден народ не змінив цього строю»¹.

Можна стверджувати, що сучасна мілітаристська політика США, яка сформувалася в призмі європейського менталітету, продовжує нарощувати темпи мілітаризації, що неминуче тягне відповідну реакцію з боку інших держав і недержавних суб'єктів, які також вдаються до різних форм мілітаризації. Специфічні особливості мілітаризації в XXI столітті полягають у збільшенні її суб'єктного складу, коли поряд з державами і їх коаліціями, міжнародними організаціями, все більш активну роль у світовій політиці грають недержавні гравці. Збереження політичної нестабільності в стратегічних регіонах планети викликає модифікацію функцій військово-політичних блоків, міждержавних союзів, які виходять за рамки свого первісного призначення і націлюються на втручання у внутрішні конфлікти національних держав, що, зокрема, пояснюється наслідками світової фінансової та економічної кризи.

Сьогодні, незважаючи на прокламування прав і свобод людини, менталітет європейців зберігає риси мілітаризму, що призводить до зіткнення політичних та корпоративних інтересів провідних суб'єктів міжнародних відносин. Активне просування військово-політичних інтересів держав з яскраво вираженою мілітаристською політикою провокує аналогічні заходи з боку інших держав, а також служить моральним виправданням для проникнення і розповсюдження впливу організацій транснаціонального тероризму.

¹ Трубецкой Н.С. Европа и человечество : монография. Москва : Директ-Медиа, 2015. С. 97.

4.1.2. Еволюція тероризму як виду насильства

Тероризм як вид насильства є також результатом антикультури мілітаризму.

Історія тероризму є достатньо відомою, але навряд чи до кінця зрозумілою. Про це свідчить різнобій думок та підходів дослідників цього аспекту людської історії. Варто почати з найскладнішого в науковому дослідженні питання – з питання про початок.

На думку одних учених, тероризм зародився на початку XIX ст. після закінчення наполеонівських війн. Інші дослідники вважають, що, незважаючи на введення в практику терміну для позначення тотально-насильницьких політичних акцій тільки в 1792 р., тероризм має більш глибоке історичне коріння. Дійсно, історія дає немало прикладів політичного насильства, що має значну схожість з тероризмом. Так, наводиться приклад, згідно з яким «тероризм виник з моменту утворення державності»¹. «Одне із самих ранніх в історії терористичних угруповань складали сикарії – добре організована секта в Палестині»². Ця «релігійна секта використовувала терор як засіб політичної боротьби проти римського панування та соціально-політичного гноблення, за відновлення іудейської держави в 60–70-х рр. н.е. На території Персії, Сирії, Лівану у XI – XIII ст.ст. діяв арабо-мусульманський орден асасинів, який тероризував прихильників ісламу сунітського толку, хрестоносців та християн»³. Асасини (назва походить від «хашашин» – споживач гашишу) як агресивна гілка мусульманської секти ісмаїлітів були дисциплінованим секретним співтовариством. Організації подібного роду, що спеціалізувалися на терорі та диверсіях, діяли і в середньовічній Європі.

¹ Даниленко Н. Терроризм в контексте исторического развития. Некоторые аспекты этого явления. *Профессионал*. 2002. № 3 (47). С. 38.

² Лакер У. Истоки. *Иностранная литература*. 1996. № 11. С. 193.

³ Даниленко Н. Терроризм в контексте исторического развития. Некоторые аспекты этого явления. *Профессионал*. 2002. № 3 (47). С. 38.

В епоху середньовічного абсолютизму виникло явище, яке називалося тираноборством. Ця теорія була розроблена Томою Аквінським, Іоанном Солсберійським, які спиралися у своїх доводах на роботи Платона, Аристотеля, Цицерона. У XVI ст. ідея звільнення світу від тиранії стає вельми популярною. Представники різних конфесій та політичних течій, наприклад, єзуїти Ж. Буше і Хуан де Маріана, пресвітеріанин Дж. Нокс погоджуються з тим, що вбивство тирана не є злочином. Так були «страчені» Вільгельм Оранський (1584), Генріх III (1589), Генріх IV (1610), фаворит Карла I герцог Букінгем (1628). «Тирановбивця не прагнув до влади, він служив закону і свідомо прирікав себе на загибель (як правило, ешафот)». Такий вид тероризму і в наступних століттях, аж до теперішнього часу, виявився вельми поширеним, хоча часто його жертви могли виглядати як тирані тільки якоїсь малої частини населення країни. Так, загибель видатних лідерів Індії Махатми Ганді, Індіри Ганді та Раджива Ганді була вигідна лише тим фанатикам, для яких прогресивна діяльність цих та інших лідерів вбачалася жакликим порушенням будь-яких «святенних», з їхньої точки зору, канонів.

Набуваючи популярності і виправданості своїх дій, тероризм став поширюватися практично по всьому світу: «орден єзуїтів (XVI–XVIII ст.ст.), італійські карбонарії і мадзіністи (20–50-ті рр. XIX ст.), ірландські фенії (друга половина XIX ст.)»¹, у XVI ст. під значним впливом схожих організацій перебувало суспільне життя в Китаї та Індії.

Виникнення понять «терор» та «тероризм» традиційно пов'язують з періодом Французької революції (1789–1794), коли термін «терор» (від латинського terror – «страх», «жах»; первинне значення цього слова зберіглося в романо-германських мовах), вперше голосно заявивши про себе під час якобінської диктатури, впевнено увійшов до історії людства. Іноді цей час називають «епохою терору». «У словнику, виданому у Франції в 1796 р., слово «терорист» має позитивне значення. Багато вождів революції гордилися, коли

¹ Губенко А. В. Вызов терроризма (Психологический анализ феномена терроризма). *Практична психологія та соціальна робота*. 2001. № 9. С. 35.

за «рішучість» та полум'яну віру в «революційну справедливість» їх іменували терористами»¹. Тоді ж була сформована «філософія бомби», яка передбачала використання новітніх технологій у здійсненні терористичних акцій.

У XVIII ст. поняття «терор» асоціювалося з державною політикою якобінців, сформульованою М. Робесп'єром. Яскравим прикладом такої політики стала страта короля Людовика XVI.

До 30-х рр. XIX ст. сформувалися «партії нового типу» – жорстко-централізовані, засновані на неухильному підпорядкуванні низових організацій керівництву, а організаційні принципи, вироблені ними, пізніше стали фундаментом сучасних терористичних партій. В рамках таких партій відбувався поділ на виконавців та натхненників.

У XIX ст. тероризм характеризується активністю терористів-одинаків, прихильників до тих або інших революційних ідей. Вибір жертв не залежить від їх особових якостей, мотивацією терактів служить належність до певного класу, суспільний стан. Так, убивство начальника Головного тюремного управління Росії, дійсного статського радника О. М. Максимовського, на початку XX ст. мотивувалося його належністю до пануючого класу. У 1820 р. було вбито герцога Беррійського – теракт було спрямовано на припинення династії Бурбонів, щоб прокласти дорогу республіканському режиму у Франції.

На тому історичному етапі тероризм трактувався широко, абстрактно: тероризм як форма політики.

Систематичні терористичні акції почалися у другій половині XIX ст. До того часу випадки тероризму були достатньо рідкісним явищем. Саме цей період можна назвати часом виникнення опозиційного тероризму в сучасному розумінні цього терміну. У 1865 р. актор Д. Бут, що співчував ідеям конфедератів, пострілом у голову вбив президента США Аврама Лінкольна.

¹ Даниленко Н. Тероризм в контексте исторического развития. Некоторые аспекты этого явления. *Профессионал*. 2002. № 3 (47). С. 38.

Яскравим зразком тероризму XIX ст. є тероризм російських народників. Серед груп, що діяли в 70–80-ті рр. XIX ст., особливо виділялася «Народна воля», що підготувала вісім замахів на царя Олександра II. Ця організація розробила політичну програму, що спиралася на досвід народницького руху 60–70-х рр. XIX ст., метою якої було усвідомлене прагнення насильницьким шляхом усунути монархічний порядок»¹. Радикальні націоналістичні угруповання вірмен, ірландців, македонців, сербів користувалися терористичними методами у боротьбі за національну автономію або незалежність. Терористичні групи існували і в Сполучених Штатах, і в Іспанії. Ледве сформувавшись як явище, тероризм став принципово відрізнятися від тираноборства, ідеологію якого намагався використовувати для виправдання своїх дій.

Символами тероризму XIX ст., як суспільного явища, стали бомба і партія. Динаміт став зброєю терору, коли у Франції (1892 – 1894) після засудження анархістів-учасників першотравневої демонстрації 1891 р. сталася серія вибухів. Терористи в Росії в основному також використовували вибухівку.

До другої половини XIX ст. тероризм остаточно сформувався у цілісний політико-правовий феномен. О. М. Хлобустов пише про «нові, нетрадиційні форми проявів тероризму в XXI столітті», який перетворюється на небезпеку глобального значення. Його прояви по масштабах наслідків нагадують військові дії. Але при цьому «сутнісно-змістовні характеристики цього злочинного феномена» дають можливість аналізувати його на основі досвіду, виробленого при вивченні тероризму XIX–XX ст.ст.²

З зазначеного випливає важливий висновок: тероризм в сучасних умовах – це специфічна форма насильства, розрахована на масове сприйняття, де метою є створення атмосфери страху. Так було і раніше, але для сучасного тероризму це є однією з найха-

¹ Жаринов К. В. Терроризм и террористы: Ист. справочник / под общ. ред. А.Е. Тараса. Минск : Харвест, 1999. С. 7.

² Хлобустов О. М. Об историческом опыте борьбы с терроризмом. *Российский следователь*. 2002. № 7. С. 21.

рактерніших рис. Цей висновок співзвучний з думкою відомого дослідника тероризму Б. Дженкінса: «загроза застосування насильства, індивідуальні акти насильства або кампанія насильства, що збуджують відчуття страху – можуть бути визначені як тероризм»¹. Однією з найбільш серйозних перешкод на шляху людини до свободи є відчуження, яке полягає у перетворенні однієї особистості на засіб досягнення життєвих інтересів іншої, на об'єкт експлуатації та маніпулювання. Більш докладно про те, яким чином тероризм відображається у людській свідомості, буде сказано у наступному підрозділі роботи.

Тероризм є одним із складних багатопланових явищ життя. За відсутності цілісного сприйняття феномена тероризму самого по собі, дослідження цієї сфери, в основному, здійснюється в різних його аспектах – філософському, політичному, психологічному, правовому тощо. При цьому він зазнає різної інтерпретації, що веде до певних складнощів у з'ясуванні суті проблеми. Однією із серйозних перешкод для вирішення цієї задачі є виняткове різноманіття трактувань тероризму, що пов'язане з політичними чинниками, різноманіттям форм тероризму, яке робить складним їх відмежування від схожих з ними інших видів злочинів. Але «без чіткого з'ясування онтологічної природи тероризму, змісту і складу цього поняття, знання основних форм тероризму неможливо зрозуміти феномен тероризму в цілому»².

Будучи похідним від слова «терор», слово «тероризм» конкурує з ним у позначенні одних і тих само понять, що додає більшої плутанини в думках з цієї теми. Спочатку слово «терор» позначало репресивну політику держави, з середини XIX ст. цей термін став уживатися також для позначення тактики насильницьких революційних дій. Тобто у цьому випадку терористичний акт розглядався не тільки як подія, але і як певний часовий відрізок. Розмежування

¹ Jenkins Brian M. / International Terrorism. A New Mode of Conflict. *International Terrorism and World Security*. Edited by David Carlton & Carlo Schafer. Croom Helm. London, 1975. P. 27.

² Філософія права / за заг. ред. О.Г. Данільяна. К.: Ін Юре, 2002. С. 165.

понять «тероризм» та «терор» взагалі не існувало. Деякі дослідники і сьогодні використовують їх як синоніми, інші категорично заперечують проти такого бачення проблеми дефініції та наполягають на чіткому розмежуванні термінів «терор» і «тероризм».

Таким чином не тільки в серйозних, змістовних, але навіть і в не головних, наприклад, термінологічних, аспектах цієї теми, простежується різнобій в думках, що, поза сумнівом, є перешкодою для процесу правового вирішення проблем, пов'язаних з тероризмом. Річ у тому, що використання терміну «терор» в минулому столітті не цілком відповідає сучасним правовим конструкціям. Це пов'язано з тим, що вживання цих термінів істотно змінилося, і для формально-правового використання термін «терор» є непридатним саме зважаючи на його надзвичайну багатозначність.

Більш важлива відмінність думок пов'язана з внутрішньою обумовленістю тероризму.

Так, державний департамент США у щорічних доповідях використовує формулювання визначення тероризму, що було вироблено ЦРУ на початку 80-х рр. XX ст., – загроза застосування або саме застосування насильства в політичних цілях окремими особами або групою осіб, які діють ззовні або проти існуючого у певній державі уряду, коли такі дії спрямовані на те, щоб нанести удар або залякати групу більш, ніж безпосередню жертву, щодо якої було застосовано насильство¹.

У «Трактаті по міжнародному праву» 1973 р. в США тероризм визнається міжнародним злочином, який загрожує людському спокою і безпеці, ображає загальну совість та завдає збитку людській гідності.

ФБР надає таке визначення: тероризм – протизаконне застосування сили проти осіб чи власності, щоб залякати чи примусити уряд, цивільне населення здійснити їхні політичні та соціальні вимоги².

¹ Patterns of International Terrorism: 1980. *CIA*, PA 81-10 163 U. 1981/ June. P. 11.

² Global terrorism index, 2016. Веб-сайт: URL: <http://www.infoterror.net:80/terrorism/index.html> (дата звернення: 23.02.2019 р.).

«Міністерство оборони США (директива № 2000.12 від 20.12.1983 р.) керується таким поняттям: тероризм – протиправне застосування сили або насильства революційною організацією проти індивідів або власності з метою налякати уряд або суспільство нерідко в політичних або ідеологічних цілях»¹.

Слід зазначити, що в наведених вище формулюваннях тероризм визначений дуже широко, як форма політики. Проте навряд чи хто сперечатиметься з тим, що, хоча частка політичного компонента має вельми велику вагу, слід враховувати, що в сучасних умовах тероризм відрізняється різноманіттям мотивів і цілей, звідси поява економічного, релігійного, кримінального, морського тероризму. Якщо ж враховувати тільки політичні цілі, можна і «революцію іменувати тероризмом, а революційну організацію – терористичною»².

Щодо «застосування сили чи насильства», В. А. Ліпкан, Д. Й. Никифорчук, М. М. Руденко, справедливо зазначають, що «сила – здатність живих істот... робити фізичні рухи, виконувати різні дії, а насильство – застосування сили для досягнення чого-небудь»³. «Тобто «застосування сили», означає, що активна дія зроблена. Тому використання поряд один з одним цих двох понять у цьому випадку є тавтологією»⁴.

Є. Г. Ляхов зазначає, що «чітко визначати групу людей, на яких спрямовано дію терористичного акту, є також недоцільним, оскільки найчастіше такий акт має на меті вплинути на аудиторію набагато більшу, ніж безпосередні жертви насильства»⁵.

У цій групі дефініцій при визначенні тероризму акцент робився на політичні меті, проте, в сучасних умовах тероризм вже

¹ Ляхов Е. Г. Терроризм и межгосударственные отношения : монография. Москва : Международные отношения. 1991. С. 18.

² Ліпкан В. А., Никифорчук Д. Й., Руденко М. М. Боротьба з тероризмом : монография. Київ : Знання України, 2002. С. 21.

³ Ліпкан В. А., Никифорчук Д. Й., Руденко М. М. Боротьба з тероризмом : монография. Київ : Знання України, 2002. С. 22.

⁴ Ліпкан В. А., Никифорчук Д. Й., Руденко М. М. Боротьба з тероризмом : монография. Київ : Знання України, 2002. С. 21.

⁵ Ляхов Е. Г. Терроризм и межгосударственные отношения : монография. Москва : Международные отношения. 1991. С. 20.

не охоплюється поняттям політичного злочину. Щоб не впадати в еkleктицизм, дослідникам цього питання слід зосередити увагу на співвідношенні змістовних аспектів феномену тероризму, використовуючи системно-комплексний підхід, тобто враховуючи всі його взаємозв'язки з іншими соціальними, соціально-політичними, соціально-правовими та іншими, тісно пов'язаними між собою явищами, як цілісну систему, яка має багато структурних елементів, що постійно і органічно взаємодіють. Не виключено, що політичний аспект тероризму є початковою, системоутворюючою основою цього зловісного феномена.

Ще одна складність полягає у тому, що значного поширення в сучасній суспільно-політичній лексиці одержало визначення «терору» як репресивної політики держави стосовно осіб, що знаходяться під її юрисдикцією.

Проте термін «тероризм» найчастіше використовується у вузькому його значенні, яке включає тільки «тероризм знизу»: відкрите, демонстративно опозиційне насильство, що має антидержавний характер та переслідує мету або явно припускається щодо залякування держави, суспільства, окремих груп людей.

Світ багатовимірний, і метод його вивчення повинен бути, у зв'язку з цим, дуже конкретним. Кожна точка зору повинна розумітися або як якийсь відносно самостійний зріз однієї і тієї ж системи, або як той або інший за своїм масштабом рівень співвідношення цієї системи із спорідненими їй системами тощо.

Так, при аналізі суті тероризму багато дослідників роблять акцент на кримінальному компоненті та розглядають тероризм, в основному, як «кримінальний» злочин, ігноруючи або навіть заперечуючи його політичний характер (така позиція відображена, наприклад, у Страсбурзькій Європейській конвенції по боротьбі з тероризмом від 27 січня 1977 р.)¹. Так, В. П. Ємельянов стверджує, що «на відміну від терору, що є соціально-політичним чинником дійсності, тероризм є явищем кримінально-правової властивості,

¹ Европейская конвенция по борьбе с терроризмом 27 января 1977 года. *Государство и право*. 1995. № 4. С. 43.

і його насильство з метою примушення до будь-яких дій на фоні створеного стану страху має не загальне, а місцеве значення»¹.

Інші дослідники вдаються до іншої крайності, вважаючи, що цей феномен належить виключно до політичної сфери.

Багато зарубіжних та вітчизняних правознавців схильні до визнання тези про принципову неможливість вироблення простого, універсального та практично прийняттого визначення.

Проте, пошук визначення тероризму, що триває, є пошуком найважливіших його рис, особливостей та проявів цього зла з метою намітити найефективніші шляхи боротьби з ним. Будь-яка боротьба буде неефективною без чіткого визначення супротивника.

Скоріш за все, у цьому питанні слід виходити з діалектичної єдності цих компонентів. А це означає, що відмінність багатоманітних сторін тероризму повинна бути зрозумілою як відмінність усередині єдиної системи явищ.

Одне вже ясно, і часто політичні діячі найвищих рангів усвідомлюють та у своїх виступах підкреслюють це: цей вид злочинної діяльності містить у собі політичну мотивацію, за якою ховається факт несправедливої асиметрії у світовому устрої. Цей факт полягає у тому, що 1/5 населення споживає 4/5 світових ресурсів. Якщо говорити про сучасний тероризм, то саме у цьому факті, скоріш за все, і потрібно шукати головну його причину. У цьому, мабуть, полягає його специфічний зміст (*differentia specifica*).

Західні юристи відносять тероризм до розряду міжнародних злочинів, або ж, принаймні, вони не обмежують його склад тільки рамками національного кримінального законодавства. При цьому існує тенденція розгляду цього правового феномена без розмежування його на міжнародний та внутрішньодержавний. Це відображає доктринальний рівень визначення тероризму, по-перше, як одного з видів насильства, що зачіпає більшою чи меншою мірою

¹ Емельянов В. П. Терроризм и преступления террористической направленности : монография. Х.: Рубікон, 1997. С. 41.

міжнародні відносини та, по-друге, злочинів, що відносять до тероризму, які мають в національному законодавстві самостійні складки.

В. І. Замковий, М. З. Ільчиков розрізняють поняття «терор» та «тероризм». «Терор відноситься до політичних сил, що перебувають при владі, спираються на владні структури і репресивний апарат придушення, армію, контррозвідку, різні спецслужби тощо, які об'єктивно є більш сильною стороною в конфлікті і протиборстві; поняття ж тероризму відноситься до опозиційних сил, які об'єктивно є стороною слабкішою, і які виступають проти. Терор здійснюється відкрито і легально, тоді як тероризм реалізується, як правило, конспіративно та нелегально»¹. Але для більшої зручності автори пропонують вважати ці два поняття синонімами.

С. В. Ківалов пише: «феномен тероризму сьогодні є не стільки належним відносною формалізації соціальним явищем, скільки соціальним процесом, що визначається та визначає ідеологією поширеності насильства як засобу вирішення будь-яких конфліктів: від міжнародних до міжособових. Таке визначення тероризму як процесу, що реалізовується у сукупності різних за формою, суб'єктами і рівнями прояву актів злочинного насильства, характеризує його як найбільш небезпечну форму соціальних відхилень, як форму насильницької реалізації соціальних конфліктів»...². «Розмитість» визначення тероризму, на думку С. В. Ківалова, «обумовлює невизначеність формально-правових підстав застосування антитерористичного законодавства»³. Відсутність узгодженої позиції щодо поняття тероризму рівною мірою перешкоджає створенню чітких міжнародно-правових рамок його стримування.

¹ Замковой В. И., Ильчиков М. З. Терроризм – глобальная проблема современности : монография. Москва : ИМПЭ, 1996. С. 8-9.

² Кивалов С. В. Международное и национально-правовое регулирование противодействия терроризму. *Социально-правовые аспекты терроризма*. Одесса: Фенікс, 2003. С. 16-17.

³ Кивалов С. В. Международное и национально-правовое регулирование противодействия терроризму. *Социально-правовые аспекты терроризма*. Одесса: Фенікс, 2003. С. 16.

На ранніх етапах свого існування тероризм був такою формою насильства, коли особи, що скоювали терористичні акції, спрямовували їх на того або іншого представника офіційної влади, очікуючи від нього певної розумної, раціональної або ж навпаки – ірраціональної реакції. При цьому для терористів і тоді важливою була підтримка їх дій певною частиною населення. Так, на прикладі діяльності російських бомбистів XIX – XX ст.ст. можна спостерігати, яке істотне моральне схвалення «інтелігенції» та співчуття громадськості вони отримували. Проте, слід нагадати – головна стратегія полягала у впливі на безпосередній об'єкт терористичного акту.

Стратегія сучасного терору є вже іншою. Суспільству терор відводить роль резонансного середовища для отримання від кожного терористичного акту максимального ефекту. Причому роль ця є двоїстою: з одного боку, терор, як і раніше, виступає як засіб тиску на владу, а з іншого – спрямований на те, щоб викликати співчуття та схвалення своїх дій в одній частині населення та жах і паніку – в іншій. При цьому ця, друга частина, стратегії тероризму сьогодні стає, мабуть, головною. Метою тут є здійснення «легітимації» терору через загальнозначущі цінності, привертання уваги до якихось «глибинних, справжніх причин» кривавої події. Навіть якщо ця «справжня», «ідеальна» підстава (припустимо, соціальна несправедливість) насправді виявляється ні при чому, її наявність всіляко штучно підкреслюється, маскуючи тим самим зовсім інші, деколи винятково корисливі, мотиви та підґрунтя здійснення терористичної акції. Адже до сьогоднішнього дня терор має сенс лише там, де є присутньою можливість учинити значний вплив на суспільну свідомість.

З одного боку, в середовищі аналітиків феномена тероризму посилюються заклики до виявлення та усвідомлення внутрішніх спонукаючих мотивів, які породжують насильство, без їх викорінення ефективно протидіяти феномену тероризму неможливо, з іншого, звучить заперечення – не можна ні розуміти, ні прощати терористів. Так, прем'єр-міністр Ізраїлю Б. Нетаньяху пише: «Спроба зро-

зуміти психологію тероризму – означає пробачити. Будь-які реальні або уявні причини, що висувуються терористами на виправдання своїх дій, не можуть прийматися до уваги»¹.

Єдиними є поки всі в одному: тільки формування нової суспільної свідомості, тільки заходи ідеологічної його підтримки здатні стати першим та наймогутнішим бар'єром на шляху поширення вірусу тероризму, свого роду «щепленням» від подальшого самовідтворення та саморозвитку тероризму. При цьому необхідно пам'ятати, що суспільна свідомість тільки тоді стає реальною силою, коли вона «просочує» більшість індивідуальних свідомостей, коли вона ґрунтується на свідомій індивідуальній самоорганізації, а не сліпому прямуюванні за поводириями, що часто ведуть винятково до досягнення своїх корисливих цілей.

Внаслідок маніпулювання людською свідомістю з урахуванням новітніх розробок у сфері психофізіологічних наук, у суспільстві домінують переважно односторонні погляди на проблеми тероризму, причини виникнення його осередків та методи боротьби з ним. Згідно з думкою більшої частини сучасного суспільства тероризм є зло, адекватною відповіддю на яке є спричинення рівнозначного зла. Звідси випливає майже одностайне визнання єдино прийнятних методів боротьби з тероризмом – насильницьких, які часто важко відрізнити від терористичних.

Отже, дослідження генезису тероризму та відображення цього феномена у громадській думці показали, що сутнісно-змістовні характеристики феномена тероризму дають можливість аналізувати його в історичному розвитку, шляхом поєднання логічних зусиль дослідника з ретроспективним дослідженням еволюції його форм та історії вивчення цієї еволюції. Тільки таким шляхом є можливим вивчення передумов виникнення сучасного тероризму, початку, причин та умов виникнення всіх найважливіших його різновидів. Такий хід мислення при дослідженні сутнісних характеристик те-

¹ Нетаньяху Б. Война с терроризмом: Как демократии могут нанести поражение сети международного терроризма / пер. с англ. Москва : Альпина Пабlishер, 2002. С. 53-54.

роризму дозволив дійти висновку, що для продуктивного вивчення феномена тероризму його слід розглядати тільки у взаємозв'язку з іншими філософсько-правовими категоріями: справедливість, насильство, демократія, політика. Як вбачається, тільки історичний аналіз феномена тероризму, сучасних форм його прояву дозволив чітко усвідомити, що відчуження, справедливість, природне право є системоутворюючими основами феномена тероризму. Однак, аналіз відображення феномена тероризму у свідомості показав, що в середовищі аналітиків тероризму тривають абстрактність та розпливчастість у розумінні тероризму і способів його класифікації. Пов'язано це з тенденцією тотального зведення тероризму до суто політичного явища або розгляду цього феномену лише як злочинної діяльності, що належить до сфери кримінального права.

Ускладнює дослідження, як уявляється, відсутність чіткого загальноприйнятого розмежування тероризму і процесів, які також мають своєю основою застосування насильства (війна, революція, національно-визвольний рух, партизанська боротьба тощо). Крім того, слово «тероризм» є похідним від слова «терор», але часто ці слова необґрунтовано використовуються як синоніми.

Досить часто у дослідженнях тероризму має місце абстрактний підхід, коли відриваються одне від одного ті чи інші властивості цього складного соціального явища. Важливо також пам'ятати про необхідність відрізняти за якістю один вид тероризму від іншого, а не обмежуватися простим їх перерахуванням та констатацією.

Думається, що одним із важливих чинників появи тероризму є процес правової легітимації насильства як інструменту політики. Несправедливість цього процесу та несправедливість самого «насильства зверху» часто призводять до правового нігілізму мас і своєрідної, неправової, в основному – соціально-психологічної, легітимації в її середовищі вже насильства, спрямованого проти існуючої влади. Без такої підтримки з боку певних верств населення «насильства знизу» тероризм як явище навряд чи зміг би будь-коли досягти значних масштабів.

Таким чином, філософсько-правовий аналіз тероризму і боротьби з ним свідчить, що однією з причин недостатньо ефективності боротьби з тероризмом є неадекватне розуміння як сутності цього явища, так і форм його прояву. Адекватне розуміння тероризму передбачає не тільки його співвідношення з насильством, але і усвідомлення взаємозв'язку його різних аспектів: політичного, правового, релігійного, морального тощо, а також – розуміння механізму їх цілісності та взаємовпливу. Тому позначені вище загальні світоглядно-методологічні умови правильного розуміння явища тероризму є надзвичайно важливими. Дослідження співвідношення тероризму та насильства привело до висновку, що історично та логічно в основі тероризму знаходиться насильство як спосіб боротьби за справедливість, що може розумітися так чи інакше.

Як вже зазначалося вище, незважаючи на прокламування прав і свобод людини, менталітет європейців зберігає риси мілітаризму, що призводить до зіткнення політичних та корпоративних інтересів провідних суб'єктів міжнародних відносин. Політика мілітаризму підриває основи глобального порядку і протистоїть впровадженню, розвитку і застосування механізмів толерантності. Саме укорінення толерантності має стримувати мілітаризм, а також привести до гармонійного співіснування агресії і толерантності. Ідея толерантності – це основа поведінки в індивідуалізованому суспільстві, вона повинна змінити антикультуру мілітаризму в менталітеті як європейців, так і представників інших цивілізацій і націй, інакше світ продовжать стрясати агресії, конфлікти, терористичні акти і війни.

4.1.3. Толерантність на шляху подолання антикультури мілітаризму

Толерантність є феноменом, який людство формує і кристалізує впродовж історії своєї еволюції. У сучасному своєму стані принцип толерантності виступає не лише основою подолання конфлікту у широкому значенні (див. підрозділ 3.2), але стає універсальним інструментом на шляху вирішення конкретних проблем, в

тому числі, подолання антикультури мілітаризму. Питирим Сорокін звертав увагу на те, що толерантність як непряма ненависті і ворожечі вимагає великих внутрішніх зусиль¹. На відміну від воєнної історії, яка сповнена проявами насильства і агресією, сучасний етап розвитку людства вимагає дослідження мотивів прояву мілітаризму. Насильство і толерантність тісно пов'язані між собою тенденції розвитку сучасного суспільства, що переходять одна в одну в процесі взаємодії соціальних суб'єктів.

Від витоків історії до XVI ст. різні цивілізації жили ізольовано одна від одної, але від початку епохи Великих географічних відкриттів вони почали жити в одному єдиному домі. Народи й цивілізації досягли такого рівня інтеграції, що далі можуть розвиватися лише разом.

Наприкінці XX – початку XXI ст. зійшла мова про процес глобалізації, який характеризується стиранням рубежів між культурами й цивілізаціями та утворенням єдиного простору – глобальної цивілізації, що має технократичні риси². Це значить, що без можливостей, які надає толерантність неможливо подолати створення «нових ворожих фронтів, зіткнення між цивілізаціями, які мають релігійні і культурні відмінності»³, про неминучість яких стверджував С. Хантінгтон.

При цьому слід підкреслити, що одночасно з глобалізацією у всесвітньому масштабі, глобалізаційні процеси відбуваються і на регіональному рівні, зокрема – в Європі.

«Толерантність – одна з цінностей, що традиційно асоціюється з європейським стилем правового мислення»⁴. Але до такого «ста-

¹ Сорокін П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: пер. с англ. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.

² Оборотов І. Г. Темпоральні грані права : монографія. Миколаїв : ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. 230 с.

³ Гюлен Ф. Діалог і толерантність / з тур. Пер. О. Зубань, В. Підвойний. Київ : Видво Жупанського, 2012. С. 356.

⁴ Горобець К. Чи є толерантність правовою цінністю? *Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри: Збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і передмова І. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. Харків: Юрайт. 2016. С. 99-100.*

тусу» принцип толерантності мав довгий шлях. Європа відома тим, що збагатилася завдяки різним народам, які говорили різними мовами¹. Як було вже з'ясовано в попередньому розділі, вживання змісту терміну толерантність виконувалося через інші слова в різних мовах: терпимість, милосердя, великодушність тощо. Насамперед, ці слова вживалися щодо поневолених народів, їх культур, традицій, вірувань, обрядів, звичаїв під час воєн.

Закономірний еволюційний процес загального розвитку людства постійно спотворювався революційно-терористичними, мілітаристськими формами розвитку. Нетерпіння і нетерпимість – найбільший гріх ідейних і державних лідерів XIX і XX століть, а також і гріх мас, що сліпо довірилися їм: він привів світ до агресивності і глобального псування, природи, яка нас породила, та природі людської душі².

Відомо, що менталітетом європейців були породжені найбільш руйнівні війни. За великим рахунком можна стверджувати, що весь розвиток європейської культури – це ланцюг війн, революцій та інших форм прояву агресії. Починаючи від завоювань Олександра Македонського і Стародавнього Риму, через усі епохи і покоління проявляється агресивність європейської цивілізації, що визначається наявністю «культури» мілітаризму в менталітеті європейців. Європа паразитувала на колоніях, при цьому мислителі продовжували розвивати ідеї лібералізму і демократії. Ще за часів античної філософії в надрах гуманізму зародилася ідея толерантності, якій судилося стати визнаною цінністю культури лише у часи очевидного розквіту європейської цивілізації через багато століть.

Під «культурою» залежно від контексту найчастіше розуміють «певну кількість історичних, літературних, художніх, музичних та мовних знань, які відрізняють тих, хто ними володіє, від тих, хто у них не обізнаний, і в такий спосіб слугують ознакою належності

¹ Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. / пер. з фр. Том 1. Вид. 2, виправл. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. С. 18.

² Ивакин А. А. Единство Бога, человека и ноосферы : философское эссе. Одесса : Феникс, 2012. С. 197.

особи до певної суспільної групи»¹. Але останнім часом все більше лунає поняття «антикультура мілітаризму». Наприклад, сучасний англійський фахівець в області дослідження цивілізацій Р. Осборн пов'язує зміну сприйняття європейської цивілізації з формуванням культури мілітаризму, вираженого в менталітеті європейців, що призвів до двох світових воєн (перша забрала до 5 млн. жертв, друга – до 60 млн.) і низки «локальних» воєн після них; з втратою віри в ідею прогресу, пов'язану з розумінням ілюзорної природи людських досягнень; з кризою суспільних інститутів, які повинні служити опорою цінностей західного світу². Саме з антикультурою мілітаризму, вираженого в менталітеті європейців, пов'язують появу в Європі феноменів нігілізму і тероризму як реакції на розчарування ілюзією «європейської цивілізації» і спроби відродження власної культури.

Багато дослідників заперечують культуру мілітаризму як частину менталітету європейців, звинувачуючи її прихильників у пошуку засобу дискредитації «ліберальної європейської» цивілізації, яка «заперечує провідну роль конфлікту в конституюванні політичних єдностей: специфічна відмінність політичного, до якої можна звести всі політичні дії та рухи, – це розрізнення друга і ворога. Політичне не зводиться до культури, до економіки й до етики, бо воно з'являється насправді лише тоді, коли постають вирішальні питання, розв'язання яких може потребувати насильницького протистояння»³. Втім, було б справедливо зазначити, що «політичне є лише однією зі сфер людської дії, в якій конфлікт – тільки одна з можливостей, що визначає межі раціоналізації, а не звичайні форми життя»⁴.

¹ Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том 3. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. С. 221.

² Осборн Р. Цивілізація. Новая история Западного мира : монография. Москва : АСТ: АСТ Москва : Хранитель, 2008. С. 422-432.

³ Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / пер. з фр. Том перший. Вид. Друге, виправл. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. С. 311.

⁴ Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. / Пер. з фр. Том перший. Вид. Друге, виправл. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. С. 311.

Продовжує цю ідею в дещо іншому ключі Ю. Іваніч: «в термінах сучасної політології явище, внаслідок якої «звичайна» демократія стала джерелом соціальної напруги у всесвітньому масштабі, зветься глобалізмом. Це комплекс пов'язаних процесів залучення більшості (в ідеалі всіх) регіонів і країн світу в єдину систему виробництва і розподілу матеріальних і культурних цінностей. Сам по собі глобалізм не направлений на прискорене «стирання» національних особливостей; можливо прийняття достатніх засобів по захисту і розвитку національних культур у сукупності до об'єктивної тенденції формування всесвітнього культурного поля. Але його реальна економічна основа дозволяє припустити, що поки він чреватий загрозою суспільної стабільності. Так саме, як «дикий» капіталізм був прогресом по відношенню до рабовласництва, але реально вимагав внутрішньої перебудови або ж був чреватий соціальними революціями»¹.

Іншими словами, системі соціальних відношень, до якої входить також насильство і толерантність, потрібне усвідомлене і радикальне «доопрацювання», – інакше сучасний етап розвитку суспільства з його надбанням «старого» світопорядку – антикультурою мілітаризму при наявності зброї масового знищення може закінчитися загибеллю цивілізації.

Важливе значення у розгортанні глобалізаційних процесів має наука, технологія (в тому числі мережа Інтернету) й швидкість, яка несе як позитивні, так і негативні наслідки. Все залежить від того, в чіь руках ці важелі глобалізації знаходяться. Так, видатний турецький громадський діяч М. Ф. Гюлен пише: «важливим є не тип або форма технологій, а ті, хто керує цією наукою й технікою, де і з якою метою вони використовуються. Наука й техніка в руках безвідповідальної меншості можуть перетворити світ на пекло. Якщо ті ж самі інструменти будуть у руках янголів, то ніхто ніколи не постраждає. Людство постраждало найбільше від тих, хто думає, що

¹ Іваніч Ю. Наркотики и терроризм: паутина зла : монография. Москва : Вече, 2005. С. 260-261.

правий той, хто має силу й владу, так само як і від безкінечних амбіцій. Наука й техніка разом із високою швидкістю життєвого процесу – священні й гідні поваги тільки тією мірою, наскільки вони направляють людей до гуманної мети, домагаються у досягненні цієї мети, приносять мир і щастя. Займаються всілякими проблемами, служать підтримці загальної гармонії в усьому світі, допомагають підтримувати рівноправні відносини між країнами, беруть участь у розв'язанні мирських і духовних проблем»¹. Дійсно, країни можуть вирішувати проблеми старими перевіреними мілітаристськими засобами або йти новими демократичними шляхами, які важко і довго народжувало людство, щоразу зазнаючи великих втрат під час військових конфліктів та воєн.

Вірно нагадує О. І. Павлов, що слід виходити з того, що ми різні. Щоб уникнути конфліктності, треба пам'ятати, що ми рухаємося кожний по своїй «культурній колії» і це значить, що людство повинно навчитися поважати одне одного, бути толерантними².

З кожним роком гострішою стає проблема контролю за використанням Інтернету як майданчика для демонстрації і поширення реального насильства, агресії. Мережа Інтернету – це сучасне своєрідне поле ведення військових дій, де в повній мірі знаходить своє використання мілітаристський менталітет «європейської цивілізації»: провокування агресії, спрямованість насильницької реакції в потрібному для «хизаків Інтернету» напрямі тощо. «Необмежений доступ до соціальних мереж і можливість розміщувати у них будь-які відеозаписи часто унеможливають спроби адміністраторів цих ресурсів видаляти сумнівний з етичної точки зору контент. Для того, щоб розмістити особистий відеоролик на таких ресурсах достатньо простої реєстрації під будь-яким ніком. Таким чином, сьогодні будь-який користувач Інтернету може вільно переглянути

¹ Гюлен Ф. Діалог і толерантність / з тур. пер. О. Зубань, В. Підвойний. Київ : Вид-во Жупанського, 2012. С. 329.

² Павлов О. І. Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації : Навч. посіб. 2-ге видання. Одеса : Астропринт, 2011. С. 76.

відеозаписи реальних тортур та вбивств людей, наприклад, заручників терористів у Чечні, Афганістані, Іраку, публічних страт людей в деяких африканських країнах. У 2007 році усю світову Мережу облетів страшний відеоролик з України, на якому зафіксовано жорстоке вбивство літнього чоловіка сумнозвісними «дніпропетровськими маніяками». Споглядання реальної смерті стає видовищем, доступним для кожного, як в епоху ешафотів та шибениць»¹.

Однак песимістичний сценарій в останній час наповнюється у більшості науковців, суспільних діячів оптимізмом і надією. Так, проявляється могутність мереж Інтернету в організації «найпотужніших сплесків масової активності людей, спрямованих на боротьбу за потоптану справедливість»².

Як стверджує Велика українська юридична енциклопедія, «толерантність для права є не тільки виявом міри свободи, а й гарантом її забезпечення і водночас обмежувачем, адже абсолютна свобода суперечить сутності права і може, замість універсального примирення, призвести до тотальної війни. Толерантність у культурному аспекті – це відмова від абсолютизації власної істини, усвідомлення багатоманітності особистих правд, знаходження найоптимальніших умов співіснування їхніх носіїв.

Парадигма толерантності включає в себе її національну орієнтованість, тобто ствердження пріоритету законів, порядків і традицій власної країни (об'єднання країн). Національно орієнтована толерантність не заперечує порядки і традиції Іншого, але допускає їх лише тією мірою, якою вони не порушують законів країни перебування. Норми поведінки Іншого, якими б прадавніми традиціями вони не обумовлювалися, неприпустимі і мають бути припинені,

¹ Александров П. Свобода від насильства в Мережі. URL: <https://www.mediakrytyka.info/za-scho-krytykuyut-media/svoboda-vid-nasylstva-v-merezhi.html> (дата звернення: 23.02.2019 р.).

² Ивакин А. А. Единство Бога, человека и ноосферы : философское эссе. Одесса : Феникс, 2012. С. 198.

якщо вони порушують національне законодавство та місцеві морально-етичні закони»¹.

Аналізуючи необхідність більш глибокого розуміння суті явищ, причин і наслідків діалогу між цивілізаціями, М. Ф. Гюлен пише, що «у країнах, де немає терпимості, у суспільствах, де немає толерантності ставлення між людьми, не може з'явитися колективна свідомість і одностайність. У подібних країнах будь-яка, навіть незначна вільна думка стикається з протидією, яке, у свою чергу, зі своїм протиріччям, і так далі, нарешті, усе це заплутується в павутинні взаємних суперечностей, аргументів і контраргументів. У такій країні здорове мислення в принципі неможливе, а свобода віросповідання не більш ніж утопія, здійснення якої однаково не гарантує того, що люди зможуть жити за своїм вибором: вірити, у що хочуть, і керуватися своїм релігійним переконанням. Більше того, утвердження в подібній країні правової держави неможливе за визначенням, навіть якщо вона формально присутня, то це однак не більш ніж міраж, оманна ілюзія. За відсутності толерантності й терпимості не може бути й об'єктивних засобів масової інформації, що несуть людям добро й світло, а також глибокої наукової думки й здорової масової культури».

Отже, нам доведеться, як писав А. Печчеї, змінитися або зникнути. Оскільки впертість і недалекоглядність людства може привести його до самознищення. Прихильники толерантності побудують світ, що ґрунтується на принципах толерантності, а хто виступає проти – задихнеться у своїй злості й ненависті².

Європейська ідеологія мультикультуралізму базується на толерантності, саме вона здатна подолати антикультуру мілітаризму як пережиток минулого.

¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. С. 862.

² Гюлен Ф. Діалог і толерантність / з тур. пер. О. Зубань, В. Підвойний. Київ : Вид-во Жупанського, 2012. С. 79.

4.2. Класифікація проявів агресії і толерантності у сучасному суспільстві

Однією з задач цього дослідження є представлення та оцінка агресії і толерантності з точки зору теоретичного осмислення матеріалу як парних категорій, обґрунтування позиції, що агресія і толерантність – два ракурси єдиного цілого, парні категорії, при цьому вони рівноважні і рівнозначні та не існують один без одного. Як відомо, одним з шляхів розуміння сенсу і меж толерантності є аналіз форм і проявів її протилежності – нетерпимості, де крайньою формою її прояву є агресія. Проблематиці агресії і толерантності присвячена велика кількість робіт зарубіжних класичних і сучасних авторів, вітчизняних вчених. Великою кількістю класифікацій рівнів парних категорій «агресія» і «толерантність» (міжособистісний, внутрішньовидовий, міжвидовий, внутрішньогруповий, міжгруповий, міжетнічний, внутрішньоорганізаційний, міжорганізаційний, транснаціональний, транскорпораційний, міжцивілізаційний) лише підтверджується актуальність і значимість досліджуваної теми, науковий інтерес і перспектива теоретичного дослідження в цьому напрямку.

Сучасну спрямованість розвитку суспільства можна характеризувати процесами глобалізації, індивідуалізації та інформатизації, які базуються на взаємодії окремих особистостей, націй і держав, на необхідності об'єднання знань, навиків і технологій для результативного досягнення мети.

Економіки різних держав з кожним роком все більше переплітаються між собою, Інтернет об'єднує мільйони людей по всьому світу, події в одній частині світу миттєво впливають на весь світ в цілому. «Успіхи техніки, долають межі часу і простору, надають людині чуття планетарності землі»¹. Будь-яка інформація може бути поданою таким чином, що один факт може викликати у різних лю-

¹ Бердяев Н. А. О назначении человека. О Рабстве и свободе человека : монография. Москва : АСТ: АСТ Москва : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. С. 552.

дей різні почуття: співчуття або відразу, заперечення або схвалення, агресію або толерантність.

При взаємодії у суспільстві на будь-якому рівні з'являється необхідність, так чи інакше, проявляти терпиме відношення до оточуючих осіб. Стандарти соціальної взаємодії наполегливо вимагають демонструвати лояльність по відношенню до представників різних груп народонаселення.

Людина проявляє терпимість або толерантність за різними причинами: справжня повага до людей, соціальні навички, бажання отримати вигоду та інше, при цьому важко встановити чи висловлює людина те, що дійсно відчуває або ж те, що вона навчилася демонструвати.

У зв'язку із зростаючою кількістю конфліктів в світі на ґрунті відсутності терпимості сучасні умови диктують необхідність продовження теоретичного дослідження явищ агресії і толерантності. Складно не погодитись із О. Г. Асмоловим, що «один зі шляхів розуміння сенсу і меж толерантності – аналіз форм і проявів її протилежності – інтолерантності або нетерпимості», оскільки крайньою формою прояву нетерпимості є агресія¹. Тому вперше у вітчизняній юридичній науці агресія і толерантність представляються, оцінюються та досліджуються як парні категорії.

З абсолютною впевненістю, можна стверджувати, що агресія і толерантність – дві сторони єдиного цілого, які являються парними категоріями, в якому обидві сторони рівноважні і рівнозначні і не можуть існувати одна без одної.

Всі підходи до толерантності і агресії можна поділити на дві великі групи: нормативні та наукові.

Нормативне закріплення толерантності у відповідності з Декларацією принципів толерантності (ЮНЕСКО, 1995 р.) толерантність (від лат. *tolerantia* – терпимість, терпіння, прийняття) визначається наступним чином: «цінність і соціальна норма громадянського суспільства, яка проявляється у праві всіх індивідів

¹ Асмолов А.Г., Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А. О смыслах понятия *толерантность*. *Век толерантности*. Научно-публицистический вестни. 2001. № 1-2. С. 9.

громадянського суспільства бути різними, забезпеченні стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними і іншими соціальними групами, повазі до різноманітності різних світових культур, цивілізацій і народів, готовності до розуміння і співпраці з людьми, які відрізняються за зовнішністю, мовою, переконаннями, звичаями і віросповіданнями»¹.

Характеристика нормативного визначення толерантності міститься також в Преамбулі Статуту ООН і звучить наступним чином: «проявляти терпимість і жити разом, у мирі один з одним, як добрі сусіди». Визначення толерантності отримує не тільки дійове, соціально активне забарвлення, але і розглядається як умова успішної соціалізації (інтеграції в систему суспільних відносин), яка має вираз в умінні жити в гармонії, як з самим собою, так і зі світом людей (мікро- і макросередовищем).

Вітчизняне законодавство також не залишає проблему толерантності осторонь. Так Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012 № 5207-VI сприяє недопущенню різних форм дискримінації, в тому числі, які викликані відсутністю толерантності по відношенню до осіб в різних сферах суспільних відносин². Статтею 16 цього Закону визначено, що особи, винні в порушенні вимог законодавства про засади запобігання та протидії дискримінації, несуть цивільну, адміністративну і кримінальну відповідальність. Крім того, інтолерантні дії можуть містити ознаки порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками, за що встановлена кримінальна відповідальність статтею 161 Кримінального кодексу України³.

¹ Декларация принципов терпимости от 16 ноября 1995 года. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml (дата звернення : 08 вересня 2018 р.).

² Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика у 3 кн. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. Київ : Ін Юре, 2007. 712 с.

³ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*, 2001 № 25-26. Ст.131.

В сучасній науці толерантність визначається як «якість, яка характеризує відношення до іншої людини як до рівнодостоїнної особистості і яка знаходить вираз у свідомому придушенні відчуття неприйняття, яке викликано всім тим, що знаменує в іншому інакше (зовнішність, манера мови, смаки, образ життя, переконання тощо). Толерантність передбачає налаштування на розуміння і діалог з іншим, визнання і повага його права на відмінність. При цьому абсолютизована терпимість відкриває шлях свавілля і насильству; толерантність не повинна перетворюватися на потурання злу»¹. Толерантність в справжньому своєму значенні не передбачає поступок при посяганні на свободу і моральну гідність людини, не є виправданням соціальної несправедливості, агресії.

Погоджуючись певною мірою з вказаними визначеннями, слід наголосити, що толерантність як категорія відображає повагу, прийняття і адекватне розуміння інших культур, засобів самовираження і проявів людської індивідуальності. Толерантність не слід отожднювати з терпимістю, адже такий підхід є вузьким, застарілим, некоректним. Прояв толерантності також не означає терпимості до соціальної несправедливості, відмови від своїх переконань або поступок до чужих переконань. Терпимість – лише один з проявів толерантності. Сама толерантність, за висновком І. В. Галицького – «це активність, яка урівноважує крайнощі орієнтаційних позицій, як шанобливого відношення до думок і вчинків інших людей, які не співпадають із власними»².

Нормативне визначення агресії міститься у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314 від 14 грудня 1974 року «Визначення агресії». Так, агресія – це поняття сучасного міжнародного права, яке охоплює будь-яке незаконне з точки зору Статуту

¹ Новая философская энциклопедия : В 4 т. / Ин-т философии РАН. Нац. общ.-науч. фонд; Науч.-ред. совет: предс. В. С. Степин. Москва : Мысль, 2010. С. 75-76.

² Галицький І.В. Толерантність в правовому житті сучасної України : монографія. Одеса : Фенікс, 2012. С. 19.

ООН застосування сили однією державою проти територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави¹.

Озброєний напад однієї держави на іншу вважається міжнародним злочином проти миру і безпеки людства. Поняття агресії включає ознаку ініціативи, означає застосування будь-якою державою сили першою. Здійснювані в порядку самооборони, навіть із застосуванням озброєної сили, дії держави, яка піддалася нападу, не можуть вважатися актом агресії, також як колективні дії держав, які робляться у відповідності зі Статутом ООН для підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки. Об'єктом агресії також зазвичай є держава. А вперше фізичні особи були притягнуті до міжнародної кримінальної відповідальності на підставі вироків Нюрнберзького (1945-1946 рр.) і Токійського (1946-1948 рр.) військових трибуналів. При винесенні вироку Міжнародний військовий трибунал визнав агресію найтяжчим злочином міжнародного характеру.

Як справедливо зазначає О. Григор'єва, сучасні риси агресії у міжнародному праві можуть мати не тільки міжнародно-правовий, але й міжнародний кримінально-правовий характер. З'ясування типологічних ознак особистості агресора є складовою у дослідженні кримінальної агресії у міжнародному публічному праві².

Наявність в кримінальному законодавстві України двох складів злочинів, які створюють комплексне розуміння «злочини агресії» за національним кримінальним правом, а саме: пропаганда (ст. 436 КК України), планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437 КК України) є результатом імплементації положень міжнародного права, які адаптовані в національне право. В цих нормах використовується термін «агресивна війна», який є

¹ Резолюція 3314 (XXIX) Генеральної Ассамблеї от 14.12.1974 г. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml. (дата звернення : 30.08.2018).

² Григорьева Е. Современные черты криминальной агрессии. *Legea și viața*. 2016. №.4/3. С. 9.

тотожним до терміну «агресія» згідно нормам міжнародного права.¹ При цьому визначення агресії у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314 від 14 грудня 1974 року стосується держави, яка проявляє таку агресію, а національне законодавство України встановлює індивідуальну відповідальність особи, яка є суб'єктом цього злочину. Це також співзвучно з принципом особистої відповідальності винних осіб, згідно Римському Статуту, Статуту Нюрнберзького трибуналу тощо.

Доцільною здається позиція О. В. Малахової, яка обґрунтовує, що ведення агресивної війни не можна розцінювати як кваліфікуючу ознаку складу злочину, справедливо оцінюючи її як окремий склад агресії².

Отже, злочин агресії в українському кримінальному праві створює три самостійні склади злочину: пропаганда (ст. 436 КК України); планування, підготовка, розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту (ч. 1 ст.437 КК України); ведення агресивної війни або агресивних воєнних дій (ч. 2 ст.437 КК України).

З кримінальною агресією особистості пов'язані також злочин, який передбачений ст.258 Кримінального кодексу України «Терористичний акт», в якому кримінальна агресія, є проявом агресивності як індивідуально-особистісної риси, що містить у собі жорстокість, ворожість, тривожність тощо.

У наукових підходах агресія трактується як «цілеспрямована поведінка, яка суперечить прийнятим в суспільстві нормам і правилам, проявляється у визначених умовах і наносить шкоду об'єкту агресії» – у випадку, якщо агресія пряма³. Якщо ж агресія є непрямою, вона не доходить до об'єкту, агресивна поведінка суб'єкта

¹ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*, 2001 № 25-26. Ст.131.

² Малахова О. В. Агрессия как преступление по международному и национальному праву: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 12.00.08 / Ставропол. гос. ун-т. Ставрополь, 2003. URL: <http://lawtheses.com/agressiya-kak-prestuplenie-po-mezhdunarodnomu-i-natsionalnomu-ugolovnomu-pravu#ixzz5ERSyxskT>. (дата звернення : 08 вересня 2018 р.).

³ Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. С. 61.

спрямована на випадковий сторонній подразник. Агресивною поведінкою при цьому, є навмисна поведінка, яка спрямована на спричинення шкоди, нею не вважається ненавмисне, випадкове нанесення шкоди. «Агресивністю, з точки зору сучасної психологічної науки, є стійка властивість особистості, яка знаходить вираз у готовності до прояву агресії»¹. Подібне бачення демонструє в своїй праці і Л. Берковець, який наголошує на відмінності, хоча і взаємопов'язаності феноменів агресії і агресивності².

Відомий український кримінолог А. Закалюк вбачає під агресивністю індивідуально-психологічну рису в структурі особистості злочинця, де насильство є проявом агресії³.

Ю. Антонян під агресією розуміє поведінку, яка проявляється в демонстрації сили, загрози її застосування або використання сили щодо окремої людини або групи осіб. Агресивність – це риса особистості, а агресія – прояв даної риси⁴.

К. А. Багинян вважає агресією не тільки пряме застосування збройної сили, але і заохочення підривної діяльності проти іншої держави (терористичні акти, диверсії)⁵.

Для запобігання плутанині у досліджуваній проблемі необхідно визначитись із рівнями прояву агресії і толерантності. На цей момент в різних галузях науки існує величезна кількість класифікацій рівнів цих парних категорій: міжособистісний, внутрішньовидовий, міжвидовий, внутрішньогруповий, міжгруповий, міжетнічний, внутрішньоорганізаційний, міжорганізаційний, транснаціональний, транскорпоративний, міжцивілізаційний тощо. Наявність такої

¹ Дмитриева Т. Б., Шостакович Б. В. Агрессия и психическое здоровье. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. С. 12.

² Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия, контроль : монография. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2001. С. 12.

³ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика у 3 кн. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. Київ : Ін Юре, 2007. С. 35.

⁴ Антонян Ю. Психология убийства : монография. Москва : Юристъ, 1997. С. 13-14.

⁵ Агрессия – тягчайшее международное преступление. К вопросу об определении агрессии / Багинян К. А.; отв. ред.: Трайнин А. Н. Москва : изд-во АН СССР, 1955. С. 66.

кількості класифікацій рівнів агресії і толерантності підтверджує актуальність та значущість досліджуваної теми, науковий інтерес і перспективу теоретичного дослідження в цьому напрямку.

Враховуючи велику кількість запропонованих класифікацій проявів агресії і толерантності в сучасних наукових дослідженнях, доцільним здається виокремити і зупинитися на деяких.

Найбільш поширеним рівнем прояву парності агресії та толерантності є міжособистісний рівень. У повсякденному житті мільйонів людей на внутрішньовидовому рівні кожен день проявляється певним чином як агресія, так і толерантність: вдома, на роботі, між друзями, в театрі чи магазині.

Відомий дослідник агресії К. Лоренц розглядав рівні її прояву і вважав, що «агресія не міжвидове, а саме внутрішньовидове явище, яке дозволяє виду виживати. Тому курс на толерантність вбивчий для суспільства. Наприклад, досвід показав, що при масовому завозі мігрантів, наділення їх правами і статусами, ставлення до них як до своїх – вмикає всі механізми внутрішньовидової агресії по відношенню до них. При цьому, якщо держава пригнічує агресію до мігрантів, вона більш накопичується». К. Лоренц вважає, що «пропаганда толерантності – надійний шлях довести ситуацію до вибуху. Доки мігрант абсолютно чужий, доки він сприймається як гість, він не викликає роздратування. Чим більш він «адаптується» і посягає на права свого, тим більш очевидно розв'язування внутрішньовидової агресії в найбільш жорсткій її формі. Гроші, вкладені в «толерантність» – це гроші, вкладені в етнічну війну з загрозою геноциду»¹.

Нам здається, що такий підхід є не зовсім вірним, оскільки відображає примусову толерантність. Толерантність на міжособистісному рівні повинна бути усвідомленою та щирою. Необхідність бути толерантним не передбачає відмову від власних поглядів. В іншому випадку особистість, яка є толерантною «з примусу» проявить рано чи пізно ще більш сильну агресію, про що писав К. Лоренц.

¹ Лоренц К. Агрессия (так называемое зло) / пер. с нем. Г. Швейник. Москва : Римис, 2009. 352 с.

Втім це не значить, що дійсно толерантна особистість не здатна до проявів агресії, така особа просто адекватно реагує на «інакшість».

Міжетнічна агресія або, згідно А. Р. Аклаєву, «етнополітичний конфлікт» направлений на спричинення шкоди представникам іншого етносу на підставі забобонів, упереджень, відмінностей в етнічних ролях¹. Справедливо зазначає з цього приводу К. М. Вітман, що «рівень етнічної нетолерантності загалом та явищ, які він охоплює зокрема – (ксенофобії, расизму, дискримінації), є показником ефективності етнонаціональної політики держави, спрямованої на регулювання етнополітичних та етнонаціональних процесів з метою їх гармонізації, збереження міжетнічного миру, запобігання зростанню міжетнічної напруженості, виникненню міжетнічних конфліктів та інших дестабілізаційних процесів»². Етнічна ворожнеча майже завжди знаходить відображення в політиці і приводить до війн, тому толерантність є засобом для виживання етносу. Недостатній рівень міжетнічної толерантності, розуміння цінності толерантності для існування сучасного суспільства тягне за собою прояв агресивної поведінки не лише до представників інших націй, а починає проявляти себе на міжособистісному і міждержавному рівнях.

Найбільш вивченим і деталізованим в науці є міждержавний рівень агресії і толерантності. Дійсно вся історія людства – це історія війн, збройних нападів, вторгнень, анексій та інше. Деталізуються та конкретизуються поняття агресії і толерантності як у актах міжнародного права (наприклад, Резолюція Генеральної асамблеї ООН 3314 від 14 грудня 1974 року), так і національному праві (наприклад, Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 року).

¹ Аклаев А. Р. Этнополитическая конфликтология : Анализ и менеджмент. Москва : Дело, 2005. 472 с.

² Вітман К. М. Динаміка етнічної нетолерантності в Україні в умовах етнополітичної дестабілізації. *Держава і право. Вип. 64*. Київ : НАН України. С. 372.

«Першим джерелом, який живить науку про міжнародне право, стала війна, тому в перших працях, спеціально присвячених міжнародно-правовим питанням, що з'явилися ще у XIV ст.(хоча окремі згадки даної теми зустрічаються набагато раніше)» звернення до війни незалежно від її цілей традиційно розглядалось як невід'ємне право кожної держави (*jus ad bellum*), як вищий прояв її суверенітету в міжнародних відносинах¹. Це право охоронялося всією системою принципів і норм міжнародного права. Як справедливо підкреслив Ю. Антонян, за допомогою агресії, часто пов'язаної з вбивствами, людство постійно вирішувало такі свої важливі проблеми, як засвоєння нових земель і місць проживання, тобто здійснювали захоплення чужих земель².

Війна – всього лише одне з проявів агресії, тим не менш, у спробах ввести визначенні правила, «етикет» ведення війни зародилися і шліфувалися такі соціальні цінності як віротерпимість (свобода совісті), милосердя, плюралізм.³ Одночасно почала пропагуватися думка, що міжнародна агресія є кримінальним злочином. Наприклад, Жан Кальвін у своїй головній праці «Наставлення в християнській вірі» писав: «і неважливо, хто саме – монарх чи простолюдин – неправоможно посягає на чужу територію, задля здійснення на ній грабежів і вбивств. Всі люди такого сорту повинні вважатися розбійниками і каратися як розбійники»⁴. Все це стало підґрунтям для формування ключового морального принципу сучасного суспільства – толерантності. Як важливий елемент культури толерантність стала ключовою категорією, навколо якої було побудоване міжнародне право.

¹ Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. Москва : Гардарики, 2002. С. 350.

² Антонян Ю. Психология убийства : монография. Москва : Юристъ, 1997. С. 16.

³ Цыганков П. А. Теория международных отношений : учеб. пособ. Москва : Гардарики, 2002. С. 76.

⁴ Кальвин Ж. Наставление в християнской вере. Т.4. URL: http://you-books.com/book/Zh-Kalvin/Nastavlenie-v-hristianskoj-ver-e-t4_.(дата звернення : 08 вересня 2018 р.).

Під впливом процесів глобалізації складаються нові уяви про природу агресії і толерантності, виокремлюють транснаціональні, транскорпораційні, міжцивілізаційні конфлікти. Так С. Хантінгтон у своїй праці «Зіткнення цивілізацій» зазначив, що саме конфлікт цивілізаційних культур – є причиною поширення агресії в глобальному масштабі¹. А. Тойнбі бачив співіснування цивілізацій лише завдяки «діалогу цивілізацій», який не можна уявити без використання механізмів толерантності².

К. Поппер підкреслював, що як у масштабах держави, так і на рівні окремої особистості толерантність є необхідною для адекватного функціонування суспільства. Проте, тут необхідно пригадати «парадокс терпимості» Платона, який стверджував, що необмежена терпимість повинна привести до зникнення терпимості. Адже якщо бути безмежно терпимим навіть до нетерпимого і не бути готовим захищати терпиме суспільство від нетерпимих, то терпимі будуть розгромлені³. Тому так важливо визначити різницю між толерантністю та терпимістю, оскільки навіть серед науковців ці два поняття дуже часто використовуються як синоніми.

Недостатньо високий рівень толерантності, нерозуміння її цінності як інструменту для продуктивної взаємодії в суспільстві, для збереження миру і благополуччя, підвищує вірогідність агресивних проявів в поведінці, звеличує вірогідність появи числа конфліктів. Не можна не погодитись з висновком М. С. Трубецького, що проблема агресивності, яка виникає і розповсюджуються з Європи, пов'язана з егоцентризмом, який пронизує всю цю «горезвісну цивілізацію», і з цим злом можна, а отже, і потрібно боротися всіма силами. «Все це потрібно усвідомити не зовнішнім чином, а внутрішньо; не тільки усвідомити, але відчувти, пережити, вистраждати.

¹ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций : монография. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603, [5] с.

² Тойнби А. Исследование истории. Цивилизации во времени и пространстве : монография. Москва : АСТ, 2010. 864 с.

³ Поппер К. Р. Открытое общество и его враги / пер. с англ. под общ. ред. В. Н. Садовского. Т.1. Чары Платона. Москва : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. С. 329-330.

Потрібно, щоб ясною і очевидно зробилася неможливість яких би то не було компромісів: боротьба, так боротьба». Шлях для такої боротьби відкриває нам феномен толерантності, його інструментальні можливості¹.

Світове співтовариство в умовах глобалізаційних процесів націлено не тільки на боротьбу з наслідками проявів агресії, але й на профілактику конфліктів, на толерантний процес досягнення миру у різноманітних проявах агресії. Тому, перефразовуючи В. Ф. Антипенка, у зв'язку зі зростаючою кількістю проявів агресії на ґрунті відсутності толерантності слід наголосити про корисність теоретичних досліджень діалектики феноменів агресії і толерантності в умовах глобалізації, індивідуалізації та інформатизації сучасного суспільства².

4.3. Філософсько-правові аспекти насильства і толерантності у міжнародних відносинах

За результатами найбільшого у світовій історії дослідження процесів глобалізації, здійсненого компанією Environics International, було з'ясовано, що шестеро з кожних десяти людей у світі вважають глобалізацію позитивним процесом. Разом із тим, благо глобалізації, що змінило світову економіку, політику, культуру, призвело до серйозних негативних наслідків: зростання кількості озброєних конфліктів усередині держав, загроза ядерної катастрофи, небезпека кліматичних змін, загибель мільйонів людей від інфекційних захворювань, голоду та недоїдання. У числі основних дефектів глобалізації – транснаціоналізація всіх проявів насильства. Одночасно з руйнівною тенденцією глобалізація несе іншу, конструктивну – одним з найбільш ефективних інструментів у подоланні причин насильства висувається надбання сучасної

¹ Трубецкой Н. С. Европа и человечество : монография. Москва : Директ-Медиа, 2015. 113 с.

² Антипенко В. Ф. Международная криминология : опыт исследования терроризма : монография. Одеса : Феникс, 2011. С. 109.

демократії – толерантність. Сьогодні національні інтереси можуть бути забезпечені лише у взаємозв'язку із загальними інтересами, значення яких стає все більш визначаючим. Вірно підмічено в роботі А. Печчеї «Людські якості», що «парад суверенітетів» є найважливішим «підводним камінням» на шляху глобальних проблем¹. Духовні цінності окремих народів за допомогою принципу толерантності повинні скластися у повноцінне мозаїчне полотно духовної спадщини, де нації збагачують одна одну, розвиваючи сучасну культуру глобального суспільства. Таке розуміння духовного діалогу між народами перегукується з відомим висловом Тараса Шевченка: «Учітесь, читайте, і чужого научайтесь, і свого не цурайтесь». Тобто, це прямий заклик до конструктивного діалогу, до звернення до народних джерел мудрості.

У багатьох міжнародних актах формулювання толерантності, ставлення відносно неї прив'язане до концепції прав людини:

1) у Статуті ООН: «Ми, народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості врятувати прийдешні покоління від лиха війни... знову утвердити віру в основні права людини, у гідність та цінність людської особистості... і з цією метою виявляти терпимість і жити разом, у мирі одне з одним, як добрі сусіди»;

2) у Загальній декларації прав людини, 1948 року: «кожна людина має право на свободу думки, совісті та віросповідання» (ст.18), «на свободу переконань і на їх вільне висловлювання» (ст.19), освіта «має сприяти взаєморозумінню, толерантності та дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами» (ст.26);

3) у Декларації принципів толерантності, 1995 року: на державному рівні толерантність вимагає справедливого й неупередженого законодавства, дотримання правопорядку й судово-процесуальних та адміністративних норм. Толерантність також вимагає надати кожній людині можливість для економічного й соціального розвитку без будь-якої дискримінації. Відчуження і маргіналізація

¹ Печчеи А. Человеческие качества. *Мир философии*: Книга для чтения. Ч. 2. Москва : Политиздат, 1991. С. 573.

можуть стати причиною стану пригніченості, ворожості й фанатизму (ст. 2).

Влада є необхідною умовою прояву толерантності, яку може виявити лише суб'єкт, наділений достатньою силою і владою, щоб за потреби бути нетолерантним. Дійсно, як пише І. В. Галицький, «толерантним може бути лише суб'єкт, який має право дозволити собі абсолютну нетолерантність. Сама по собі тотальна, абсолютна толерантність не є благом. Межами толерантності є національні традиції, економічна ситуація, раціональна потреба в такій толерантності»¹.

Утім неможливо бути толерантним до того, хто несе своїми діями агресію як прояв насильства та страждання – ця особа (група осіб) потребує виконання іншого принципу – принципу справедливості: морального осуду чи юридичного переслідування. Толерантність є недоцільною та навіть шкідливою, якщо вона суперечить національним інтересам у міжнародних відносинах.

Толерантне ставлення, наголошує І. В. Галицький, «неможливе до явищ, які суперечать універсальним для всього людства, незалежно від культурної традиції, релігії чи політичного режиму – цінностям людського життя та свободи. Толерантність виступає правовою цінністю нарівні зі справедливістю, рівністю, правом на життя та особисту недоторканність. Вона привносить до цих класичних цінностей сучасні уявлення про співіснування з Іншим, про необхідність прийняття його та межі цього прийняття, про вимоги до дотримання прав Іншого та дотримання Іншим прав оточуючих»².

Зростаюча кількість актів агресії і складність визначення національної приналежності їхніх виконавців, здатність екстреміст-

¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корещького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 861.

² Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корещького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 861.

ських угруповань впроваджувати свою кадрову, фінансово-економічну й технологічну базу в країни та регіони, які є об'єктом їхньої підривної діяльності, тобто діяти зсередини знищеної системи, диктує необхідність глибокого вивчення на науковому рівні феномена глобалізації агресивних форм насильства з метою практичного застосування об'єктивного знання по подоланню цього «глобального виклику»¹.

Зростаюча кількість актів агресії і складність визначення національної приналежності їхніх виконавців, здатність екстремістських угруповань впроваджувати свою кадрову, фінансово-економічну й технологічну базу в країни та регіони, які є об'єктом їхньої підривної діяльності, тобто діяти зсередини знищеної системи, диктує необхідність глибокого вивчення на науковому рівні феномена глобалізації агресивних форм насильства з метою практичного застосування об'єктивного знання по подоланню цього «глобального виклику»².

Вперше термін «глобалізація» був використаний у 1967 р. для позначення більшої, ніж раніше, глибини міжнародної інтеграції. Надалі кожне використання цього слова стало наповнюватися своїм змістом, що якісно ускладнило досягнення продуктивного результату в різного роду комунікаціях, міжнародних дискусіях. Найчастіше поняття «глобалізація» використовується для позначення сучасного етапу розвитку людства або ототожнення глобалізації із сукупністю технічних атрибутів (Інтернетом, глобальними ЗМІ).

Вельми поширеною є думка, за якою глобалізація стосується лише економіки. «Глобалізація – це процес формування і подальшого розвитку єдиного загальносвітового фінансово-економічного простору на базі нових, переважно комп'ютерних технологій»³. Неспроможність цієї думки є достатньо очевидною, на ній наголошується і в міжнародних актах. У Резолюції Генеральної Асамблеї

¹ Никитаев В. В. Терророфания. *Философские науки*. 2002. № 1. С. 136.

² Никитаев В. В. Терророфания. *Философские науки*. 2002. № 1. С. 136.

³ Делягин М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации : курс лекций. 3-е изд. Москва : ИНФРА-М, 2003. С. 51.

ООН 55/102 2000 р. визначено, що «глобалізація є не тільки економічним процесом, вона має також соціальні, політичні, екологічні, культурні та правові аспекти...». Глобалізація вносить зміни в саму концепцію цивілізації, що позначається на внутрішній і міжнародній діяльності кожної держави. Тенденція глобалізації «...проявилася в тому, що об'єктом загальнотеоретичного правознавства – окрім національних держав та їхніх правових систем – все більшою мірою стають також їхні «сім'ї» (групи, різновиди), а також міжнародно-правові системи, причому різних рівнів – як всесвітнього, так і регіонального. Процес глобалізації відкриває нові можливості для застосування системного підходу та тих пізнавальних процедур і методів, які його обслуговують – структурного, функціонального тощо»¹.

Зростаюча кількість та масштаби актів насильства дозволяють стверджувати, що сучасний його стан – це нова форма Світової війни. Ареною цієї війни є не тільки Афганістан, Ірак, Іран, Ізраїль, Чечня, Палестина, Судан, але й Франція, Німеччина, США, Україна, РФ та інші країни. З причини глобальної інтеграції можна стверджувати, що залишитися в стороні від неї не вдасться нікому. «Головна відмінність війн тисячоліття, що наступило – строки. Колишні зіткнення між арміями та народами, як і людське життя, мали початок і кінець. Війни ХХІ століття, що почалися ще в кінці минулого століття, розширилися в часі: вони нескінченні»².

Сучасне насильство характеризується активністю у суспільно-політичній, релігійно-ідеологічній, військовій сферах. Воно використовує партизанську, терористичну та диверсійно-підривну діяльність, зокрема в міських умовах. Об'єктами нападу можуть бути будь-які точки світу.

Сучасні технології засобів зв'язку, інформації, нові види озброєння та спецзасобів, «прозорість» державних кордонів сприяють фінансуванню насильства на міжнародному, міжнаціональному, а

¹ Філософія права / за заг. ред. П. М. Рабіновича. Львів: Юрид. фак. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2005. С. 22.

² Мильштейн И. Каменный топор. *Новое время*. 2001. № 38. С. 17.

іноді і міждержавному рівнях, головне джерело якого – кримінальна діяльність (наркобізнес, рекет, проституція, торгівля зброєю, контрабанда, ігровий бізнес). Контроль за банками, фірмами, виробничими підприємствами, які легалізують засоби, одержані злочинним шляхом, структури, які залучають урядовців, що приводить до зростання організованої злочинності. «Відома широка мережа банків, фондів, фінансових компаній в Саудівській Аравії, Великій Британії, ОАЕ, Німеччині, США, Йорданії, Єгипті, Туреччині, Пакистані, Швейцарії, на Кіпрі та в інших країнах, через які проходять ці фінансові потоки. Їх перекриття – перша умова успіху боротьби зі злочинними формами насильства»¹.

«Глобалізація системи світового господарства дозволяє екстремістським, зокрема ісламістським, угрупованням без особливих проблем упроваджувати свою кадрову, фінансово-економічну та технологічну базу в країни і регіони, які є об'єктом їх підривної діяльності, тобто діяти не ззовні, а зсередини знищеної системи. Цивільне населення, зокрема жінки, підлітки і діти, легко рекрутуються сучасними екстремістами, сепаратистами будь-якого толку, особливо ісламістами (чинник мучеництва за віру), та є високоєфективною бойовою силою, діючою тим більш успішно, якщо боротьба армії проти цивільного населення дає значний контрпропагандистський ефект, зокрема на міжнародному рівні. У практиці сучасного ісламізму нормою є виплата сім'ї «загиблого за віру» значної фінансової компенсації. Таким чином, загибель одного з членів сім'ї дозволяє одержати кошти для існування. Сучасна Палестина служить найбільш показовим прикладом масового рекрутування терористів-шахідів, зокрема неповнолітніх, на фінансовій основі, що експлуатують традиційну для Сходу відданість сім'ї та занижену оцінку людського життя»².

«Велику роль відіграла для розвитку та посилення ісламістського тероризму і наявність могутніх покровителів в особі нафто-

¹ Шутов Н. Анатомия терроризма. Слово. 2002. № 16. С. 5.

² Сатановский Е. Глобализация терроризма и ее последствия. *Международная жизнь*. 2001. № 9-10. С. 21-22.

видобувних монархій ісламського світу з їх колосальними фінансовими ресурсами, впливом ісламського духовництва та готовністю правлячих режимів поступитися частиною доходів для того, щоб спрямувати ісламістський екстремізм на зовнішніх супротивників, не допускаючи, як це відбулося свого часу в Ірані, його виступів проти правлячих династій»¹.

При цьому існуюча громадська думка про іслам, як релігію терористів, є некоректною, оскільки «тероризм народжується не цією релігією, а спробами окремих груп та організацій використовувати її для виправдання своєї злочинної діяльності. Про це свідчить позиція мусульманських держав. Вони прагнуть до пошани своєї релігії, своїх культурних та цивілізаційних особливостей. Разом із тим вони заявляють про готовність робити внесок у забезпечення загальних інтересів і, зокрема, рішуче засуджують тероризм, жертвами якого багато хто з них є»².

Сучасні засоби транспорту і зв'язку, доступність інформації та технологій, поява Internet та перетворення величезних регіонів світу у зони майже вільного переміщення людей, товарів та послуг ліквідують більшість перешкод для фізичного переміщення суб'єктів насильницької діяльності або роблять його непотрібним для нанесення ударів по об'єктах атаки. При цьому особливу роль виконує можливість актів насильства з використанням високих технологій, особливо небезпечних в екологічній та електронно-інформаційній сферах.

Однією з найнебезпечніших особливостей сучасного насильства є легкість його тиражування. Будь-який акт агресії, який проковує копіювання, є тим більш легким, що інформація про нього до найдрібніших подробиць поширюється світовими ЗМІ, та й алгоритм скоєння різних насильницьких акцій легко можна одержати

¹ Сатановский Е. Глобализация терроризма и ее последствия. *Международная жизнь*. 2001. № 9-10. С. 19.

² Лукашук И. И. Мировой порядок XXI века. *Международное публичное и частное право*. 2002. № 1. С. 5.

через Internet. Отже, чим більше технічно складним стає наш світ, тим більш уразливішим він стає¹.

Насильство «сьогоднішнього дня» вміло використовує бурхливу реакцію засобів масової інформації на здійснені акти насильства. Помилки в інтерпретації, зайві подробиці в описові трагедії, персоналізація жертв та деперсоналізованість виконавців – і телеекран стає полем бою, де першою їх умовою є вже не гроші, а тележурналисти. Оскільки влада залежить від громадської думки та виборів; могутні ЗМІ є падкими на сенсації та миттєво формують громадську думку; люди бояться насильства та легко піддаються страху. Тому, переміщаючи насильство з представників влади на мирних та беззахисних людей, негідники розраховують на демонстрацію катастрофічних результатів через ЗМІ, що формує загальну пригніченість та викликає незадоволеність суспільства керівниками країн та урядів»².

Глобальне насильство на сучасному етапі є протистоянням «нового варварства» та «старої цивілізації», де полігонами протистояння світової спільноти та екстремізму й тероризму стали Ізраїль, Афганістан, Палестина, Франція, Німеччина, Сирія, Україна.

Найбільш повною та показовою моделлю цього протистояння є палестино-ізраїльська. Палестинські екстремісти використовують будь-які засоби, виправдовуючи це нерівним співвідношенням сил. Ізраїль відповідає військовою потужністю, застосовуючи її, зокрема, і проти мирного населення. Про толерантність щодо палестинської нації мова не іде, працює стереотипне мислення про неможливість будь-якого мирного вирішення конфлікту.

Одночасно на тлі посилення інтеграційних процесів у світовому співтоваристві відбуваються його диференціація та локалізація. Сама по собі «локалізація не є перешкодою глобалізації, а виступає

¹ Іванич Ю. Наркотики и терроризм: паутина зла : монография. Москва : Вече, 2005. С. 248.

² Трунов И. Л., Ольховский К. П. Правовые аспекты борьбы с терроризмом. *Адвокат*. 2001. № 11. С. 95.

її рушійним компонентом»¹. Проте в контексті цієї взаємодії виникають елементи конфлікту, що роблять свій деструктивний внесок.

Дійсно, на фоні загального підвищення життєвого рівня розрив між доходами на душу населення в розвинених країнах і країнах, що розвиваються, за останні десятиліття збільшився. Розвинені країни орієнтуються на дохід у 30 тисяч доларів на душу населення на рік, тоді як життєвий рівень 85% населення Землі не досягає 3 тисяч доларів на рік»². Причому посилення соціальної поляризації відбувається як у планетарному масштабі, так і усередині кожної окремо взятої держави. Чи не в рамках цієї нерівності ховається глибинна причина агресії, як форми прояву насильства, як «...симптому глибокої кризи нашої цивілізації»³?

Сприятливим середовищем для насильства є й нерівноважний процес глобалізації, що виражається у досить агресивному нав'язуванні «американської» моделі цивілізації, із властивою їй системою цінностей і соціально-економічною парадигмою, всім народам Землі без будь-якого урахування їх національних та історичних особливостей. Унаслідок такого підходу говорити про міжкультурний діалог не уявляється за можливе. Відведення Заходом іншим державам ролі «об'єкта цивілізації», культурна агресія, застосування подвійного стандарту стосовно загальнолюдських цінностей (ідей демократії, гуманності, прав людини) викликає цілком адекватну реакцію відторгнення у вигляді антиглобалізму й насильства.

По суті, процес глобалізації, що зародився в різноманітному світі, оголив протиріччя цивілізації, несправедливість світоустрою. Тому інформаційна відкритість, що покликана бути джерелом знання, освіти, стала фактором, який сприяє насильству. Завжди існуюча нерівність, стала «особливо нетерпимою в си-

¹ Федотова В. Г. Российское развитие в условиях глобализации. *Философские науки*. 2001. № 1. С. 11.

² Уткин А. И. Богатые и бедные. *Философские науки*. 2001. № 1. С. 20.

³ Розин В. М. Терроризм или выразительный симптом кризиса нашей цивилизации? *Философские науки*. 2002. № 1. С. 130.

туації, коли всі можуть її бачити наочно на екранах телевізорів»¹. Ще одним недоліком сучасної цивілізації є прояв її суті у формі надмірної турботи про безпеку – особистої, суспільної, державної, всесвітньої. Парадоксально, але саме прагнення до повної безпеки породжує страхи, почуття небезпеки. При цьому мета, що проєцирується тероризмом – створення атмосфери паніки, коли легко маніпулювати людьми – є досяжною. До цього додається «загострення зростання потреби, голоду, безробіття у більшості регіонів планети, дегуманізація суспільства й особистості»². Наслідком цього негативу є агресія.

До останнього часу вважалося, що міжнародне співтовариство може протистояти будь-яким спробам зруйнувати укладений світоустрій в рамках діючої світової політичної системи, основою якої є Організація Об'єднаних Націй. Проте, слід зазначити, що структура ООН, побудована в період конфронтації двох світових ідеологічних систем, значною мірою застаріла і все більше стає малоефективною. Частіше за все заходи боротьби з насильством спрямовані на усунення наслідків інциденту, що трапився, а не на своєчасне виявлення та припинення діяльності, спрямованої на прояв агресії. Причому самі методи, як «силові», так і «гуманні», не досягають своїх цілей, оскільки таке використання відбувається без їх достатньої взаємодії між собою, переходячи з однієї крайності в іншу.

Автори багатьох статей, присвячених проблемам боротьби з агресивністю, порушують питання про низьку ефективність заходів, що вживаються, для боротьби з насильством, його глобалізацією, наслідки якої рівною мірою небезпечні для всіх народів.

Здається, що гіпотеза невизнання існування світового насильства є не зовсім вірною. Неможливо заперечувати процеси зрощення, взаємопроникнення, єднання всіх сфер життєдіяльності людства, що відбуваються. Те, що ще недавно можна було локалізу-

¹ Караганов С. А. Победителей не будет. *Деловые люди*. 2004. № 1577. Режим доступа: <http://www.global.krsk.ru/publown>. (дата звернення: 31.03.2016).

² Митиль А. Дилеммы глобализации. Социумы и цивилизации: иллюзии и риски. *Вопросы философии*. 2002. № 9. С. 180.

вати в рамках однієї – двох держав, не можна розглядати окремо в епоху глобалізації, оскільки це вже зачіпає інтереси багатьох країн. Не є виключенням і насильство, яке теж є, нехай і негативним, але об'єктивно існуючим суспільним процесом, що впливає на інтереси, безпеку людства в цілому.

Розвиток продуктивних сил, науки та техніки досягнув таких висот, що дозволяє вирішувати практично будь-які проблеми. Необхідним є лише правильне використання наявного потенціалу. Вирішення проблеми насильства та його глобалізації вбачається в об'єднанні людства у боротьбі з агресією з урахуванням історичного і національного досвіду кожної окремо взятої держави при загальному підвищенні життєвого рівня та збереженні культурної самобутності його народу. А запровадити цю ідею у життя і повинен процес глобалізації. На шляху єднання людства у боротьбі з агресією немає непереборних перешкод. Не тільки благополуччя, але і виживання людства може бути забезпечене лише спільними зусиллями держав та народів у рамках толерантного підходу. Сьогодні від стану міжнародної системи залежить безпека і благополуччя кожної країни. Об'єктивним та незаперечним є те, що «глобалізація привела до того, що жодна держава не в змозі існувати без активної взаємодії з міжнародною системою», від ефективності організації якої залежить їх благополуччя¹.

«Життя приносить все більш переконливі свідчення зростаючої ролі держави у забезпеченні благополуччя суспільства. Внутрішні озброєні конфлікти вражають саме ті країни, в яких державна влада є неефективною. В результаті виникає небезпека для інших держав. Такі конфлікти не раз кваліфікувалися Радою Безпеки ООН як загроза миру і безпеці. Останні події підтвердили, що такі країни служать базами міжнародної агресії»². Вихід із ситуації, що склалася, деякі дослідники пов'язують зі встановленням «нового світо-

¹ Лукашук И. И. Мировой порядок XXI века. *Международное публичное и частное право*. 2002. № 1. С. 5.

² Лукашук И. И. Мировой порядок XXI века. *Международное публичное и частное право*. 2002. № 1. С. 6-7.

порядку», який зможе забезпечити вирішення глобальних проблем. Так, І. І. Лукашук зазначає, що «в основу світового порядку повинні бути покладені основні цінності, що мають важливе значення для міжнародних відносин у двадцять першому столітті. Вони містять: свободу, забезпечення прав людини, рівність, солідарність, терпимість, пошану до природи, загальну відповідальність¹, а у підсумку – толерантності кожної окремої людини до іншої, до індивідуальності іншого».

Висуваючи ідею створення «рятивного» нового світового порядку, її автори не пропонують механізму його перетворення (головним чином він полягає у заклику держав приєднуватися до відповідних конвенцій). В основному, формулюються цілі та цінності нового справедливого світоустрою, підкреслюється необхідність узгоджених дій, спрямованих проти агресії.

Поширена думка про те, що світове насильство було завжди, є спірною тезою. Як доказ старовини насильства у міжнародних відносинах, в основному, наводять дані про терористичні зусилля давньоєврейських племен, які терористичними методами боролися і з римською колонізацією і зі своїми сусідами, про тероризм воїнів ісламу, які більше двохсот років завдавали хрестоносцям вельми відчутних ударів, про дії великих завойовників, які, перемігши ворога у битвах, приступали до знищення значної частини населення, перетворюючи інших на рабів (такі методи мали мету – залякування для демонстрації своєї влади над життями скореного населення та виключення будь-якого опору у майбутньому). Проте, якщо виходити з того, що якщо вже такі, непорівнянні із сучасним тероризмом події називатимуться світовим тероризмом, то справедливим буде твердження, що війни, які завжди палахкотіли, є світовими війнами. Потреба у використанні цих термінів сьогодні відпадає.

У вищезазначених прикладах можна побачити лише передумови того, що зараз розуміють під «міжнародною агресією». Можливо, саме в подібних історичних відомостях приховано по-

¹ Лукашук И. И. Мировой порядок XXI века. *Международное публичное и частное право*. 2002. № 1. С. 8.

чатковий пункт сучасного насильства – масові, безжальні акції, що мають на меті залякування своїх переможених ворогів. Різниця ж між «початком» та станом агресії сьогодні полягає у тому, що раніше це були дії сильної у військовому відношенні сторони. Сьогодні насильницька діяльність може здійснюється слабким у військовому відношенні суб'єктом і виправдовується у власних очах та очах громадськості саме цією слабкістю, яка стає для нього козирем у політичній грі. Таку агресію можна порівняти з неминучою хворобою суспільства через його конфліктний розвиток, подібно до наростаючого запального процесу, що відбувається в живому організмі. Сьогодні міжнародний розбій загрожує на суші, на морі, у повітрі, навіть під землею. Міжнародні злочинці звичайно вдаються до мінування автомашин та будівель, детонації бомб на різних об'єктах, особливо в місцях масового скупчення людей, підпалів, озброєних нападів, захоплення заручників, викрадання людей, посилення поштових відправлень з небезпечним вантажем і тощо. Акти агресії відбуваються на вокзалах, залізничному, повітряному та водному транспорті, складах зброї, в аеро- та водних портах, штаб-квартирах міжнародних організацій та місцях народних зустрічей, житлових будинках, будівлях офіційних представництв інших держав, публічних і суспільних установах тощо. Як і в минулому, часто страждають люди, які не мають жодного відношення до конфлікту.

Отже, філософсько-правова проблема насильства у міжнародних відносинах полягає більшою мірою у зведенні його розуміння до розуміння такого насильства, яке виходить за межі однієї країни. В уявленні автора дослідження «насильство у міжнародних відносинах» – це глобальне, світове насильство. Тут його відмінність від стародавніх агресивних форм насильства є приблизно такою ж самою, як відмінність вищих організмів від одноклітинних.

Сучасним спробам визначення насильства у міжнародних відносинах передували сформульовані у Статуті Міжнародного військового трибуналу поняття злочинів проти світу, військових злочинів та злочинів проти людства. Ці поняття мали перехідний характер і багато в чому перешкоджали міжнародному співтовари-

ству вжити дієвих заходів проти цих явищ. Спроби надати таке визначення полягає і зараз у врахуванні конкретних видів злочинів. Одні й ті самі акти насильства кваліфікуються різними державами як терористичні або як боротьба за свободу і самовизначення, а особи, які їх здійснюють, розглядаються одними державами як злочинці, а іншими – як борці за свободу. Різні органи ООН, займаючись проблемою міжнародних конфліктів, мають справу зі складними політико-правовими питаннями при формулюванні визначення цих понять. Їх намагалися вирішити в ООН неодноразово, проте до теперішнього часу офіційно визнаного визначення не вироблено, хоча обговорення цього питання триває більше двадцяти років. Але й за відсутності такого визначення боротися з проявами насильства у міжнародних відносинах потрібно. Тому формулювання навіть робочих варіантів визначення актів агресії допоможе у боротьбі з ними, оскільки дозволить з'ясувати питання: із чим, власне, бореться людство?

Ю. М. Антонян пропонує таке визначення насильства у міжнародних відносинах: «організація і здійснення насильницьких актів будь-якого виду проти громадян (жителів) та майна іншої країни заради залякування її населення, окремих соціальних груп або державної влади, отримання або вигод або переваг, ухвалення необхідних рішень, залякування небажаних державних, політичних, суспільних, релігійних діячів, діячів культури, спричинення збитку, а також помста»¹. На підтримку цього визначення свідчить той факт, що, дійсно, міжнародна агресія не може бути обов'язково спрямована проти іншої держави (державної влади). Насильницький акт «може породжуватися ворожнечею та ненавистю проти всієї країни, суспільства, народу, людей з конкретними національними особливостями, представників окремих соціальних груп, всієї культури цієї країни або цієї нації в цілому»². Крім того, «міжнародні зло-

¹ Антонян Ю. М. Терроризм: Криминологическое и уголовно-правовое исследование : монография. Москва : Щит-М, 2001. С. 64-65.

² Антонян Ю. М. Терроризм: Криминологическое и уголовно-правовое исследование : монография. Москва : Щит-М, 2001. С. 63.

чинці можуть бути не тільки «агентами та представниками однієї держави», а людьми, що не мають ніякого відношення до держави (державної влади) і діють за своєї ініціативи. Вони можуть об'єднуватися в групи або діяти поодиночки, але не від імені та за дорученням держави, тобто не виступають як її представники. Вони представляють певну групу або організацію, навіть може бути – лише самого себе»¹.

Деякі автори вважають відмітною ознакою акту насильства у міжнародних відносинах присутність у ньому іноземного елемента, що викликає своїми діями міжнародні наслідки, інші характеризують його як особливий вид бойових дій, не регламентованих ніякими межами, звичаями та правилами ведення війни.

Оскільки насильство у міжнародних відносинах – це міжнародний злочин, за нього слід відповідати перед виключно міжнародним, а не національним судом. Ідея міжнародного кримінального суду втілилася при створенні Нюрнберзького та Токійського трибуналів. Функціонування такого суду пов'язується з міжнародним тероризмом як найпоширенішим та небезпечним транснаціональним видом насильства. Міжнародне співтовариство стоїть перед необхідністю вироблення ефективних заходів боротьби з міжнародним тероризмом. Організація Об'єднаних Націй, її органи та установи активно працюють над вирішенням цієї проблеми, враховуючи попередній досвід, виражений в міжнародних документах, спрямованих на боротьбу з тероризмом. При цьому не менш важливою є необхідність боротьби (у тому числі і правової) за прозорість інформації, яка в сучасних умовах здійснюється тільки при висвітленні ЗМІ, що зводиться інколи до смакування страшних подробиць чергового терористичного акту, списку жертв тощо.

Отже, насильство у міжнародних відносинах є породженням процесу глобалізації, його «зворотним атрибутом». Як глобалісти, так і антиглобалісти (тільки не ті, які відносять себе до цього руху, а справжні супротивники об'єднання людства) знайшли «нову

¹ Антонян Ю. М. Терроризм: Криминологическое и уголовно-правовое исследование : монография. Москва : Щит-М, 2001. С. 63.

зброю» – «людський чинник» в особі людей, що зневірилися від убозтва та безправ'я, готових жертвувати своїм життям за хороші гроші (живі бомби!), особливо, якщо цю операцію ще ідеологічно оформити не як наймане вбивство, а як боротьбу за справедливість та богоугодну справу. Якщо визнати правильність сформульованого вище висновку про те, що лікувати треба не хворобу, а організм, то і боротьба з міжнародною агресією набуває абсолютно нового, більш широкого значення. Боротьба з насильством, у тому числі й юридична – це не тільки створення та виконання законів, в яких йдеться безпосередньо про агресію, але і створення та забезпечення неухильного виконання всіх законів і нормативних актів, що допомагають відновлювати справедливість, підвищувати духовність людини, покращувати виховання та освіту підростаючого покоління. Все це можливо лише за рахунок плекання культури толерантності у глобальному суспільстві, забезпечуючи неухильне дотримання принципу толерантності як на рівні індивіда, так і перш за все на міжнародному рівні, взаємної поваги всіх учасників міжнародних відносин. Всупереч думці відомого російського драматурга Олександра Островського бідність – це велика вада, що породжує численні злочини проти людяності. Тому дійсно демократична держава обов'язково та постійно повинна вести боротьбу з бідністю. Можна навіть сказати, що наявність такої ефективної боротьби – це безпомилковий тест на справжню демократичність тієї або іншої держави. Толерантність можлива лише у стабільному («ситому») суспільстві з високим рівнем морального виховання його членів.

Основні причини насильства у міжнародних відносинах лежать у політичній площині. Тому, прагнення політичних еліт, за будь-яку ціну, утримати владу знаходить своє вираження у практиці застосування політики «подвійних стандартів», методів боротьби з агресією, за своєю суттю приховуючих «міждержавне» насильство. Під маскою боротьби з агресією ховається «міждержавна» агресія, за наслідки якого «розплачуються пересічні громадяни»¹. Не підлягає

¹ О выходе из кризиса. Веб-сайт. Дата 31.03.2006 г. URL: <http://karabaev.chat.ru/krisis1.html> (дата звернення: 31.03.2016).

сумніву, що до агресивних форм насильства вдавалися та вдаються тією або іншою мірою всі країни, оскільки вони є непрямим потенційно високоефективним засобом дестабілізації та ослаблення ворожої держави. Протягом всього XX ст. агресія служила інструментом впливу на інші держави.

Так, державний розвиток Ізраїлю відбувався та відбувається у відбиванні безперервних агресивних атак. В результаті нездатності урядів більшості країн до взаємної співпраці у боротьбі з міжнародним насильством, і, як наслідок, повної пасивності органів міжнародної співпраці (зокрема Інтерполу), Ізраїлю доводилося довгі роки фактично самотійно боротися із цим феноменом. Із цієї причини там виробилися специфічні заходи протистояння: терор проти терору. Незважаючи на включення у боротьбу з насильством всього міжнародного співтовариства, міжурядових та інших неурядових міжнародних органів, Ізраїль продовжує і зараз здійснювати у відповідь рейди актів відплати як зі своєї території, так і з територій інших держав.

Ці факти мають виняткову важливість, підкреслюючи, що злочинний характер політики ряду держав, поза сумнівом, слід розглядати як одну з найважливіших причин посилення насильства і відсутності гідного рівня виховання культури толерантності у світі. Толерантність на відміну від насильства не приносить доходів, принаймні швидко очікуваних.

Можна зробити висновок, що тільки в рамках толерантного підходу, як частини світоглядного, внутрішнього, можна шукати ефективне розв'язання проблем подолання насильства у міжнародних відносинах, оскільки його глибинні, початкові причини знаходяться, перш за все, в морально-етичній площині. У методології боротьби з насильством у міжнародних відносинах взагалі та агресивними його проявами зокрема повинні бути присутніми загальні принципи світоглядного рівня, зокрема загальнолюдське «ядро» різних культур, що включає принцип гармонізації буття людини на всіх рівнях, необхідності со-буття держав, культур, релігій, людей, знаходження загального світосприйняття, зміни поведінкової мотивації у ракурсі

толерантного ставлення людини до особистості іншої. Для подолання насильства і проблем, пов'язаних з ним, необхідний перегляд стереотипів сучасного суспільства, що склалися, в розумінні таких категорій, як справедливість, демократія, свобода, насильство і толерантність. Зняття напруги між народами, державами, партіями, націями, релігійними конфесіями заради загальнолюдських інтересів можливо за рахунок вирішення глобальних проблем і єднання людства на підставі толерантності. При цьому національні інтереси не є перешкодою для перетворення держав в глобальне співтовариство, оскільки єдність не виключає різноманіття, а передбачає його, але при умові взаємної поваги, толерантності.

Розділ 5

ПАРНІСТЬ КАТЕГОРІЙ АГРЕСІЯ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Парність категорій агресія і толерантність, що відображають сучасні тенденції розвитку суспільства, продовжує проявляти себе у своєму філософсько-правовому різноманітті. Назріла необхідність концептуалізації дослідження парності агресії і толерантності, яка включає в себе обґрунтування парності категорій «агресія» і «толерантність», визначення актуальності дослідження цих категорій в їх діалектичній взаємодії, оскільки використання парних юридичних категорій дозволяє подолати обмеженість формально-логічного підходу у теоретичному мисленні, несуперечливому відображенні конкретних діалектичних зв'язків правової форми сучасного суспільства.

5.1. Концептуалізація дослідження парності категорій агресії і толерантності

Сьогодні агресія і толерантність постають як важливі категорії філософсько-правової науки, які відображають процеси, що відбуваються в суспільстві. Дослідження проблематики агресії і толерантності дозволяє побачити діалектичні зв'язки цих явищ, правове регулювання процесів, пов'язаних з ними та ін. Філософсько-правова значимість цих категорій пояснюється також і тим, що агресія і толерантність постають як властивості особистості, які відіграють особливу роль в житті кожної людини.

Окреслені проблеми вимагають формування уявлень про агресію і толерантність як про самостійні і в той же час пов'язані між собою парні категорії, розгляд їх ознак як філософсько-правових явищ, особливостей їх змісту і значення, схожостей та відмінностей, способів взаємодії тощо.

Проблематиці агресії і толерантності присвячена велика кількість праць зарубіжних класичних та сучасних авторів, вітчизняних науковців, при цьому невивченим і недостатньою мірою дослідженим залишається юридичний вимір парності агресії і толерантності, доцільності комплексного і системного дослідження цих категорій як діалектичної пари.

Ідеї системності предметів і явищ формувалися поступово протягом тривалого часу. Дослідники цікавилися питанням систем (Коперник) і їх організації (Кант, Лаплас). Застосування системного підходу в дослідженнях суспільних явищ почалося в другій половині XIX століття з появою робіт К. Маркса по дослідженню суспільства. У XX столітті з початком широкого застосування ідей системного підходу розроблялися концепції системності (тектологія А. А. Богданова, загальна теорія систем Л. Берталанфі), які претендували на універсальність, але такими, як показали подальші дослідження, не були.

З 1964 р під керівництвом філософа, фахівця з теорії систем А. І. Уйомова в Одеському державному університеті І. І. Мечникова працює наукова школа над філософськими проблемами системних досліджень, результатом роботи якої стає теорія, яка отримала назву «параметричної загальної теорії систем». Її завдання полягає у встановленні загальносистемних закономірностей, що представляють собою зв'язки між значеннями системних параметрів. При аналізі теорії Берталанфі А. І. Уйомов відзначав, що вона не є загальною теорією систем. «В кращому разі це – загальна теорія взаємодій»¹.

У загальнофілософському і в теоретико-системному аспектах продовжував розробку проблеми розуміння учень А. І. Уйомова – філософ, фахівець із загальної теорії систем А. Ю. Цофнас, який спирався у своїх дослідженнях на параметричну характеристику знання і розуміння. Як справедливо зазначав А. Ю. Цофнас:

¹ Уйомов А. Л. фон Берталанфи и параметрическая общая теория систем. Системный подход в современной науке : монография. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. С. 37-52.

«А. А. Богданова, Л. Берталанфі цікавили системи, які динамічно змінюються. Тим часом далеко не всі системи такі»¹, тому можна говорити про досить вузький підхід в зазначених дослідженнях систем. Тектологія Богданова, писав А. Ю. Цофнас – це «загальна теорія, хоча і не будь-яких, а тільки тих систем, які піддаються осмисленню з точки зору процесів організації і дезорганізації»².

Універсальність і діалектичність природи категорії системи призвела до необхідності застосування системного методу у пізнанні правових явищ і процесів. А. Б. Венгеров писав про можливість використання регулятивного потенціалу позитивного права відносно керованими і самоврядними системами правового механізму³.

В даний час системний підхід як стратегія дослідження широко використовується в багатьох розробках загальнотеоретичної юриспруденції. Найбільш загальне визначення системи як впорядкованої множини взаємопов'язаних елементів, що володіє структурою і організацією, дається філософією. На фоні сучасного розвитку методології системний підхід включений у її концептуалізаційний рівень. Системний підхід залишається символом неklasичної методології і її безсумнівним досягненням.

Суть системних зв'язків між елементами цілого така, що не можна зрозуміти частини, не спираючись на знання про ціле. С. Б. Кримський писав: «Розуміння є складною системою різних суб'єктивних і об'єктивних, теоретичних і практичних дій, самостійною формою освоєння дійсності, яку можна порівняти за своєю багатоаспектністю, багаторівневістю і багатокомпонентністю з системою пізнання»⁴. «За своїм завданням розуміння є реконструкцією

¹ Цофнас А. Ю. Теория систем и теория познания : монография. Одесса : Астро-Принт, 1999. С. 60.

² Цофнас А. Ю. Теория систем и теория познания : монография. Одесса : Астро-Принт, 1999. С. 46.

³ Венгеров А. Б. Синергетика, юридическая наука, право. *Правоведение*, 1985. № 10. С. 3.

⁴ Крымский С. Б. Доказательство и понимание / Попович М. В., Крымский С. Б., Ишмуратов А. Т. и др. Київ : Наукова думка, 1986. С. 33.

певного осягання змісту в системі інтерсуб'єктивності (загально-значущих, очевидних) підстав»¹.

Дослідження загальних універсальних законів діалектики стосовно системи юридичних категорій дозволяє сформулювати цілісне знання про правову реальність, зрозуміти процеси розвитку розкритих юридичними категоріями явищ, прогнозувати спрямованість їх руху. Тільки об'єднані в систему, юридичні категорії дають нам можливість уявити реальну картину правової реальності, розкрити її властивості, виявити особливості агресії і толерантності в порівнянні з іншими суспільними явищами.

Пізнання агресії і толерантності конкретизується в процесі руху дослідницької думки від пізнання їх окремих сторін і пов'язаних з ними проявів до пізнання їх як цілого, як сукупності властивостей і проявів. Агресія в парі з толерантністю – це гнучка, рухлива і розгалужена система. Зв'язки їх елементів можна відобразити за допомогою феномена мутуалізму (від лат. *mutual* «взаємний»). Це поширена форма взаємкорисного співжиття, що поєднує деревоподібну і різномну моделі зв'язків, коли присутність партнера стає обов'язковою умовою існування кожного з них.

Термін «парність» зародився в галузі математичних знань, де парність означає властивість цілого числа бути парним або непарним. Зокрема, парним називається таке число, яке можна поділити на 2 без залишку. Точне визначення математичного терміну «парність» – означає «ціле число кратне двом» і є затвердженням і загальноприйнятим у світовій практиці.

Парність використовується також в програмуванні, де перевірку на парність здійснюють різними шляхами, але частіше базується на математичній умові подільності на парне число 2.

Парність – це властивість, яка притаманна багатьом об'єктивним явищам і процесам. При цьому, згідно квантової фізики парність зберігається лише при сильній взаємодії. Як свідчать експери-

¹ Крымский С. Б. Доказательство и понимание / Попович М. В., Крымский С. Б., Ишмуратов А. Т. и др. Київ : Наукова думка, 1986. С. 44.

ментальні дослідження нобелівських лауреатів Янг Чженьнін та Лі Цзундао, парність не зберігається при слабкій взаємодії.

В даний час категорія «парності» впевнено зайняла своє місце в дослідженнях гуманітарного спрямування, зокрема філософії, політології, культурології та юриспруденції.

У філософській літературі «парність» означає, що кожна зі сторін пари взаємно доповнює іншу, не існує без іншої. Кожна сторона пари безпосередньо проявляє себе в своїй парній категорії, взаємно користується нею як своїм засобом. Філософія пронизана парними категоріями, наприклад, матерія і свідомість, дійсність і можливість, необхідність і випадковість, форма і зміст тощо. Філософські поняття, в яких універсальні зв'язки буття осмислюються в їх складній суперечливій динаміці, утворюють так звані парні категорії. Їх взаємозв'язки висловлюють загальні принципи дослідження. Філософське пізнання виокремлює різні типи загальних зв'язків «одиничне-загальне», «багато-єдине», «подібність-відмінність», «кількість-якість», «форми-змісту», і тому подібні поняття такого роду в зв'язках можуть бути об'єднані в групу категорій виражають пристрій, організованість буття. Категорії «явища-сутність», «причина-наслідок», «випадковість-необхідність», відображають універсальні зв'язки детермінації (причинність). Категорії діалектики відображають полярні сторони цілісних явищ, процесів. Діалектичний характер парних категорій виражається в протилежних нерозривних зв'язках, переходах один в одного, взаємодіях.

В політології категорія «парність» розглядається в ракурсі бінарного порівняння, наприклад, парне порівняння двох, найчастіше схожих країн. Але все більше при вивченні політологічних категорій дослідники вдаються для їх цілісного і системного вивчення або розкриття раніше маловивчених властивостей до пошуку їх пари.

Так, політолог О. В. Орлова зазначає, що «Сучасна правова держава і громадянське суспільство – це «парні» категорії політологічної та юридичної науки. Ця «парність» проявляється в наявності верховенства права в державі і суспільстві як міри свободи,

рівності і справедливості, у визначенні правової свободи як свободи робити все без шкоди інтересам і правам інших¹.

Відомий культуролог М. І. Найдорф в статті «Парні категорії в культурології» пише, що «система культурологічних категорій – це, по суті, система основоположних питань, з якими дослідник культури підходить до вивчення свого предмета»². Кожна з розглянутих ним категорій часто застосовується відокремлено від інших, але саме парна співвіднесеність наведених категорій становить найбільш повну картину досліджуваних явищ. Зокрема це категорії: культура і цивілізація, образ світу і картина світу, ситуація і контекст, дія і алгоритм, зміст і значення, – як ті, що складаються у відносинах додатковості. «Ці пари понять орієнтують дослідника одночасно на процесуальну і схематичну сторони існування культури як на взаємопов'язані протилежності».

У загальнотеоретичних розробках в області юриспруденції дослідники також часто зосереджують свою увагу на парності певних явищ, процесів і категорій, які відображають їх. Однак, не кожна юридична категорія має свою пару. Парними юридичними категоріями фіксуються особливі внутрішні і зовнішні зв'язки між окремими правовими явищами, їх протилежностями. Важливо досліджувати загальні властивості парних юридичних категорій, їх системний характер, що дозволить відкрити нові аспекти досліджуваних парних юридичних категорій, державної та правової організації суспільства як системи. Дослідження парних юридичних категорій – це пізнання їх в єдності і боротьбі протилежностей.

Раніше не було досліджень, присвячених діалектиці парних юридичних категорій. Винятком є лише монографія А. М. Васильєва, «Правові категорії», проте в ній проблематика парності категорій практично не розглядається. Останнім часом окремі аспекти парності правових категорій були досліджені в роботах В. М. Сирих

¹ Орлова О. В. Государство и общество в условиях модернизации. *Труды института государства и права Российской академии наук*, 2012. № 3. С. 167.

² Найдорф М. И. Парные категории в культурологии. *Вопросы культурологии*. Москва. 2011. № 2. С. 37-44.

«Логічні основи права»¹, А. В. Малько «Стимули і обмеження в праві. Теоретико-інформаційний аспект»², В. В. Ниркова «Заохочення і покарання як парні юридичні категорії», О. О. Рудакова «Парні юридичні категорії: теорія прав і обов'язків», а також деяких інших.

У книзі О. О. Рудакова, присвяченій парним юридичним категоріям до узагальнених ознаками парних юридичних категорій віднесені наступні³:

1. Парні категорії мають загальну основу, що забезпечує їх складне ціле.

2. Парні категорії – це крайнощі, яких завжди дві, що обумовлює відмінні риси явищ і процесів, які відображаються парними юридичними категоріями.

3. Парні юридичні категорії не можуть існувати автономно, оскільки в цьому випадку втрачають свою якісну визначеність.

4. Парні юридичні категорії відображають синергетичний ефект – здатність утворювати нову над-якість, збільшувати ефективність, дієвість всієї системи правових явищ.

О. О. Рудаков формулює визначення парних юридичних категорій як «розвинені форми абстрактного мислення людини у вигляді змістовних образів, які гранично відображають і узагальнюють істотні властивості і зв'язки взаємообумовлених і таких, які прагнуть один до одного, крайніх явищ і процесів правової реальності, що мають спільну основу і утворюють синергетичний ефект»⁴.

Єдиного підходу в дослідженні парних правових категорій немає, методологія їх вивчення виступає лише відправною точкою в пізнанні діалектичної пари.

¹ Сырых В. М. Логические основания общей теории права: Элементный состав. В 2-х томах. Т. 1 / Сырых В. Москва : Юрид. Дом «Юстицинформ», 2000. 528 с.

² Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве. Теоретико-информационный аспект : монография / под ред.: Н. И. Матузова. Саратов : СГУ, 1994. С. 4.

³ Рудаков А. А. Парные юридические категории: теория прав и обязанностей : монография. Красноярск : Проспект, 2015. 226 с.

⁴ Рудаков А. А. Парные юридические категории: теория прав и обязанностей : монография. Красноярск : Проспект, 2015. С. 34.

Так, А. М. Васильєв пише, що «при включенні зіставляваних понять в число парних правових категорій необхідно встановити їх предметну єдність (родову основу) і розкрити його через відмінності, тотожності і переходи»¹.

В. В. Нирков умовно розбиває весь процес розгляду парних категорій на кілька етапів: «по-перше, необхідно здійснити аналіз кожного з протилежних правових явищ як відносно самостійного феномена. З цією метою слід встановити їх специфіку, види тощо, особливу увагу варто звернути на внутрішні зв'язки. По-друге, шляхом порівняння слід виявити загальні ознаки і відмінності між досліджуваними явищами.

Перші два етапи є попередніми, що забезпечують безпосередній процес розгляду єдності і взаємодії протилежностей в праві.

По-третє, слід почати розкриття єдності даних явищ в різних аспектах. Іншими словами, завдання цієї стадії – на основі встановлених раніше спільних рис протилежностей з'ясувати моменти їх єдності (в рамках однієї і тієї ж сутності) в правовій сфері. Це дозволить приступити до дослідження їх складної взаємодії в даних аспектах.

По-четверте, виходячи з встановлених специфічних відмінностей, необхідно розглянути особливості взаємовпливу, взаємодії одного явища на інше, в рамках всіх виявлених моментів єдності, тому що кожна з протилежностей по-своєму заперечує іншу.

По-п'яте, слід надати розкриту взаємодію як джерело їх саморуху, функціонування і розвитку, чим буде встановлений внутрішній зв'язок даної пари, взаємозв'язок між зазначеними явищами, їх елементами (видами).

По-шосте, слід виявити якісно-кількісну нерівноцінність протилежних правових явищ у ході взаємодії, досліджувати домінування одного з них на певних етапах розвитку.

¹ Васильев А. М. Правовые категории: Методологические аспекты разработки системы категорий теории права : монография. Москва : Юридическая литература, 1976. С. 244.

По-сьоме, встановивши складну внутрішню взаємодію пари явищ, необхідно включити її у взаємозв'язок більш високого рівня. При цьому розкривається їх єдність в рамках однієї і тієї ж сутності, яка взаємодіє з іншою, протилежною собі системою»¹.

З наведених положень, простежується близькість позицій авторів з приводу того, як саме стає можливим пізнати пари юридичних категорій, хоча очевидною є вразливість деяких тверджень, оскільки необхідність виявлення єдності, відмінностей і взаємодій категорій, не пов'язані з встановленням якісної визначеності кожного елемента пари.

Відповідно до запропонованої В. В. Нирковим позиції, в адаптованому вигляді логіка нашого дослідження буде виглядати наступним чином: на першому етапі в рамках аналізу агресії або толерантності як самостійного явища можуть бути виділені такі стадії, як опис властивостей (ознак) явища, виявлення його форми і змісту, значення, видів і тощо. В рамках другого етапу можуть бути виділені стадії виявлення окремих ознак парності юридичних категорій. На третьому етапі можливе виділення таких стадій, як дослідження спільних рис парних явищ або процесів, їх особливостей, проблем внутрішньої і зовнішньої взаємодії, абсолютизації та ін. На четвертому етапі встановимо складну внутрішню їх взаємодію, проаналізуємо їх включення у взаємозв'язок більш високого рівня. При цьому розкриємо їх єдність в рамках однієї і тієї ж сутності, яка взаємодіє з іншою, протилежною собі системою. Найбільш важливим уявляється не стільки дотримання конструкції стадій парних юридичних категорій, скільки використання зазначеного системного підходу в дослідженні агресії та толерантності і пов'язаних з цими феноменами процесів, що відбуваються в суспільстві.

Для розгортання дослідження парних категорій агресії і толерантності як парних юридичних категорій важливий загально-теоретичний і методологічний ракурс проблеми. Досліджуючи їх

¹ Нирков В. В. Поощрение и наказание как парные юридические категории : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; История правовых учений». Саратов, 2003. 34 с.

властивості (і як явищ навколишньої дійсності, і як суб'єктивних якостей окремої особистості і суспільства в цілому), ми формуємо і описуємо категорії, що відображають їх у філософсько-правовій сфері, обґрунтовуємо їх парний характер. З антропологічних позицій вибір агресії і толерантності як парних юридичних категорій обумовлений їх надзвичайною актуальністю, зростанням насильства на всіх рівнях прояву людини і суспільства особливо в останні десятиліття.

Агресія і толерантність постають не тільки як явища навколишньої дійсності (тобто як об'єктивно існуючі в формальних джерелах права), а й як властивості (якості) особистості. Парний характер агресії і толерантності знаходить своє вираження в описі істотних ознак агресії і толерантності, які характеризують їх як явища, що відображають світ; змісті агресії і толерантності на різних рівнях їх існування; їх видових характеристиках; обґрунтуванні їх парності; співвідношенні (загального, особливого, абсолютизації, внутрішньої і зовнішньої взаємодії) агресії і толерантності як парних категорій.

Важливо розкрити внутрішні і зовнішні зв'язки агресії і толерантності, їх рух і розвиток і вийти до формулювання категорії, яка відображає їх у філософсько-правовій сфері, обґрунтовуючи їх парний характер. В рамках філософсько-правової науки, таке дослідження важливо в загальнотеоретичному і методологічному плані. Крім того, практичне значення одержаних результатів полягає в підвищенні ефективності правового регулювання процесами, пов'язаними з проявами насильства та агресії, можливості мінімізації їх прояву, забезпечення як найповнішої реалізації механізму толерантності, що неминує виходить на підвищення рівня поваги до права в особистості і суспільства.

Для досягнення цих цілей важливо вирішення наступних завдань: системне уявлення про властивості агресії і толерантності, в тому числі на різних рівнях їх прояву, розмежування понять насильства і агресії, опис системи та парних властивостей агресії і толерантності. Необхідний подальший розвиток розуміння агре-

сії і насильства, не тільки як виключно негативного, а й їх позитивного впливу на процеси розвитку особистості і суспільства. Методологічно важливо в антропологічному аспекті дослідити категорії агресії і толерантності як парних філософсько-правових категорій.

Отже, концептуалізація дослідження парності категорій агресії і толерантності полягає у:

- необхідності дослідження її методологічного ракурсу, яка є однією з гарантій виведення філософсько-правового дослідження агресії і толерантності на якісно новий рівень;

- надзвичайній актуальності отримання знань про механізми синергетичної ефективності парності категорій агресії і толерантності, які можуть зіграти роль певних атракторів (каналів еволюції, варіантів подій встановлення нового порядку), що повинно дозволити підвищити вірогідність здійснення варіанту розвитку соціальної системи, який більш спрямований на успіх або очікуваний результат;

- успішному використанні антропологічної ефективності парності категорій агресії і толерантності, яка надає можливість правильно виховувати відчуття солідарності з іншими людьми, спрямовувати соціальну взаємодію всіх членів суспільства, надасть можливості зменшити тенденції насильства у розвитку сучасного суспільства, наблизить до правореалізації в його природньому вимірі.

Аналіз концепту «парності агресії і толерантності» необхідно почати з здійснення аналізу кожного з протилежних правових явищ як відносно самостійного феномена. З цією метою слід встановити їх специфіку, види тощо, особливу увагу варто звернути на внутрішні зв'язки. Агресія і толерантність постають не тільки як явища навколишньої дійсності (тобто як об'єктивно існуючі в формальних джерелах права), а й як властивості (якості) особистості. На першому етапі в рамках аналізу агресії або толерантності як самостійного явища можуть бути виділені такі стадії, як опис їх індивідуальних

властивостей (ознак) явища, виявлення його форми і змісту, значення, видів тощо.

Поняття агресії і толерантності ми детально розглядали у розділі 2 і 3 відповідно, тому одразу можна перейти до узагальнення їх властивостей (ознак) як феноменів.

Досліджуючи форми агресії слід виходити з того, що агресія може надходити з різних джерел (як внутрішніх так і зовнішніх): страху смерті, особливого відношення до неї, як способу адаптації або досягнення поставленої мети, як форма захисту від реальної чи уявної небезпеки, тому і зовнішня форма агресії може знаходити свій вираз у поведінці (як дії так і бездіяльності). Толерантність – це не поступка, поблажливість чи потурання. Це насамперед активна позиція, що формується на основі визначення універсальних прав та основних свобод людини. На відміну від агресії толерантність, яка може бути детермінована поєднанням внутрішніх і зовнішніх причин, має виявлення своєї форми лише у дії, активній поведінці.

Зміст агресії можуть складати мотиви, емоції, плани, цілі, наміри, навіть ті, які не мають зовнішнього виразу. Агресія може бути в широкому і вузькому значенні (в широкому – присутня в поведінці і в мотивах, не обов'язково її прояв назовні; у вузькому – має місце лише в діях, поведінці або висловлюваннях). Мотиви можуть детермінувати агресивну поведінку. Що ж до змісту толерантності, то про нього можна судити лише через принцип діяльнісного відображення. Результат зовнішнього вчинку особистості завжди відображає ступінь його внутрішньої толерантності.

Значення агресії в людському житті не викликає сумнівів, оскільки агресія це частина людської натури, природи. Достатньо розвинена нервова система, вміння об'єднуватися у ході поставленої мети, агресивність та інше – це те, що дозволило в давні часи вижити людському роду. Агресія часто має деструктивний характер, особливо, коли за своєю руйнівною силою перевершує привід, який її викликав. Хоча дослідники агресії вважають, що деякі її форми можуть мати конструктивний характер (захист Батьківщини, затримання злочинця, частина деяких видів спорту, коли вони не

порушує меж моральності), навіть виокремлюють благородну агресію (фантазійна агресія – у казках герої отримують перемогу над представниками злих сил, помста у якості відповіді на агресивну поведінку, як засіб збереження чи відновлення соціального статусу). Категорія агресії не втрачає своєї актуальності для досліджень по різних напрямках науки, оскільки насильство вийшло на новий рівень свого розвитку і вражає масштабами. Сучасну агресію дослідники часто пов'язують з тим, що сучасна цивілізована людина страждає від неможливості розрядити свої інстинктивні агресивні спонування, оскільки раніше війни, які велися постійно і по територіях всіх держав, розряджали цю накопичену агресію, давали вихід природній агресії. З цим важко погодитись, оскільки цивілізований світ надає також можливості для зняття негативної напруги чи перенаправлення у продуктивне і безпечне русло (наприклад, спорт, пейнтбол).

Значення толерантності полягає в тому, що вона уможливило досягнення миру та сприяє заміні культури війни культурою миру, менталітет мілітаризму змінює на менталітет діалогу. Толерантність – це гармонія в багатоманітні, доброзечність, усвідомлений спосіб поведінки щодо надання іншим права жити відповідно власного світогляду, поваги іншої культури, прояву людської індивідуальності. При всьому цьому, категорія толерантності має широкий діапазон від визнання її соціальною цінністю, що забезпечує права людини, свободу і безпеку, до її повного заперечення. В юриспруденції значення категорії толерантності розглядається як вимога побудови товариства не на загальнообов'язковій ідеології, а на мінімумі загальнообов'язкових правил співжиття (на праві).

Користуючись розглянутою раніше класифікацією Е. Фромма, можна виокремити наступні види агресії:

1) доброякісну агресію:

- державна – застосування примусу до злочинців, захист держави від ворогів;
- суспільна – стимулювання суспільства і населення на боротьбу з ворогом за допомогою захисної агресії, участь у

боротьбі зі злочинністю (затримання злочинців, участь у правосудді, тобто те, що реалізується через суспільні організації і громадянські інститути);

- групова – застосування сили групами військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів тощо;
- індивідуальна агресія – походить від однієї людини для захисту своїх законних прав і інтересів від злочинців, на спортивних змаганнях;

2) злоякісну агресію:

- державна – репресії проти суспільства, населення, політичних партій, окремих осіб чи груп людей, пропаганда ненависті і ворожнечі до людей іншої раси, нації, віросповідання, соціальної належності, до інших країн;
- суспільна – підтримання суспільством репресій держави проти незгодних з його політикою, опозиції, підтримання державної пропаганди ненависті і ворожнечі до людей іншої раси, нації, віросповідання, соціальної належності, до інших країн;
- індивідуальна агресія і агресивність як риса особистості, яка несе аморальний характер.

Зазначений спосіб класифікації агресії має відображення на рівні аксіосфери та нормосфери права.

Так, доброякісна агресія має на меті досягнення соціально позитивного результату у вигляді подолання зовнішньої агресії, злочинності, зміцнення правопорядку, захисту життя, здоров'я, прав і свобод людини та її інтересів, власності, сприяння здоровому способу життя тощо. Легалізація доброякісної агресії відбувається через певні правові інститути: кримінального переслідування, військової служби, необхідної оборони, спортивного права тощо.

Навпаки, злоякісна агресія має очевидно протиправний характер, навіть в тому випадку, коли за нею стоїть держава. Зокрема, державні репресії, стихійні та організовані погроми, спрямовані проти певних груп населення за національною, релігійною, ідеологічною або будь-якою іншою ознакою, вчинення злочинів є де-

структивними і такими, що входять у конфлікт із основоположними ідеями права більшості правових систем.

Толерантність як і агресія – це не тільки категорія, але, перш за все, складний соціальний феномен. Тому простежується загальні ознаки між досліджуваними явищами щодо їх видів. Суб'єкти толерантності – це різні індивіди, соціальні групи, суспільні інститути, суспільства, на які поширюється принцип толерантності, з якими можливий пошук компромісу. Види толерантності можна також виділити у самому широкому вигляді по суб'єктному складу:

- державна – застосування політики толерантності щодо власних громадян, іноземців, людей без громадянства;
- суспільно-груповою – стимулювання соціальних груп, суспільних інститутів, суспільства до виховання і застосування культури толерантності (на всіх рівнях його прояву);
- індивідуальна – походить від одного суб'єкта і поширюється на другого у вигляді активного сприйняття Іншого.

Відповідно на різних рівнях прояву толерантності, як і агресії, можна виокремити міжособистісний, внутрішньовидовий, міжвидовий, внутрішньогруповий, міжгруповий, міжетнічний, внутрішньоорганізаційний, міжорганізаційний, транснаціональний, транскорпораційний, міжцивілізаційний їх види тощо.

На другому етапі дослідження шляхом порівняння спробуємо виявити загальні ознаки і відмінності між досліджуваними явищами. Парний характер агресії і толерантності знаходить своє вираження в описі істотних ознак агресії і толерантності, які характеризують їх як явища, що відображають світ.

Суб'єктом агресії може бути окрема людина, група (в тому числі національна або релігійна), суспільство і політична система. Суб'єкт толерантності – це різні індивіди, соціальні групи, суспільні інститути, суспільства, на які поширюється принцип толерантності, з якими можливий пошук компромісу. Тобто по суб'єктному складу ми знаходимо загальні властивості (ознаки) досліджуваних явищ. Це пов'язано з тим, що агресія і толерантність мають подібну соціальну природу.

Агресія може бути породжена як індивідуальним несвідомим, так і колективним, яке набуває особистістю у вигляді архетипів (чужий – свій, ворог – друг). Толерантність базується на суспільній свідомості, на досвіді поколінь, сукупності традицій і цінностей, на індивідуальній свідомості індивіда, що має на увазі його унікальність, самотність і особистісне осмислення себе.

Як вже було зазначено вище агресія має подвійну природу. Проте існують непоодинокі випадки, коли соціальний прояв агресії випливає з біологічної природи людини і набуває через психіку особистості соціальної оболонки. Наприклад, агресія може впливати з різних витоків: танатофобії, особливого ставлення до неї, як до способу адаптації або досягнення поставленої мети, як до форми захисту від реальної чи уявної небезпеки. Звідси агресія може бути пов'язана з розладами психічної діяльності (навіть хронічні форми самогубств – алкогольна залежність, антисоціальна поведінка, психоз). Натомість, толерантність ніколи не пов'язана з розладом психіки людини, навпаки – це властивість психічно здорової, гармонійно розвинутої, соціально адаптованої і зрілої Особистості. Тобто ця ознака стверджує протилежність двох досліджуваних явищ і категорій правової сфери.

Як було з'ясовано вище, агресія виражається через певну форму поведінки – дії або бездіяльності (наприклад, ненадання допомоги людині, яка її потребує, якщо така можливість була, залишення людини у небезпеці. Це приклад пасивної агресії, де нема насильства). Толерантність – це завжди активна позиція, що формується на основі визначення універсальних прав та основних свобод людини, це не поступка, поблажливість чи потурання, тобто це завжди дія.

Об'єктом агресії виступають не тільки живі істоти, які знаходяться у взаємозв'язку, але й природа, навіть своя – агресія може проявлятися відносно себе, наприклад, самогубство, навмисне нараження себе на смертельні ризики у пошуках адреналіну. Толерантність – як цінність і соціальна норма громадянського суспільства, правової держави і просто цивілізованих людей проекту-

ється саме на людину, на Інакшого, того, хто відрізняється за будь-якою ознакою. Це є частковим перетинанням ознак.

Мета злаякісної агресії – завдати фізичний чи психологічний збиток. Мета доброякісної агресії інша, наприклад, мета збройної відсічі нападника – завадити йому завдати шкоду, а не завдати шкоди йому самому.

Мета толерантності як цінності інша – забезпечити єдність у різноманітті, яка робить можливим досягнення культури миру і сприяє заміні нею культури мілітаризму.

Як було вже встановлено, агресивними можуть бути мотиви, емоції, плани, цілі, наміри, навіть ті, які не мають зовнішнього виразу. Агресія може бути в широкому значенні – присутня в поведінці і в мотивах, не обов'язково мати прояв назовні; у вузькому значенні – має місто лише в діях, поведінці або висловлюваннях. Мотиви можуть детермінувати поведінку. Звідси агресія може бути фізичною та/або психічною (внутрішньою і зовнішньою), при цьому психічна може руйнувати здоров'я людини не менш фізичної і навіть привести до смерті, наприклад, поширення злісних чуток, які призвели до трагедії як у випадку Отелло і Дездемони.

Про толерантність можна вести мову лише як про результат зовнішнього вчинку особистості, який відображає ступінь його внутрішньої толерантності. Знов таки, ми вбачаємо в цьому схожість, але з певним вкрапленням відмінностей.

Агресія – це характеристика поведінки окремої людини, групи (в тому числі національна або релігійна), суспільства, його політики, його армії, його відношення до власного населення і суспільства. Толерантність на відміну від агресії виступає невід'ємною властивістю, атрибутом суспільного діалогу на будь-якому рівні комунікації.

Агресія часто має деструктивний характер, особливо, коли по своїй руйнівній силі перевершує привід, який її викликав. Одночасно, виходячи з висновків підрозділу 2.1 насильство не співпадає з агресією, але має багато спільного, тому певною мірою можна стверджувати, що агресія може бути благородною, а насильство

мати конструктивний характер. Мова йде про захист Батьківщини, затримання злочинця, частина деяких видів спорту, які не порушують меж моральності, фантазійну агресію – у казках герої отримують перемогу над представниками злих сил, помста у якості відповіді на агресивну поведінку, як засіб збереження чи відновлення соціального статусу. Толерантність має лише конструктивний характер, який у якості принципу взаємовідносин, моральної якості особистості, соціальної цінності забезпечує права людини, свободу і безпеку суспільства в цілому.

Агресія має подвійну природу – біологічну і соціальну, звідси і причини – вроджені, без зв'язку з іншими факторами, або детерміновані звичаями і традиціями оточуючого середовища агресора, тією культурою, до якої він себе відносить. Агресія, як риса особистості, називається агресивністю. Агресивність людина навчається стримувати, більшою мірою під впливом соціального оточення, ця навичка формується з дитинства шляхом виховання, спостереження за поведінкою інших, досягнення досвіду, в тому числі за допомогою архетипів. Так переключають агресивність дитини в галузь спорту, де така якість затребувана. Агресивність соціальної природи як і толерантність формується в процесі включення індивіда, який володіє певними соціальними статусами і функціями, у суспільство, суспільні відносини. Толерантність – це активність, яка урівноважує крайнощі орієнтаційних позицій і вимагає моральної активності. В юриспруденції толерантність розглядається як вимога побудови товариства не на загальнообов'язковій ідеології, а на мінімумі загальнообов'язкових правил співжиття (на праві). Толерантність – принцип права і компонент правової культури. До росту актуалізації толерантності спонукали тривожні виклики глобалізації, в тому числі сплески агресії, що спостерігалися протягом усього XX та початку XXI століття. Можна знов таки констатувати певний момент єдності агресії і толерантності в рамках однієї і тієї ж сутності, а саме: аналізу їх природи і походження.

З подвійністю природи агресії, пов'язана її здатність виникати і реалізовуватися як раптово, спонтанно, без певної чітко усвідомлю-

ваної мети, так і бути заздалегідь підготовленою, виношеною протягом тривалого часу та спрямованою на досягнення певної мети. Толерантність, природа якої соціальна, навпаки, має накопичуваний ефект, який можна характеризувати як стиль цивілізованого життя сучасної людини. Отже, цією ознакою підкреслюємо відмінність двох досліджуваних категорій.

Агресія може бути тільки навмисною, з прямим або непрямим умислом¹. Толерантність завжди переслідує певну мету – тобто має «прямий умисел», усвідомлений спосіб поведінки щодо надання іншим права жити відповідно до власного світогляду, у повазі до іншої культури, проявів людської індивідуальності. В цьому випадку порівняння явищ агресії та толерантності шляхом їх зіставлення свідчить про наявність у них і певних спільних рис (рис схожості).

Агресія, як і толерантність (в широкому своєму значенні), може знаходити вираз в словах, жестах або міміці, тобто відбувається активне відношення між суб'єктами і діяльнісний компонент є основним. Ця риса також є спільною для порівнюваних явищ.

Агресія в сучасному світі часто пов'язана зі знищенням випадкових людей (наприклад, безладна стрілянина по натовпу), що пов'язано з ненавистю до всього світу. Сучасну агресію часто пов'язують з тим, що сучасна цивілізована людина страждає від неможливості розрядити свої агресивні спонукання/інстинкти, оскільки раніше війни, які велися постійно і по територіях всіх держав, розряджали цю накопичену агресію, давали вихід природної агресії. Толерантність ніколи не пов'язана зі знищенням чи розрядженням якогось інстинкту. Більш того толерантність вимагає рефлексивного ставлення до власної позиції, конструктивної взаємодії з представниками інших соціокультурних груп. Толерантність вимагає діалогу суб'єктів і їх творчо-дієвих відносин, заснованих на справедливості, рівноправності, взаємоповазі. Схожість з агресією полягає в тому, що проявляється толерантність до всіх людей, з якими стикається особа, однаково без поділу на випадкових чи

¹ Антонян Ю. М. Теория человеческой агрессии. Почему жестоки люди. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2015. С. 14.

невипадкових, на своїх чи чужих, на зрозумілих чи ні, на схожих чи інакших, хоча при певних виключеннях щодо випадків агресії (наприклад, сплеск немотивованої агресії).

Щодо агресії передбачені заходи примусу на базі кримінально-правового, кримінально-виконавчого, кримінально-процесуального чи адміністративного законодавства, застосування яких веде до примусу, яке виступає інструментом помсти, відплати за скоєне, засобом захисту суспільства від нових посягань, відновлення порушених прав, профілактики від нових випадків агресії. Тобто агресія завжди мала вплив і продовжує впливати на розвиток цілої низки галузей права, норми яких намагаються стримувати, обмежувати, контролювати, запобігати, карати чи виконувати превентивні заходи. Принцип толерантності поза всяким сумнівом також впливає на сферу кримінально-правового регулювання, яка взагалі змінила відношення до системи покарання, особливо це простежується в останнє століття. Без сумніву, зв'язок між правом і толерантністю виявляється в цьому сенсі глибоко субстантивним, бо вони апелюють до спільних культурних кодів. Право, орієнтоване на права людини, так само як і толерантність, є можливими лише в культурі, яка несе в собі ідеї толерантності.

Переважно, досліджувані категорії агресії і толерантності виражають суть певних явищ, і як було встановлено в ході порівняльного аналізу, мають однозначно спільні, протилежні ознаки чи такі властивості, які частково перекликаються в певних аспектах. Проте є ознаки, які притаманні виключно категорії толерантності. Так толерантність є поза всяким сумнівом – ознакою демократичного суспільства. Без ствердження толерантності в якості однієї з основоположних цінностей в масовій свідомості на противагу агресії, існування суспільства в період глобалізації є проблематичним. Прояв толерантності є не стільки боргом окремії моральної особистості, скільки актуальною потребою людської спільноти. Крім того, толерантність – це не лише інструмент подолання конфлікту, а методологічний принцип юриспруденції. *Принцип толерантності* – це універсальний методологічний принцип, який відображає

державно-правову реальність, розкриваючи її сутність, форми, основні закономірності функціонування, дає наукову оцінку сучасному стану взаємозв'язку державно-правових явищ з іншими явищами суспільного життя з позицій і умов дотримання терпимості до Інакового.

Перші два етапи забезпечують безпосередній процес розгляду єдності і взаємодії протилежностей у парності агресії і толерантності.

На третьому етапі на основі встановлених раніше спільних рис протилежностей з'ясуємо моменти єдності агресії і толерантності (в рамках однієї і тієї ж сутності) в правовій сфері, проаналізуємо спільні риси пари концептів агресії і толерантності, їх особливості, проблеми внутрішньої і зовнішньої взаємодії, абсолютизації, з'ясуємо особливості взаємовпливу, взаємодії одного явища на інше, в рамках всіх виявлених моментів єдності, тому що кожна з протилежностей по-своєму заперечує іншу. Це дозволить приступити до дослідження їх складної взаємодії в зазначених аспектах.

Отже, на основі встановлених раніше спільних рис агресії і толерантності можна констатувати такі моменти їх єдності (в рамках однієї і тієї ж сутності) в правовій сфері:

– Агресія і толерантність, як правило, детерміновані поєднанням внутрішніх і зовнішніх причин, біологічного і соціального у людській сутності на всіх рівнях свого прояву. Проявлення у формі дії (активній поведінці) агресії чи толерантності є процесом внутрішньої і зовнішньої взаємодії двох протилежностей, якими вони є. По суті це Закон єдності і боротьби протилежностей у дії. Людська свідомість миттєво обробляє інформацію і в залежності від багатьох факторів (ступінь внутрішньої агресивності, ступінь соціального в людині, рівень його правової культури і загальної культури, рівень толерантності, рівень самовладання тощо) видає людині варіант поведінки, якій індивід і реалізовує. Тобто в момент обробки зовнішньо-внутрішньої інформації відбувається їх взаємовплив, взаємодія одного явища на інше в рамках виявленого

моменту єдності, тому що кожна з протилежностей у свій спосіб заперечує іншу.

- Спільна риса між досліджуваними явищами агресії і толерантності (в широкому своєму значенні) як протилежностей знаходить вираз в активності їх суб'єктів, в якій діяльнісний компонент є основним: слова, жести, міміка.

- Моментом єдності (в рамках однієї і тієї ж сутності) в правовій сфері агресії і толерантності виступає однаковий суб'єкт – це окрема людина (індивід), соціальна група (в тому числі національна або релігійна) або групи, суспільство, суспільні інститути, держава тощо, оскільки агресія і толерантність є, наперед усім, соціальними феноменами.

- Якщо агресія і толерантність породжені колективним розумом, суспільною свідомістю, яка набула особистістю у вигляді архетипів, на досвіді поколінь, сукупності традицій і цінностей – це також прояв моменту єдності агресії і толерантності.

- Коли об'єктом агресії і толерантності виступають соціальні суб'єкти, які знаходяться у взаємозв'язку – це також момент, коли ці явища, а отже категорії проявляють момент єдності і одночасного заперечення. При цьому толерантна людина проявляє свою сутність на всіх людей, з якими стикається особа, однаково без поділу на випадкових чи не випадкових, на своїх чи чужих, на зрозумілих чи ні, на схожих чи інакших.

- Ще одним з моментів єдності агресії і толерантності як парних, але протилежних категорій є те, що ці категорії відображають ступінь внутрішнього людського, яку індивід проявляє ззовні.

- Толерантність виступає невід'ємною властивістю, атрибутом діалогу суспільства на будь-якому рівні комунікації, але певною мірою, хоча і протилежною, є агресія, яка також є характеристикою суспільства.

- Агресія лише *може* бути благородною чи конструктивною в окремих випадках, в той час як толерантність має лише конструктивний характер. Толерантність формується у процесі включення індивіда у суспільство, суспільні відносини, який володіє певними

соціальними статусами і функціями. Агресія, як було вже з'ясовано, може також формуватися у процесі впливу оточення на людину. До росту актуалізації толерантності спонукали тривожні виклики глобалізації, в тому числі сплеск агресії. Можна знов таки констатувати певний момент єдності агресії і толерантності в рамках однієї і тієї ж сутності, а саме: аналізу їх природи і походження.

– Спільна риса протилежності агресії і толерантності в правовій сфері проявляється також в умислі індивіда, який реалізує певну поведінку, – тобто бажанні настання певних наслідків щодо надання іншим права жити відповідно до власного світогляду чи прояву агресивності у запереченні цього права.

– Момент єдності розглянутої особливості взаємодії агресії і толерантності і їх взаємовпливу на законодавство, знаходить свій вираз у тому, що агресія і толерантність впливали і продовжують впливати на розвиток цілого ряду галузей права, норми яких намагаються стримувати, обмежувати, контролювати, запобігати, карати за протиправні виплески агресії, виконувати превентивні заходи, заохочувати чи стимулювати за правомірну толерантну поведінку. Поза всяким сумнівом парність категорій агресії і толерантності впливає на сферу прав людини, кримінальне і адміністративне регулювання.

Проаналізовані раніше спільні риси протилежностей агресії і толерантності дозволили з'ясувати моменти їх єдності (в рамках однієї і тієї ж сутності) в правовій сфері. Дослідження спільних рис парних явищ агресії і толерантності, їх особливостей, проблем внутрішньої і зовнішньої взаємодії, абсолютизації дозволило розглянути особливості взаємовпливу, взаємодії одного явища на інше, в рамках всіх виявлених моментів єдності, тому що кожна з протилежностей у певний спосіб заперечує іншу.

Отже, агресія абсолютизує індивідуальне в Людині, в той же час толерантність абсолютизує суспільне (соціальне) в Людині. Це протилежні категорії, що позначають явища, навіть тенденції розвитку сучасного суспільства, які лише в своїй єдності здатні надавати ефективність (синергетичну, антропологічну) у вирішенні проб-

лем, пов'язаних з подоланням проблем насильства, антикультури мілітаризму, сучасних форм тероризму і воєн, агресивності на всіх рівнях її прояву.

У ході проведеного аналізу онтогносеологічних засад феноменів насильства і толерантності, дослідженню їх як тенденцій розвитку сучасного суспільства, аналізу концепту парності категорій агресії і толерантності було встановлено їх взаємодію як джерело їх саморуху, функціонування і розвитку, чим встановлений внутрішній зв'язок даної пари, взаємозв'язок між зазначеними явищами, їх елементами (видами). Було виявлено якісно-кількісну нерівноцінність протилежних правових явищ у ході взаємодії, яка виражається у домінуванні агресії або толерантності один над одним на певних етапах розвитку як самих явищ так і суспільства, де вони знаходять свій вираз, що відображається і на відповідних категоріях.

На четвертому етапі дослідження парності категорій агресії і толерантності встановимо складну внутрішню їх взаємодію, проаналізуємо їх включення у взаємозв'язок більш високого рівня. При цьому розкриємо їх єдність в рамках однієї і тієї ж сутності, яка взаємодіє з іншою, протилежною собі системою. Отже, наступною задачею в дослідженні парності категорій агресії і толерантності є аналіз її методологічного ракурсу, який включає синергетичну і антропологічну ефективність парності категорій агресії і толерантності.

5.2. Методологічний ракурс парності категорій агресії і толерантності

Мета дослідження методологічного ракурсу парності категорій агресії і толерантності не зводиться до задачі поглибити дослідження категорій агресії і толерантності, а є набагато масштабнішою. Сьогодні, втративши зовнішню чітку і зрозумілу методологічну основу, спір про істину як мету філософсько-правового пізнання стає нескінченним і безнадійним¹. Головне питання полягає в тому,

¹ Воскобитова Л. А., Пржиленский В. И. Социальные технологии и юридическое познание. Москва : Норма, 2018. С. 146.

яким чином використовувати отриманий від дослідження категорій агресії і толерантності багаж знань. На наш погляд, методологічний потенціал, який можна отримати із дослідження методологічного ракурсу парності категорій агресія і толерантність полягають в можливості досліджувати за допомогою отриманих знань про їх парність безліч явищ, наприклад: право, держава, війна, революція, апарат примусу, пробація тощо. Всі ці явища і багато інших проблем, де проявляється агресія і/або толерантність, з якими неминуче стикається суспільство, через розуміння і застосування парності категорій агресії і толерантності можна розв'язати, обравши найкоротший і ефективний шлях. В цьому полягає головне питання і мета нашого дослідження. Крім, того сучасні концепції права характеризуються відродженням звернення до природного права як частини соціальної реальності¹. Як справедливо підкреслює В. В. Дудченко, сутністю природного права є мораль. Віра в моральний закон значною мірою вплинула на розвиток поглядів на право². Продовжує впливати вона і у наші часи. Сучасна мораль невід'ємна від принципів справедливості, рівності, відсутності дискримінації, проте не можна її вже представити і без принципу толерантності, без розуміння природи і наслідків агресії, як атрибуту людської природи.

З концептуалізації дослідження, методологічного ракурсу парності категорій агресії і толерантності очевидно, що агресія та толерантність – це явища, притаманні будь-якому суспільству, хоча їх концептуалізація у наукових дослідженнях та співвідношення у соціальній реальності (зокрема, правовій реальності) є суттєво відмінними. Пізнання цих співвідношень у різних суспільствах є надзвичайно важливим у компаративістичному аспекті, адже дає можливість встановити зв'язок між рівнем агресії та толерантності у певному суспільстві, визначити їх взаємозв'язок із іншими явищами (право, економіка, релігія, культура, технології, «рівень щас-

¹ Гришук О. В., Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 131.

² Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень : монографія. Одеса : Юридична література, 2006. С. 45.

тя», про який пише Ю. Н. Хараре тощо). Предметом порівняльного правознавства є ті сторони реальності, які виявляються у зв'язку із специфічними цілями вивчення. Звідси випливає компаративістичний потенціал дослідження: своєрідний «тест на толерантність та агресію» є важливим методом дослідження правової культури того чи іншого суспільства. Аналіз співвідношення рівня агресії та толерантності у декількох суспільствах, наслідком якого може стати новий спосіб класифікації правових культур за співвідношенням агресії та толерантності. Адже відомо, що в різних правових культурах: західноєвропейській, північноамериканській (США), ісламській, далекосхідній, по різному відбувається ставлення до агресії і толерантності. Навіть в окремо взятій державі (наприклад, в Україні) таке ставлення відрізняється в залежності від суб'єкт-об'єктного складу цих явищ і рівнів їх прояву. Виявлення закономірності між агресією, толерантністю і рівнем та темпами правового розвитку у різних правових культурах (суспільствах) дає можливість для прогнозування та розробки певних стратегій державно-правового розвитку. Зокрема, компаративістика спроможна дати відповідь на питання про найбільш адекватний для певної культури баланс між агресією та толерантністю.

У сучасній юридичній та філософській літературі чітко прослідковується думка про те, що людство сьогодні повинно навчитись жити в умовах миру, співпраці, справедливості, свободи і толерантності. В контексті нових соціальних умов, право як нормативний феномен культури, повинно орієнтуватися на цінності самовизначення, саморозвитку, саморегулювання, самоуправління у всіх сферах людського життя¹. Гуманістичний маніфест «Планетарний Біль про права і обов'язки», який містить десять вихідних принципів, що визначають розвиток сучасного гуманізму, містить таке: «Кожна людина має бути захищеною суспільством від будь-якого невинного збитку, небезпеки своєму існуванню, агресії або смерті. Кожен представник людського роду має бути гарантований

¹ Гришук О. В., Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 134.

від фізичного і морального насильства. Він має бути захищений від сексуальних образ, домагань і зґвалтування. Вища міра покарання визнається неприйнятною формою помсти, яку слід замінити іншими засобами»¹.

«Новий спосіб ідентифікації людини є приналежність до світової спільноти, яка має бути пріоритетною по відношенню до всіх інших, і може служити основою для викорінювання будь-якої дискримінації»² і, відповідно, агресії, це прямий шлях до укорінення культури толерантності.

Метод – це основне поняття методології пізнання, представляє собою явну, ясно і чітко виражену послідовність кроків, які необхідно виконати для досягнення вказаної мети³. Слід погодитись з Т. І. Уваровою, що сьогодні стає зрозумілим, що універсального методу не існує і кожна достатньо серйозна проблема, принципова нова проблема, з властивою їй специфікою об'єктів дослідження, вимагає особливого методологічного інструментарію⁴. У цьому випадку, пише М. С. Кельман, не задовольнившись наслідуванням існуючої теорії як зразка, і з метою інструментального освоєння, удосконалення її методу можливе методологічне дослідження з його вивчення і виявлення умов ефективного застосування⁵.

Як результат, формується певна методологічна багатоманітність, в якій можуть бути виявлені окремі кореляції, інтегруючі тренди⁶. Методологічний плюралізм розуміється як визнання залежності методів пізнання від властивостей, особливостей та за-

¹ Гришук О. В., Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 135.

² Гришук О. В., Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 136.

³ Цофнас А. Ю. 50 термінів з методології пізнання : Стислий словник-довідник з методичними рекомендаціями і коментарями. 2-е вид. виправ. та доп. Одеса : Астропринт, 2007. С. 23.

⁴ Уварова Т. І. Методологія культурології: методологічний плюралізм та міждисциплінарність. *Культура народів Причорномор'я*. 2013. № 263. С. 143.

⁵ Кельман М. С. Юридична наука як об'єкт методологічного дослідження : монографія. Тернопіль: ТзО «Терно-граф», 2011. С. 227.

⁶ Богатая Л. Н. На пути к многомерному мышлению : монография. Одесса : Печатный дом, 2010. С. 63.

вдань суб'єкта, його концептуальних орієнтацій та ракурсів підходу до дійсності. Методологічний плюралізм припускає можливість вправданого використання різноманітних методів, які можуть поєднуватись між собою на засадах доповнюваності¹.

«Сучасна методологія представляє собою складне та багатовимірне явище. Вона є основоположною частиною будь-якої науки і мета її – виявлення та формулювання закономірностей, а також вивчення засобів і методів отримання нового знання»². Наукове осягнення та адекватна оцінка методологічного ракурсу парності категорій агресії і толерантності мають ґрунтуватися на засадах плюралістичної методології, «адже в цій сфері недоцільно обмежуватися суто юридичними чи лише філософськими засобами, і є необхідність у зверненні до тих сфер знання, які можуть надати необхідний гносеологічний інструментарій»³. Збагачення методологічного апарату філософсько-правової сфери за рахунок психології, культурології, біології, фізики цілком відповідає постмодерністській парадигмі: згідно із принципом додатковості можна побудувати цілісне уявлення про природу та тенденції розвитку сучасного суспільства.

Принцип додатковості був запропонований Нільсом Бором у квантовій фізиці, але пізніше знайшов своє застосування у багатьох інших галузях знання, зокрема у гуманітарній сфері⁴. Його зміст полягає в установці на використання різних методологічних систем у рамках одного дослідження з метою його комплексного

¹ Уварова Т. І. Методологія культурології: методологічний плюралізм та міждисциплінарність. *Культура народів Причорномор'я*. 2013. № 263. С. 143.

² Уварова Т. І. Методологія культурології: методологічний плюралізм та міждисциплінарність. *Культура народів Причорномор'я*. 2013. № 263. С. 142.

³ Оборотов І. Г. Методологічні засади дослідження церковного права. *Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції*: тези Другої Міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. О.В. Сурілова (м. Одеса, 30-31 березня 2012 р.) / за заг. ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. С. 58.

⁴ Оборотов І. Г. Методологічні засади дослідження церковного права. *Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції*: тези Другої Міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. О.В. Сурілова (м. Одеса, 30-31 березня 2012 р.) / за заг. ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. С. 59.

осмислення¹. Принцип додатковості широко й плідно застосовується і в ході філософсько-правового дослідження насильства (агресії) та толерантності, оскільки актуальність його використання пов'язаний з підвищенням рівня складності і динаміки цих досліджуваних об'єктів.

Власне філософсько-правова методологія (зокрема, методи, категорії, концепти тощо) при дослідженні парності категорій агресії і толерантності має послужити їх оновленому сприйняттю, розумінню. Відмова від крайностей у процесі дослідження насильства, агресії і толерантності – тобто їх пізнання на засадах однозначно негативного сприйняття насильства і схвального, позитивного ставлення до толерантності – і необхідність всебічного аналізу їх парності зумовлює визнання принципу додатковості. Дослідження методологічного ракурсу парності категорій агресії і толерантності, проведене на цій засаді, є однією з гарантій виведення філософсько-правового дослідження насильства і толерантності на якісно новий рівень.

У сучасній філософсько-правовій літературі почастишали звернення до парних, дуальних категорій. Але концептуально важливим є дослідження системності онтологічного зв'язку таких категорій. Так, по-перше, якщо визначати систему як сукупність однорідних елементів, що знаходяться у взаємозв'язку, в результаті якого створюються нові системні ознаки (емерджентність системи), їх не можна звести до простої арифметичної суми властивостей елементів, що її створюють. А по-друге, якщо мова іде про системність зв'язків (а при симбіозі інше неможливо), то згідно законам формальної логіки напрошується цікавий висновок, що елементи, які знаходяться у системній взаємодії є однорідними, не звертаючи уваги на їх сутнісне протиріччя. Цей результат поєднання двох силогізмів створює платформу для подальших вельми цікавих висно-

¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 463.

вків і характеристик категорій, що досліджуються, і відображення їх у відповідних правових режимах і моделях правового регулювання. Тобто, якщо це дві сторони однієї «медалі», то що собою власне представляє сама «медаль», її родова належність і видові відмінності?

В цьому та інших розділах постійно наголошується і демонструється парність насильства (в тому числі агресії) та толерантності як явищ правової дійсності, як тенденцій розвитку сучасного суспільства, як парних філософсько-правових категорій, але назріла необхідність уточнень і конкретизації деяких аспектів системності категорій агресії і толерантності, а саме: синергетичної і антропологічної ефективності парності категорій агресії і толерантності.

Агресія і толерантність постають не тільки як явища навколишньої дійсності (тобто як об'єктивно існуючі в формальних джерелах права), а й як властивості (якості) особистості. Парний характер агресії і толерантності знаходить своє вираження в описі істотних ознак агресії і толерантності, які характеризують їх як явища, що відображають світ; змісті агресії і толерантності на різних рівнях їх існування; їх видових характеристиках; обґрунтуванні їх парності; співвідношенні (загального, особливого, абсолютизації, внутрішньої і зовнішньої взаємодії) агресії і толерантності як парних категорій.

Висновок, який було отримано в ході монографічного дослідження полягає в тому, що парність категорій агресії і толерантності – є узгодженою і взаємопов'язаною системою категорій (найбільш фундаментальних понять), які потрібні для теоретичного вивчення і осягнення філософсько-правових явищ. Отже, було розкрито такі цілі дослідження парності категорій агресії і толерантності: виявлено внутрішні і зовнішні зв'язки агресії і толерантності, їх рух і розвиток, було сформульовано категорії, які відображають їх у філософсько-правовій сфері, обґрунтовуючи їх парний характер. В рамках філософсько-правової науки, таке дослідження важливо в загальнотеоретичному і методологічному плані. Крім того, практичне значення одержаних результатів полягає в підвищенні

ефективності правового регулювання процесами, пов'язаними з проявами насильства та агресії, можливості мінімізації їх прояву, забезпечення як найповнішої реалізації механізму толерантності, що неминуче виходить на підвищення рівня поваги до права в особистості і суспільства.

Для досягнення цих цілей були вирішені наступні завдання: виведено/здобуто системне уявлення про властивості агресії і толерантності, в тому числі на різних рівнях їх прояву, розмежування понять насильства і агресії, опис системи та парних властивостей агресії і толерантності. Зроблено висновок про необхідність подальшого розвитку розуміння агресії і насильства, не тільки як виключно негативного, а й їх позитивного впливу на процеси розвитку особистості і суспільства.

Для розгортання дослідження парних категорій агресії і толерантності як парних юридичних категорій продовжує залишатися вкрай важливий подальше дослідження загальнотеоретичного і методологічного ракурсу проблеми. Досліджуючи їх властивості (і як явищ навколишньої дійсності, і як суб'єктивних якостей окремої особистості і суспільства в цілому), ми сформуvalи і описали категорії, що відображають їх у філософсько-правовій сфері, обґрунтували їх парний характер. Дослідження розраховане не стільки на вирішення в повному обсязі всіх проблем, пов'язаних з насильством, агресією і толерантністю, скільки з обґрунтуванням доцільності і ефективності їх вивчення як парних явищ.

Методологічний ракурс парності агресії і толерантності досі являє собою малодосліджену галузь, до якої звертаються лише епізодично окремі вчені. На нашу думку, методологічний ракурс парності агресії і толерантності у науковій літературі представлений недостатньо вичерпно та систематично, отже існує необхідність кореляції питань, пов'язаних зі специфікою парності агресії і толерантності.

Під методологічним ракурсом парності категорій агресії і толерантності слід розуміти системне осмислення категорій агресії і то-

лерантності. Методологічний ракурс виявляє внутрішню структуру і особливості пізнання у порівнянні з іншими формами пізнання.

Методологічний ракурс оцінки парності категорій агресії і толерантності дозволяє припустити, що парність категорій агресії і толерантності є загальним об'єктом дослідження і філософії права, і загальнотеоретичної юриспруденції. А отже, особливість об'єкту пізнання парності категорій агресії і толерантності обумовлена подвійністю самої її природи, що включає як область фізичних дій та реальних подій, так і область їх юридичної значимості (сутності). Зовнішня сторона цього об'єкту, обумовлена і виражена фактичними обставинами, тобто його «подієвим» рядом. Ця сторона має власний об'єктивний зміст, що виникає і розгортається незалежно від свідомості суб'єкта, що пізнає. Об'єктивний зміст проявляється назовні до початку пізнавальної діяльності суб'єктів і на момент пізнання подія агресії чи толерантності завершена. Але перед суб'єктом, який пізнає, постає завдання пізнати подію у всій повноті його юридично значимих обставин.

Внутрішня (сутнісна) сторона об'єкту пізнання парності категорій агресії і толерантності обумовлена юридичним значенням події агресії чи толерантності або їх окремих проявів. Агресивність і толерантність, їх характер, конкретні правові ознаки, прописані законом і складають юридичну сутність цього об'єкту пізнання. Тому потрібно враховувати, що суб'єкт, який пізнає не отримує подію об'єктивної реальності в готовому вигляді з усіма її юридичними характеристиками і проявами її характеру. Внаслідок цього сам суб'єкт, не маючи можливості відобразити в своїй свідомості «готовий» об'єкт зовнішнього світу, активно бере участь в його формуванні в своїй свідомості з наявних фактів і приписів правової норми. Відбувається неминуче розмивання межі, що дозволяє протиставити об'єкт і суб'єкта пізнання, а також поодинокі випадки і загальне нормативно-правове уявлення про нього. При тому, що зовнішні прояви події і агресії і толерантності багатогранні і різноманітні, окремі характеристики можуть мати юридичне значення, але

з тих чи інших причин вони можуть не потрапити в поле зору. І відбір юридично значущого, і його виокремлення від інших обставин здійснює сам суб'єкт пізнання. Він відбирає те, що має юридичне значення, і тільки з відібраної їм інформації вибудовує в своїй свідомості образ події, яка відбулася. В результаті і реконструйований образ зовнішнього ряду події як результат пізнання, і правильність його юридичних оцінок також значною мірою залежать від суб'єктивних якостей суб'єкта, що пізнає: знання методології філософії права і загальнотеоретичної юриспруденції, професійних навичок застосування відповідних підходів, методів і прийомів, рівня правосвідомості та інших його характеристик. Всі зазначені особливості пізнання парності агресії і толерантності вимагають у суб'єкта пізнання наявність високого філософського і юридичного загальнотеоретичного рівня підготовки, знань в галузі природничих наук (а в деяких випадках і точних), гуманітарних наук, що мають справу з інакшою «об'єктивною реальністю»¹.

Існування світу на межі порядку і хаосу, в умовах їхнього протиборства міцно поєднало ці феномени. Саме наше внутрішнє (і не завжди усвідомлюване) прагнення жити в передбаченому світі додає привабливості впорядкованим системам, зазначає А. Ф. Крижанівський І те, що хаос, очевидно, в плані потенційних можливостей є незрівняно багатшим за порядок, не змінює ситуації². Світ у синергетичній картині світу розуміється як сукупність порядків і хаосів. Не має сумніву в тому, що агресія, насильство – це стихія хаосу, де толерантність відкриває шлях до порядку, виконує певну роль відносно стабільного «періодичного» атрактора, що приводить до біфуркації системи³, до м'якого варіанту еволюції соціальної системи. Людська агресія антропологічно обумовлена – це

¹ Воскобитова Л. А., Пржиленский В. И. Социальные технологии и юридическое познание. Москва : Норма, 2018. С. 151-152.

² Крижанівський А. Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура : монографія. Одеса : Фенікс, 2009. С. 179.

³ Вардьянц Г. К. Социологическая теория права : монография, Москва : Академический Проект, 2007. С. 355.

біологічна властивість, яка була опанована у ході соціалізації людини. Одночасно з цим прагнення до порядку також закладена у самій природі людини, бо впорядкованість, організованість – це головні передумови виживання біологічного виду. Порядок є домінуючою ідеєю людської цивілізації, тому не припиняються пошуки шляхів вирішення проблем соціальних конфліктів. Посилює сучасну конфліктогенність злам попередніх політико-правових цінностей і інститутів, послаблення морально-світоглядних підвалин, звідси мотиви, які провокують зростання агресії і насильства у суспільстві на всіх рівнях їх прояву. Конфлікт – «це зіткнення свободних воľ суб'єктів суспільної соціальності, наслідки яких можуть бути нейтралізовані лише державою шляхом»¹ визнання свобод суб'єктів соціальності і забезпечення механізму толерантності, що спричиняє автоматичний ефект зняття агресивної напруги і направлення агресії в правомірне русло.

Крім того, категорія толерантності виходить на новий рівень своєї еволюції. Ця тенденція знаходить свій вираз і у кримінально-правовій політиці держав у сфері покарань, оскільки «орієнтація та направленість залежать від розуміння і визнання цінності людини, а також прийнятного кожним конкретним суспільством розуміння покарання як відповіді на певні дії (агресивні, а значить насильницькі) з боку окремих його членів»².

Необхідність проведення заходів щодо гуманізації, а значить невід'ємність використання категорій толерантності, у сфері покарань за агресивні дії є вимогою часу. Адже, перефразовуючи К. М. Данченко, це результат того, що «людство сьогодні переживає етап нового гуманізму, який має великий обсяг предметного втілення. Сьогодні вже очевидним є факт того, що намагання держави стримувати зростання агресії, насильства суворими санкціями не

¹ Воскобитова Л. А., Пржиленский В. И. Социальные технологии и юридическое познание. Москва : Норма, 2018. С. 313.

² Данченко К. М. Кримінально-правова політика України у сфері покарань: Філософсько-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Хмельницький, 2019. С. 13.

приводить до позитивного ефекту»¹. Моральним принципом гуманізму є толерантність, а за його допомогою філософія захищає ідею прогресу культури, людства².

Все більшої ваги набуває антропологія права, котра шукає підґрунтя, основу права в природі людини, її бутті, сутнісних характеристиках як біосоціодуховної істоти. Домінуючою на сьогодні стає думка про людиномірність права, а підставою, джерелом природного права та прав людини визнається людська гідність³.

Важливою умовою ефективності запобіганню агресії є підвищення рівня толерантності у суспільстві, яка є складовою частиною правової культури. Будь які зміни в законодавстві щодо протидії агресії повинно враховувати толерантність як ціннісну категорію більшості членів суспільства. Оскільки, правий М. Ф. Гюлен, коли вказує на безкрайні світи зі своїми цінностями часу, відкриті і творчість, що будуть завжди пов'язані з людиною, само собою стане зрозумілим те, що вона перевершує все суще своєю значущістю, незважаючи на те, що людина зі своєю матеріальністю начебто далека від такої оцінки⁴.

Отже, методологічний ракурс парності категорій агресії і толерантності повинен бути розкритим через ефективність парності категорій агресії і толерантності, зокрема синергетичний і антропологічний її аспекти. Ефективність парності категорій агресії і толерантності означає методологічну ефективність дослідження цих категорій в їх парності, через призму закону єдності та боротьби протилежностей.

¹ Данченко К. М. Кримінально-правова політика України у сфері покарань: Філософсько-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Хмельницький, 2019. С. 13.

² Гришук О. В., Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 20.

³ Гришук О. В., Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 132.

⁴ Гюлен Ф. Діалог і толерантність/ з тур. пер. О. Зубань, В. Підвойний. Київ : Вид-во Жупанського, 2012. С. 168.

5.2.1. Синергетична ефективність парності агресії і толерантності

Агресія і толерантність як тенденції розвитку сучасного суспільства є частиною соціальної системи, що відноситься до типу відкритих, складних систем, які обмінюються речовиною, енергією та інформацією з навколишнім середовищем, отже, необхідно враховувати нову галузь знань, що займається описом нерівноважних станів. Наукою доведено, що чим більше відхилення від рівноваги, тим більше охоплення кореляціями і взаємозв'язками, тим вище узгодженість процесів, навіть які протікають у віддалених областях і, здавалося б, не пов'язаних один з одним. Самі процеси характеризує нелінійність, наявність зворотних зв'язків і пов'язані з цим можливості керуючого впливу на систему. Так утворюється впорядкованість у відкритих системах, що знаходяться в нерівноважному стані. Вивченням світу як сукупності нелінійних процесів, пов'язаних з самоорганізацією природи, суспільства і людини, виникнення порядку з хаосу, визнання існування динамічного хаосу як проявляється в упорядкованих структурах, займається синергетика¹. З її допомогою вдалося сформулювати загальний підхід до цілої сукупності явищ природи і суспільства.

Сучасна культура постмодерну характеризується відмовою від цілісності та структурності буття. Справедливо відмічає В. П. Хряпченко, що серед основних характеристик культури в постмодерністському контексті слід відзначити децентралізацію і дискретність, втрату сенсу будь-яких бінарних опозицій та ієрархічних конструкцій, що відбиваються в повному ігноруванні принципів організації цілісності структури, нарощування дезінтеграції та невизначеності, що сприяє зануренню порядку в хаос². Нестабільність, глобальні

¹ Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии : монография. Одеса : Юридична література, 2001. С. 154.

² Хряпченко В. П. Синергетичні засади різноманітної моделі системи права / Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін. ; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 105.

катаклізми, кризи і катастрофи у світі забезпечують неминучість актуальності застосування синергетичного підходу у соціально-гуманітарних дослідженнях. Нелінійні уявлення про розвиток припускають катастрофи і кризи не тільки неминучими та закономірними, але в ряді випадків і корисними для процесів розвитку, бо всяка катастрофа є народження нового і дає нові перспективи¹.

«Синергетична методологія привернула до себе увагу багатьох дослідників. Вона пов'язана зі спеціальним науковим напрямком. До нього відносяться роботи в області загальної теорії систем, кібернетики, синергетики та інших близько прилеглих до них методологічних напрямків»².

Представники західноєвропейської науки (Дж. Балкін, Дж. Бойл, А. Бозо де Кармона, М. Брейтуєт, Г. Гудріч, П. Шлаг та інші) вивчали синергетичний аспект розвитку права.

Можливості використання синергетичного підходу в праві і основні напрямки досліджень представлені в працях С. М. Братуся, В. А. Козлова, В. М. Костильова, В. В. Лазарева, С. В. Липень, Г. С. Остроумова, В. М. Сирих, А. А. Фатуєва, В. А. Шабаліна.

Значні результати в дослідженні синергетичного підходу в правознавстві досягнуті Г. А. Тумановим, А. Б. Венгеровим, В. В. Шишкіним, І. С. Кривцовою. Окремі положення синергетики висвітлені в працях В. М. Карташова, Ю. Ю. Ветютнева, В. А. Груніної, А. І. Бойка, Е. А. Чічнева, З. С. Байніязової, К. В. Шундікова. Елементи синергетичного підходу застосовуються правознавцями при дослідженні проблем теорії і практики правотворчості, теорії систематизації, типології нормативних правових актів, уніфікації права (С. С. Алексєєв, М. В. Баглай та ін.).

Синергетика перекладається з грецького як «енергія спільної дії». Г. Хакен запропонував, використовуючи термін «синергетика», акцентувати увагу на узгодженості взаємодії частин при утворенні

¹ Туркина В. Г. Город в постнеклассической парадигме. *Общество. Среда. Развитие*. 2008. № 4. С. 174-187.

² Шишкин В. В. Синергетический подход в теории права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2007. С. 4.

структури як єдиного цілого. Г. Хакен створив міждисциплінарний напрямок, який займається вивченням систем, що складаються з багатьох підсистем різної природи (електронів, атомів, клітин, нейронів, механічних елементів, органів і тощо), і виявленням того, яким чином взаємодія таких підсистем приводить до виникнення просторових, тимчасових або просторово-часових структур в макроскопічному масштабі. Виникнення синергетики було неоднозначно сприйнято науковим співтовариством. Одні вели дискусію про новий підхід в природознавстві, соціальних і гуманітарних науках на базі співпраці фундаментальних наук і їх методів; інші не бачили в синергетиці нічого нового; треті схилилися до думки, що синергетика – це помилковий шлях наукових пошуків в галузі гуманітарних наук. Сьогодні «синергетику» сприймають як мінімум в трьох значеннях:

1. У значенні «синергізм» (від грецького «спільна дія») – варіант реакції системи на комбінований вплив двох або декількох факторів, що характеризується тим, що сукупна дія факторів перевищує дію, яка чиниться кожним фактором окремо.

2. Синергетика являє собою узагальнюючу науку, що вивчає основні закони самоорганізації складних систем. У неї входять такі області як нелінійна динаміка, хаос, катастрофи, біфуркації, хвилі, польові ефекти тощо. Самоорганізація означає мимовільне ускладнення форми.

3. Як науку про несподівані явища. Це визначення доповнює попередні. Дійсно, будь-яка якісна зміна стану системи (або режиму її роботи) справляє враження несподіваного. При ретельному аналізі з'ясовується, що нічого «несподіваного» в цьому немає. «Причиною» несподіваного, як правило, виявляється нестійкість.

В даному дослідженні під синергетичною ефективністю парності категорій агресії і толерантності в даному дослідженні ми розуміємо методологічний ефект, що можна отримати від їх одночасного дослідження.

Як зазначає І. Г. Оборотов, «синергетика досліджує процеси самоорганізації у складних, відкритих, нерівноважних системах, її

цікавлять два типи трансформації: 1) перехід від хаосу до порядку (процес виникнення нових форм); 2) перехід від порядку до хаосу (деструктивні процеси розпаду систем)»¹.

Соціолог і філософ права В. А. Бачинін пише, що синергетика активно використовується стосовно фізичних, хімічних та біологічних об'єктів і має велике майбутнє у сфері соціальних наук, хоча і не знайшла дотепер застосування в теорії права, філософії злочину й кримінології².

Згідно теорії організації (самоорганізації, дезорганізації, реорганізації) складних та надскладних динамічних систем порядок і безлад (хаос) є фазами єдиного процесу розвитку, які періодично змінюють один одного³. Агресія і толерантність, як вже було неодноразово доведено в ході монографічного дослідження, також є фазами, що постійно супроводжують розвиток соціальної системи, тому вважати, що порядок з безмежним пануванням толерантності буде безперервно і прогресивно удосконалюватись і при сприятливих умовах може бути доведений до ідеальної досконалості є безпідставним.

Результати дослідження комбінованого впливу категорій агресії і толерантності на розвиток соціальної системи і окремих її частин можна використовувати при спрямуванні процесів, що відбуваються на всіх рівнях прояву насильства, чи контрольованому їх регулюванні в суспільстві. Синергетична модель причинності враховує, що у складних систем завжди є альтернативні можливості для діяльності й розвитку. Систему, яка перебуває у точці біфуркації (на розпутьї розвитку), можна направити в необхідне русло, якщо застосовувати стосовно неї легкі, але неодмінно резонансні зовнішні впливи, які здатні вивести систему на новий рівень самоорганізації⁴.

¹ Оборотов І. Г. Темпоральні грані права : монографія. Миколаїв : Іліон, 2009. С. 35.

² Бачинин В. А. Философия права и преступления. Харків: Фолио, 1999. С. 519.

³ Мальцев Г. В. Социальные основания права. Москва : НОРМА: ИНФРА – М, 2011. С. 85.

⁴ Бачинин В. А. Философия права и преступления. Харків: Фолио, 1999. С. 520.

Синергетичний ефект є надзвичайно складним явищем, його отримання залежить від успішного поєднання багатьох різних елементів. Упущення хоча б одного з цих елементів або їх частини може виключити можливість досягнення такого ефекту.

Україна продовжує розвиток і становлення вітчизняної соціальної системи, тенденціями розвитку якої є характерні для всього людства агресія і толерантність. Характеристиками розвитку соціальної системи з притаманними їй парністю агресії і толерантності виступають складність, нестійкість (нестабільність), динамічність, відкритість. Всі ці ознаки дозволяють віднести дану соціальну систему до типу відкритих систем, що знаходяться в нерівноважному стані, для вивчення яких застосовують, в тому числі синергетику. Ключовими категоріями даного напрямку є «необхідність» і «випадковість».

У «певних точках розвитку (особливо на початку виникнення і становлення системи) переважає елемент випадковості, – підставою буття речі виступає випадковість, а необхідність виступає в ролі обґрунтованого. Однак в інших випадках, особливо в розвиненому стані системи підставою починає виступати необхідність»¹.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок про те, що і для соціальної системи України характерне переважання випадковостей, які утворюються під впливом різних сил – природних, соціальних, духовних, економічних, моральних, культурних тощо. «Точки біфуркації» (від лат. – роздвоєний) є критичними для розвитку системи і є показником нестабільності і, одночасно, розвитку.

Такий вплив призводить до відповідної поведінки людей, що відчують на собі вплив, наприклад, вітчизняної правової системи (як частини соціальної системи), який може бути як правомірним, так і неправомірним, агресивним чи толерантним. «У разі правомірного впливу людина забезпечує собі природно обґрунтований успіх, а у разі неправомірного діянні – цілий каскад проблем. Ці процеси досліджує, зокрема синергетика природного права»².

¹ Ивакин А. А. Диалектическая философия. Одеса : Феникс, 2007. С. 237.

² Сливка С. С. Философия права. Київ : Атіка, 2012. С. 153.

«Каскад проблем» впливає не тільки на людину, яка здійснила неправомірний вчинок, але і на її оточення. Згідно обставині, виявленої синергетикою, будь-яка форма викиду енергії частиною системи зовні тягне за собою зміну і в самій системі. Тому чим більше неправомірних дій суб'єктів, тим більше негативний резонанс відчуває на собі правова система.

При цьому слід не забувати, що правова система України входить в правову сім'ю, більш загальну по відношенню до елементів, що входять до неї. тобто знаходиться всередині складно організованої системи вищого порядку. І на цьому рівні таке порушення природного каналу своєї еволюції частиною системи призводить до асиметрії права на рівні законів Природи і більш тривалого стабілізаційного періоду. Інша ситуація складається при правомірній поведінці суб'єкта: вплив його на природні закони і вплив природних законів на нього здійснюється в рамках правового діалогу людини і суспільства з Природою.

Одне із завдань синергетики – з'ясування законів побудови організації, виникнення упорядкованості її розвитку і самоускладненню. Питання про оптимальну впорядкованість та організацію особливо гостро стоїть при дослідженні глобальних проблем – енергетичних, екологічних, багатьох інших, які потребують залучення величезних ресурсів. Тут немає можливості шукати відповідь методом проб і помилок, а «нав'язати» системі необхідну поведінку дуже важко. Набагато розумніше діяти, спираючись на знання внутрішніх властивостей системи, законів її розвитку. У такій ситуації значення законів самоорганізації, формування впорядкованості в фізичних, біологічних та інших системах важко переоцінити. Синергетика спирається на методи, однаково застосовні до різних предметних областей, і вивчає складні («багатокомпонентні») системи безвідносно до їх природи.

Так природне право, яке є похідним від світоустрою і природи людини, є невід'ємною частиною світового порядку. І тому, як і для всіх існуючих в природі систем, для нього характерна стійкість щодо зовнішніх впливів, самовідновлюваність, спроможність до

самоускладнення, зростання, розвитку, узгодженість всіх складових частин. Позитивне право – штучне утворення, створене людьми для забезпечення певних інтересів (державних, громадських, особистих тощо), що тягне різкі погіршення функціонування, навіть при порівняно невеликій зміні зовнішніх впливів або помилки в управлінні. Це характерно для всіх створених людиною систем. Не є виключенням і парність категорій агресії і толерантності. Оскільки це також штучно створена система, яка утворювалася поступово з еволюцією суспільства, схожа на історію зародження і розвитку позитивного права.

Дослідження в області синергетики підтверджують, що при побудові норм позитивного права слід не порушувати норми природного права, так як позитивне право є системою більш простого порядку в порівнянні з природним правом. Такий підхід є необхідністю, так як будь-яка нестійка або неорганізована система знаходиться в складі деякої організованої системи. Порушення цього принципу приведе до порушення стійкості життєдіяльності як самої системи, так і системи вищого порядку, в яку вона входить.

Отже, випадковість і необхідність є діалектично пов'язані одна з одною. Залежно від рівня і стадії розвитку об'єкта дослідження акцент переноситься на випадковість або необхідність, але якщо розглядати систему в єдиному головному атракторі – Космосі, Універсумі, Світі в цілому, які є вищими системами по відношенню до всього іншого, то саме необхідність, а не випадковість є підставою буття речі, системи.

У сучасному житті нам необхідно запозичувати досвід побудови організації, накопичений природою, і використовувати його в нашій діяльності. При цьому попередній «досвід життя не може бути безслідно закреслити, він може бути тільки викорінений і подоланий повнішим досвідом, в який попередній досвід неодмінно увійде». На наш погляд, таким «новим досвідом» може стати синергетика в значенні синергізму, який вивчає явища, які виникають від спільної дії декількох різних факторів, в той час як кожен фактор окремо до цього явища не приводить.

Для юриспруденції найбільш цікавим з наукової та практичної точки зору є важлива обставина, виявлене синергетикою-синергізмом – це необхідність врахування постійного включення суб'єкта в усі об'єкти соціального характеру. Так, «в особливих станах нестійкості соціального середовища дії кожної окремої людини можуть впливати на макросоціальні процеси. Звідси випливає необхідність усвідомлення кожною людиною величезного тягаря відповідальності за долю всієї соціальної системи, всього суспільства». Тим самим поставлено під великий сумнів міф про те, що нібито зусилля окремої людини не можуть мати видимого впливу на хід історії, що діяльність кожного окремого індивіда («атомарного суб'єкта») нібито неістотна для макросоціальних процесів¹.

Дуже важливо при теоретичному вивченні правової системи і практичному застосуванні отриманих висновків спиратися на знання внутрішніх властивостей динамічних нестійких систем, основних законів їх розвитку і самоускладненню. Для досягнення цієї мети допоможуть висновки синергетики, оскільки одним із завдань цього напрямку є з'ясування законів побудови організації, виникнення упорядкованості, розвитку і самоорганізації складних систем.

Виходячи з дослідженого можна стверджувати те, що явища, які позначаються категоріями «агресія» та «толерантність», можуть використовуватися у якості атракторів, здатних спрямовувати суспільний та/або правовий розвиток у потрібному руслі, коли система перебуває у точці біфуркації.

Особливо цікавою і перспективною у цьому випадку є можливість використання цих двох явищ в якості інструментів, які застосовуються або можуть застосовуватися для надання розвитку системі бажаного напрямку.

У якості прикладів нерівноважного врахування синергетичної ефективності парності застосування концептів агресії та толерантності у різних історичних обставинах є наступні:

¹ Кохановский В.П. Философия и методология науки. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. С. 456.

– революційна агресія, її абсолютизація як єдиного засобу для комплексної зміни всіх або більшості сторін суспільного життя, що зачіпає основи існуючого ладу. Вона має стрибкоподібний характер, стверджують С. І. Курганов і А. І. Кравченко і являє собою відносно швидкій перехід суспільства з одного якісного стану в інший¹. На думку І. Г. Оборотова в момент революційної агресії не відбувається якісного переходу, а лише змінюється зовнішня форма, яка призводить до відкидання розвитку будь-якого суспільства назад.² Важко з цим висновком не погодитись з огляду на історію розвитку антикультури мілітаризму, еволюцію тероризму, вирішення конфліктів у міжнародних відносинах (Див. розділ 4). Цікаві думки з приводу революційної агресії можна знайти і у французького правника Ж.-Л. Бержеля: революції, які заходять занадто далеко і глибоко, зіштовхуються з таким опором з боку суспільства, що їхній заряд швидко вичерпується, а результати рано чи пізно нівелюються³,

– гіпертрофована толерантність, яку можна спостерігати у сучасному західноєвропейському суспільстві, наслідком чого є ситуація, коли суспільство стає беззахисним перед проявами агресії, принесеної ззовні, як у випадку із біженцями з Близького Сходу. Хоча проблема на грані неполіткоректності, вона є настільки болючою і актуальною для сучасної Європи, Канади, США та інших, що не озвучити її було б несправедливо. Наприклад, німці і шведи настільки толерантні, що в цих країнах можна жити за власними правилами, не вивчаючи мову і не дотримуючись законів, користуючись гостинністю приймаючої сторони на всю катушку⁴. Щоправда, як реакція на гіпертрофовану толерантність по всьому світу набу-

¹ Курганов С. І. і Кравченко А. І. Соціологія для юристів. Москва : Закон і право, Юнити, 1999. 255 с.

² Оборотов І. Г. Темпоральні грані права : монографія. Миколаїв : Іліон, 2009. С. 94.

³ Бержель Ж.-Л. Общая теория права. Москва : Nota bene, 2000. С. 207.

⁴ Яковина І. Мільйони нелегалів з ісламських країн кинулися до Європи, поставивши ЄС перед вибором між толерантністю і безпекою. URL: <https://nv.ua/ukr/publications/emirat-jevropa-jes-zahlesnuv-nebuvalij-potik-bizhentsiv-z-aziji-ta-afriki-66615.html> (дата звернення : 08 вересня 2018 р.).

вають популярність націоналістичні рухи, які приходять до влади на лозунгах боротьби з незаконними мігрантами, починаючи будівництво і влаштування стін вздовж усього кордону своєї держави (Угорщина, США), навіть у толерантній до мігрантів Німеччині проходять багатотисячні мітинги проти гіпертрофованої толерантності до мігрантів;

– поєднання толерантності та агресивності у сучасній Україні – здатність стати на захист України та її національних цінностей із зброєю в руках та толерантне ставлення до представників нетитульних національностей. Так Революція Гідності – приклад «агресивного» захисту «толерантних» цінностей (до речі – це якраз та точка біфуркації, коли агресія влади до студентів викликала відповідну агресію з боку суспільства та змінила напрямок розвитку українського суспільства; «нерівноважна» система двовекторної політики остаточно обрала західний шлях); зовнішня агресія з боку РФ та внутрішня агресія Москви до власних громадян видається також фактором, внаслідок якого цінності толерантності, політичного плюралізму та свободи слова більш цінуються у Українському суспільстві.

Агресія у житті обумовлена вже тим, що доступна для використання енергія вивільняється при руйнуванні інших нерівноважних систем. По законам термодинаміки, підтримання високоорганізованого (тобто низькоентропійного) стану забезпечується «споживанням впорядкованості», тобто сплачується прискореним зростанням ентропії у середовищі. Життя є постійною творчою роботою, а творення неможливо без руйнування. Це колізія, яку неможливо усунути, і складає сенс констатації: жити значить руйнувати»¹.

Стійка нерівноважність потребує безперервної протидії тиску, який урівноважує середовище. Рано чи пізно в існуванні нерівноважної системи настає фаза небезпечного зниження стійкості

¹ Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации. Очерки по эволюционно исторической психологии. Изд. 3-е, стереотипное. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. С. 20.

ті, коли, в силу умов, що змінилися, нароблені раніше шаблони життєдіяльності стають контпродуктивними. Криза може звернутися катастрофічним руйнуванням системи, її частковою перебудовою або якісним розвитком¹.

Платою за підтримання нерівноважних процесів слугує прискорене зростання ентропії середовища. Монотонне нарощування антиентропійної активності (агресії) з часом перевертається своєю протилежністю – небезпекою катастрофічного зростання ентропії середовища, а з нею і самої системи-агента. Таке перетворення продуктивних механізмів збереження нерівноважної системи в контпродуктивні регулярно знаходять на різних стадіях біологічної і соціальної еволюції, що дозволяє виокремити універсальний закон еволюційної дисфункціоналізації. Подальше збереження можливо за рахунок удосконалення антиентропійних механізмів, які забезпечують більш високу питому продуктивність, тобто корисний ефект на одиницю руйнування². Як зазначає Г. В. Мальцев, такий процес саморозвитку нагадує відому діалектичну тріаду «теза – антитеза – синтез», його можна уявити через формули: «старий порядок – хаос – новий порядок», «організація – дезорганізація – нова організація», «регулювання – дерегулювання – нове регулювання». Тобто, шлях до нового порядку лежить через розхитаний стан попереднього порядку, хаос. Динамічна система, яка була в стійкому стані, з часом накопичує елементи, які приводять її у нерівноважний стан³.

Для вироблення таких механізмів є потреба у парності факторів: структурна складність і інтелект. У природі це знаходить вираз подовженням і розгалуженням піраміди агресії, що підвищує су-

¹ Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации. Очерки по эволюционно исторической психологии. Изд. 3-е, стереотипное. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. С. 14.

² Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации. Очерки по эволюционно исторической психологии. Изд. 3-е, стереотипное. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. С. 22-23.

³ Мальцев Г. В. Социальные основания права. Москва : НОРМА: ИНФРА – М, 2011. С. 85.

купну «інтелектуальність» екосистеми; одночасно на верхніх ярусах піраміди утворюються все більш інтелектуальні організми¹.

До певного моменту відповідні коливання (флуктуації) зсередини системи урівноважуються, у результаті чого система тримає рівновагу, але у процесі свого природного розвитку, вона входить у фазу хаотизації, яка є одночасно процесом вироблення нових структур. Біфуркаційна криза настає тоді, коли виникає невідповідність зовнішніх впливів і відповідних реакцій.

Тому криза підвищує рівень організації і рівня стійкої нерівноваги системи. До речі, коли така криза набуває глобальний характер, проміжні сценарії (наприклад зміна середовища проживання) виключаються і настає типова біфуркаційна фаза: або повинен статися обвал системи, або революційний перелом в його розвитку. Тоді система змінюється в сторону рівноважного стану або в сторону більш високого рівня стійкої нерівноважності з середовищем.

Прогресивний розвиток ніколи не був метою існування суспільства, але завжди був засобом збереження нерівноважної системи у фазах нестійкості².

Сучасна криза біосфери і суспільства завершиться спрямуванням до нової гармонії завдяки синергетичної ефективності парності категорій агресії і толерантності. Згідно Й. Пригожину необхідне активне орієнтування у середовищі для стабілізації нерівноважного стану³. Неминучість соціальних конфліктів і періодичне загострення антропогенних криз слугує незмінним імпульсом якісного розвитку людства, тому лише пізнання і правильне застосування механізму синергетичної ефективності парності категорій агресії

¹ Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации. Очерки по эволюционно исторической психологии. Изд. 3-е, стереотипное. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. С. 23.

² Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации. Очерки по эволюционно исторической психологии. Изд. 3-е, стереотипное. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. С. 26.

³ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. Москва : Прогресс, 1986. 432 с.

і толерантності дозволяє спрямовувати ці процеси в гуманному, з меншими втратами людського ресурсу напрямі.

В умовах нестійкої, тобто кризової суспільної системи особливо важливо, щоб окремі люди або соціальні групи, відчуваючи наближення точки біфуркації, готували свій варіант подій, що встановить новий порядок. Тому знання механізмів синергетичної ефективності парності категорій агресії і толерантності, які можуть зіграти роль певних атракторів (каналів еволюції, варіантів подій встановлення нового порядку), надзвичайно важлива. Завдяки зусиллям соціальних груп, що засновані на вмінні керувати механізмом синергетичної ефективності парності категорій агресії і толерантності, можна в значній мірі підвищити вірогідність здійснення варіанту розвитку соціальної системи, який більш спрямований на успіх або, хоча б очікуваний результат. Звідси виходить певний «рецепт» поєднання категорій агресії і толерантності: лише золота середина без перекосів, абсолютизації та штучного переносу акцентів на агресію, як єдиний ефективний метод вирішення всіх проблем у суспільстві або на толерантність, як панацею від всіх невдач, врахування їх у триєдинстві гегелівського розуміння категорії логічного надасть справжню синергетичну ефективність парності категорій агресії і толерантності. Тим більш суспільство приречено на успіх у використанні знань в сфері синергетичної ефективності парності категорій агресії і толерантності, оскільки це тенденції, феномени і категорії, які виробило людство для самого себе, яке також є продуктом творчої діяльності людини. Тобто штучні інструменти для впливу на штучний об'єкт надають підстав для гносеологічного оптимізму, оскільки регулювання в природньому середовищі природними процесами мінімальне, оскільки там більшої мірою впливають фактори випадковостей, які надає сама Природа, Космос, Творець, з якими людина поки що не здатна сперечатися.

Забезпечити гармонійне використання синергетичної ефективності парності категорій агресії і толерантності може єдиний вироблений людиною інструмент соціальної регуляції – право, яке покликане підтримувати і охороняти порядок, який в своєю основою

успадковується суспільством від минулих поколінь, базується на історичних і культурних традиціях, модернізується лише в тих межах, які не ставлять під загрозу стійкість системи. Оскільки люди як і раніше побоюються надавати свою долю вільному історичному ходу подій, вони не довіряють саморозвитку суспільних структур, бажають влаштованості і порядку, не бажають жити в некерованому або погано керованому суспільстві (це пов'язано з негативним досвідом таких спроб у історії людства). Тому базовими категоріями у суспільному розвитку залишаються закон і закономірність, які невід'ємні від об'єктивної необхідності і причинності, над якими, згідно синергетики, панує випадковість¹. Тримати динаміку суспільства в рамках стійкої системи можна лише слідкуючи за системою новацій, які вітаються лише в тому випадку, коли вони удосконалюють, роблять чітким порядок, а ускладнюють його, що веде до його підриву.

5.2.2. Антропологічна ефективність парності агресії і толерантності

Поза всяким сумнівом, що парність категорій агресія і толерантність стосується природи людини, причому агресія – це прояв тваринного початку, а толерантність – результат культури. Звідси ефективність і результативність будь-якого дослідження, якщо застосовувати обидві категорії для аналізу того чи іншого явища, оскільки вони роблять результати такого дослідження багатовимірним, а не плоским.

Відправною посилкою для формування агресії і толерантності виступає людина, яка є суб'єктом прояву цих феноменів. Автономне дослідження агресії і толерантності призводить до зменшення значення дослідження, оскільки ці категорії без свого носія – людини – втрачають сенс і, як результат, – інструментальну придатність,

¹ Мальцев Г. В. Социальные основания права. Москва : НОРМА: ИНФРА – М, 2011. С. 103.

і поведінка людини, позбавлена толерантності, втрачає людяність, позитивну соціальну значущість.

Як зазначає О. В. Козаченко, «кожний нормативний акт повинен відповідати вимогам свого інструментального призначення для регулювання суспільних відносин та бути відповідним окремому рівню цивілізаційного розвитку суспільства, в межах якого він діє»¹.

З антропологічних позицій вибір агресії і толерантності як парних юридичних категорій обумовлений їх надзвичайною актуальністю, зростанням насильства на всіх рівнях прояву людини і суспільства особливо в останні десятиліття.

Методологічно важливо в антропологічному аспекті дослідити категорії агресії і толерантності як парних філософсько-правових категорій.

Короткий дискурс у проблеми антропології права слід почати з того, що антропоцентричні теорії соціального розвитку у різних формах його прояву, в тому числі і формах з елементами правового змісту, отримали поширення в епоху Відродження на фоні кризи християнської теократичної картини світу². Вивід людини в якості центру картини світу і філософствування, пов'язаний з необхідністю подолання традиційного для доренесансного часу погляду на людину як таку, що має «роль другого плану» і дослідження якої значно поступається в актуальності роздумам навколо божественного походження оточуючого буття. Антропоцентричні ідеї епохи Відродження, набувши значного поширення, здебільшого спонукали до аналізу проблем соціального буття людини в контексті її відношення до Бога і можливості поширення Божих одкровень на засади соціального регулювання, тільки інколи направлялись на переосмислення ролі і значення права в цілому і підстав і засад відповідальності за порушення правових настанов

¹ Козаченко О.В. Пеналізація в умовах різних історичних епох розвитку кримінального права на Українських землях. *Сучасні тенденції розвитку держави та права України : Збірник наукових праць. Вип. 1*. Миколаїв, 2007. С. 9-10.

² Бачинин В. А. Социология : академический курс. Санкт-Петербург : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. С. 163.

зокрема. Антропоцентричні теорії покладаються на детерміновану Відродженням уяву про людину як носія гордині, зарозумілості, особистої свободи, тобто носія таких якостей, які на мовах теоцентричності розглядалися або в якості смертних гріхів, або як такі, що суперечать християнській моралі. Формування зазначених теорій здійснюється в умовах певного стану соціальної аномії, викликаного поширенням уявлення про безмежну особисту свободу кожної людини, яка стирає чіткі грані між раніше однозначно зрозумілими і чітко визначеними соціальними характеристиками як, наприклад, гріх та доблесть, коли перше переходить у друге, а доблесть в подальшому супроводжується прямим нехтуванням визначеними заборонами та свавіллям, які виправдовують будь-які вчинки людини, навіть злочин¹.

Антропологічна дефініція культури зосереджується на визнанні людини як центра культури, оскільки всі артефакти культури є результатом діяльності людини і вона є необхідним елементом символічної поведінки та соціальної організації.

Антропологія права – це частина філософії права, яка займається осмисленням взаємовідносин людини і права; це вчення про право як спосіб людського буття². Таке широке розуміння антропології права потребує уточнень і пояснень кола проблем, які входять у предмет антропології права.

Головною характеристикою будь-якого антропологічно-правового дослідження є аналіз його предмету крізь призму людського буття через звертання до сутності людини для виявлення сутності будь-якого правового феномену. Основними проблемами антропології права на сучасному етапі її розвитку залишаються: ідея права і критерій справедливості, орієнтовані не людське буття; виявлення і з'ясування кореляції «образу людини» і «образу права»; люд-

¹ Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи: культурно-антропологічний вимір : монографія. Миколаїв : ТОВ «Іліон», 2011. С. 9.

² Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 59-61.

ську властивість до самовдосконалення, де головну роль відіграє категорія свободи; концепцію множинності людської природи, яка орієнтує на толерантне ставлення до виявів людської своєрідності; обґрунтування ідеї права, виходячи з уявлень про сутність людини¹.

Звертаючись до проблем сучасної антропології права, слід звернутися й до короткого дискурсу антропології як частини філософії, оскільки сутність людини має безпосередній вплив на правову реальність. Говорити про безліч антропологічних рухів стисло неможливо, оскільки весь період становлення і розвитку антропології неспокійний, повний наукових пошуків, і надзвичайно плідним у тому, що стосується часткових і глобальних досліджень людини, тому дуже стисло зупинимось на найбільш його цікавих з точки зору віхах розгортання науки.

До числа найбільш важливих для пізнання людини є внесок в антропологію З. Фрейда, що відкрив глибокі шари психіки, які він назвав несвідомим і підсвідомим. Тут накопичуються психологічні переживання випробувані нами, починаючи з раннього дитинства, які утворюють галузь особистісних рис індивіда. Адже багато почуттів, фобій, симпатій чи антипатій, депресій, збуджень, навіть проявів психічної неврівноваженості, які свідомо відчуває людина пізніше, народжуються з цієї області невирішених конфліктів і забутих вражень. Не менш важливою для антропологічних досліджень є і доробок З. Фрейда щодо засвоєння у перші роки життя (головним чином від батьків) комплексу життєвих моделей і норм поведінки. Вони несвідомо супроводжують нас завжди як парадигми, з якими нам доводиться погоджувати свої вчинки. Над-Я виконує також функцію цензора: воно схвалює або засуджує нас в залежності від того, відповідає чи не відповідають наші дії прийнятої моделі. Цим пояснюється найбільша важливість того, щоб над-Я було правильним, і нещастя тих, хто не має вірної моделі поведінки.

Найбільш видатною постаттю в області філософської антропології слід визнати М. Шелера, який відштовхуючись від тілесного

¹ Максимов С. Права людини: універсальність та культурна різноманітність. *Право України*. 2010. № 2. С. 89-100.

прийшов до метафізики, в якій загальне вчення про життя становить частину цілісного бачення космосу. Після Шелера багато науковців займалися дослідженням людського тіла і його значення для особистості в цілому. Раніше цій проблемі ледь приділялася увага в західній філософії. Серед інших мислителів слід назвати Х. Плеснера, Г. Марселя, Ж.-П. Сартра, А. Бруннера тощо ⁴⁷.

М. Хайдеггер звів антропологічну проблему до фундаментальної онтологічної проблеми – проблеми буття, чим вплинув на розвиток філософської антропології. Тільки людина має розум і здатна осягати буття, остільки відчуття буття можна висловити тільки через аналіз людської екзистенції. Людина впливає на речі, розмірковує при них. Людина, яка по-справжньому існує, ігнорує натовп, живе тільки теперішнім, але не збігає від туги, розуміючи смерть, як неминучий фінал *Dasein*.

Структуралізм з'явився крайньою формою реакції на суб'єктивізм і волюнтаризм екзистенціалізму. Він висловлював переконаність в тому, що людина не вільна у своїх діях, а детермінована силами і структурами власного буття, які, однак, нею не усвідомлюються. Людина живе у символічних системах – мовних, сімейних, культурних, художніх, релігійних, моральних, які приховують справжню реальність людської природи. Ця природа – комплекс, система, яка визначає поведінку людини, при цьому людина знаходиться в ілюзії свободи. Структуралізм сповнений глибокого антропологічного песимізму.

В епоху Постмодерну спроби раціональними, системними засобами пояснити реальність: світ, людину, історію були визнані неспроможними, оскільки раціональність такого типу зазнала краху, ставши причиною великих воєн і кривавих диктатур. Такий підхід привів до різкої критиці будь-якої істини і можливості розумного пояснення реальності, в тому числі реальності людини, правової реальності. Але таке розуміння веде до хаосу, нелюдяності, нігілізму. Постмодернізм прагне забезпечити можливість життя в невпинно мінливій ситуації. Однією з таких спроб пов'язують з терпимістю

у значенні приймати відмінності і множинність точок зору, висувати помірні прагматичні претензії. Але це короточасний результат, справжнє рішення проблеми слід пов'язувати з антропологічним змістом толерантності, як явища, яке має радше соціальну природу, ніж антропну. Її інструментальний потенціал лише починає розгортатися у XXI столітті і може стати тим особливо сприятливим середовищем, в якому можливе відновлення антропології, яка поверне людям впевненість, сенс життя і смак до нього.

У вітчизняній науковій літературі увагу до проблеми прав людини крізь призму співвідношення універсального і культурної різноманітності приділяють П. Рабінович¹, О. Мережко², С. Добрянський³, С. Максимов⁴ та інші дослідники. Широко відомі погляди західних філософів права К.-О. Апеля⁵, Ю. Габермаса⁶, О. Гьофе⁷, які поділяють помірно універсалістські позиції. Деякі дослідники ставлять під сумнів універсальність концепції прав людини. Наприклад, І. Л. Честнов⁸ відстоює позицію помірного партикуляризму.

На тлі різноманітних проблем, які намагається розв'язувати антропологія права, виділяють два фундаментальних питання: 1) питання про спосіб людського існування (конфлікт чи кооперація);

¹ Рабінович П. Права людини: діалектика універсалізації та урізноманітнення. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4 (27). С. 13–21.

² Мережко О. Культурний релятивізм і природа фундаментальних прав людини. *Український часопис прав людини*. 1996. № 1. С. 55.

³ Добрянський С.П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини. Львів: Астрон, 2006. 120 с.

⁴ Максимов С. Інститут прав людини в сучасному світі: філософсько-правові аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 3 (22). С. 49–57.

⁵ Апель К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність? *Політична думка*. 1994. № 3. С. 115–120; № 4. С. 85–92.

⁶ Габермас Ю. До легітимації через права людини. Київ : Український філософський фонд, 1999. 62 с. До легітимації через права людини. К., 1999. С. 52–62.

⁷ Гьофе О. Розум і право: складові інтеркультурного правового дискурсу. Київ : Альтерпрес, 2003. С. 40–54.

⁸ Честнов И. Л. Универсальны ли права человека? (Полемические размышления о Всеобщей декларации прав человека). *Правоведение*. 1999. № 3. С. 73–82.

2) питання про мету людського існування (щастя чи свобода)¹. Ці питання актуальні як ніколи і набувають нового звучання у зв'язку з нарощуванням глобальної кризи і загальної антропологічної кризи у ХХІ ст. Виражається цей процес у продовженні принципової зміни самої природи людського, яка актуалізувала антропологічну проблематику, при цьому не торкаючись правової реальності і людини як він є в світі права. Цю кризу можна спостерігати, в тому числі, в правовій площині – це проблема «четвертого покоління прав людини», легалізації прав ЛГБТ-спільнот, правової визначеності технічних пристроїв², біороботах тощо. Сьогодні людина принципово змінюється, в тому числі за допомогою нестримного розвитку техніки, і цей процес не може залишити поза увагою правову реальність. З антропологічної точки зору в правовій реальності людина виступає як енергійне утворення, яке постійно обмінюється речовиною і енергією з оточуючим середовищем, впливає на це оточення, яке в свою чергу впливає на людину за допомогою енергії.

Починаючи з ХІХ століття домінує розуміння права як вписаного в соціальний контекст явища (до цього розуміння прийшов навіть один з батьків юридичного концептуалізму ХІХ століття Р. Ієринг, борець за незалежність догми права від правового життя). Тобто право не є незалежною системою юридичних конструкцій як всемогутніх духовних сутностей, які вирішують всі правові проблеми в рамках власної замкнутої системи³.

Філософсько-антропологічний підхід до права допомагає побачити зв'язок права та людини, її природи, світу її людського буття, вивести характеристики права з характеристик людини, виявити гу-

¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 62.

² Козлячкова Е. А. Изменение классического понятия «человек как субъект права» в правоотношениях по клонированию. *Право и экономика*. 2013. № 12 (310). С. 64–67.

³ Павлов В. И. Антропологическая концепция права. *Постклассическая онтология права*: монография / под ред. И. Л. Честнова. Санкт-Петербург : Алетей, 2016. С. 331.

маністичний вимір в праві, його антропологічний зміст, зрозуміти його як невід'ємне від людини явище, як передумову її повноцінного розвитку, самовизначення та самоздійснення, як міру розвитку її людської гідності. Проблема використання в юриспруденції антропологічного підходу до права нині є актуальним. Саме антропологічна теорія права адекватно розкриває багатомірність права, висвітлює граничні засади його існування, його зв'язок з вічними, духовними цінностями тощо¹.

Для того, щоб з'ясувати антропологічну ефективність парності категорій агресії і толерантності надзвичайно важливо розглянути перш за все питання змісту агресії і толерантності окремо як явищ, які напряду впливають з природи тваринного або соціального початку людини.

Як було зазначено в підрозділі 2.1, початковий пункт агресії деякі дослідники (К. Лоренц, Е. Фромм) виводять з біологічної природи. Крім того, згідно К. Лоренцу, є вагомі підстави вважати, що сплеск внутрішньовидової агресії і, навіть, тенденція розвитку сучасного світу є найбільшою небезпекою, що загрожує людству. В той час коли сучасна людина більшою мірою усунула зовнішні фактори природнього добору (голод, холод, хвороби, дикі тварини тощо), колосальні обороти набрав внутрішньовидовий добір. Тому ХХ століття увійшло до історії людства не лише як період прориву людини у світі науки, прогресу, а й як період найбільш кривавих воєн, масових вбивств, голодоморів, терору і тероризму.

Ю. М. Антонян, досліджуючи теорію людської агресії, вважає, що агресія закладена у природі самої людини, як закладені здібності бачити, чути, думати, творити тощо. Тільки у кожної людини ці здібності закладені в різному потенціалі: більше чи менше, тому і розподіляти агресію людина може в залежності від здібностей власного організму. Нарощуванням майстерності можна контролювати природню агресію і скеровувати її в потрібному напрямі (наприклад, зі посередніми здібностями людина може стати агресивним

¹ Патеї-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права : навч. посіб. Київ, 2010. С. 26-27.

технічним боксером). При цьому, Ю. М. Антонян слушно додає, що агресія, як і інші види поведінки, формуються процесі накопичення індивідуального досвіду. Вираз поведінки залежить від факторів зовнішнього середовища і від виховання, від індивідуальних можливостей¹. Відомий факт, що дитина, яка стикається з народження, в процесі зростання з агресивними формами виховання чи агресивними членами сім'ї, агресивним оточуючим середовищем виростає більш схильною до агресії чи, навіть, стає агресивною людиною. І, навпаки, дитина, яка зростала у спокої, любові, тиші може ніколи не розкрити свій внутрішній агресивний потенціал. До речі, такі ж результати показував досвід спостережень над тваринами (шурами, биками).

Отже, як видно, людська агресія має в своєму початку вже подвійну природу. Причому, Ю. М. Антонян також виходить з положення, яке було з'ясовано у другому розділі нашого дослідження, що наявність агресії не характеризує людину з моральної сторони, оскільки агресія сама по собі нейтральна, доки вона не виходить за моральні, а тим більш за правові рамки, коли вона вже повинна бути засуджена і навіть покарана².

Е. Фромм аналізує безліч історичної та антропологічної наукової літератури, наданої посилкою інстинктивізму, що переконливо свідчить про її помилковість, оскільки на ранній стадії свого розвитку людина, виявляючи до інших людей дружелюбність, щедрість та великодушність, характеризується якраз орієнтацією на цінності, пов'язані не зі смертю, а з життям. Агресивність людини, вважає Е. Фромм, – це надбання останніх століть її історії, і викликана вона соціальними обставинами. Проте, Е. Фромм не може погодитися й із точкою зору біхевіоризма, згідно з якою агресивність – є винятково продуктом виховання та інших форм впливу на людину з боку навколишнього його соціального середовища. Критикуючи ці

¹ Антонян Ю. М. Теория человеческой агрессии. Почему жестоки люди. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2015. С. 25.

² Антонян Ю. М. Теория человеческой агрессии. Почему жестоки люди. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2015. С. 26.

дві крайні точки зору на причину людської агресивності, Е. Фромм доходить висновку, що у людини «необхідно строго відрізнити агресію біологічно адаптивну, яка сприяє підтримці життя, добро-якісну, від злоякісної агресії, не пов'язаної зі збереженням життя»¹. «Доброякісна» агресія є властивою як тваринам, так і людині. Вона має біологічні форми прояву та затухає, як тільки зникає небезпека. «В основі злоякісної агресії не інстинкт, а якийсь людський потенціал, що сягає корінням умов самого існування людства»².

Погоджуючись з Е. Фроммом, в цьому дослідженні агресія розглядається у двох взаємопов'язаних аспектах: як доброякісна (конструктивна) і злоякісна (деструктивна), де насильство є результатом схильності людини до агресивності і з розвитком людини і соціуму набуває розгалужених форм.

Агресивна поведінка, інтолерантність наголошує дослідник то-лерантності у сучасному світі Ю. А. Макаров може бути проявом деяких зовнішніх негативних педагогічних або ідеологічних впливів і сформованих під їх впливом уявних і поведінкових установок, очікувань. Інше джерело – індивідуально-психологічні характеристики самого суб'єкта, людини. Агресія, висока тривожність, рабська залежність і відсутність своєї думки, злість, відсутність навичок соціальної взаємодії і емоційної саморегуляції та ін. Все те, що, власне, і робить нас стабільно нетерпимими не тільки до інших людей, але і до всього того, що відбувається навколо. Агресивна поведінка, інтолерантні установки можуть виникати і ситуативно і характеризувати ставлення людини тільки до певної групи людей, до певного думку, до певної характеристики. Наприклад, такий поширений у наш час випадок – кримінальне напад на вулиці представника іншої національності, етнічної групи. Або просто людина приходить до висновку, що представник якоїсь іншої національності в твоїй же країні живе багато краще і комфортніше. Далі перенеситься таке

¹ Фромм Э. *Анатомия человеческой деструктивности*. Минск: ООО «Попурри», 1999. С. 230.

² Фромм Э. *Анатомия человеческой деструктивности*. Минск: ООО «Попурри», 1999. С. 231.

відношення на всю етнічну, національну, професійну та іншу групу. На такому розумінні джерел толерантної і інтолерантної поведінки, власне, і будується сьогодні вся корекція небажаних проявів цього явища. У тому числі і ідеологічний вплив з постійним повторенням і впровадженням у свідомість людей думки про необхідність терпимої поведінки (або абсолютно нетерпимого до чого-небудь: явища, думок і ін.). Звичайно, знайомство з санкціями за порушення прийнятого в конкретному місці поведінкового кодексу. Далі власне психологічні методи – навчання навичкам емоційної саморегуляції від психофізіологічних методик до спроб змінити відношення і ставлення до оточуючих через перебудову ціннісної сфери¹.

Отже, можна констатувати, що антропологічний зміст агресії, як явища, напряду впливає з «тваринного» начала людини, підсвідомого, проте її вираз має і соціальний характер.

Здається, міркує К. Табейкіна, ніколи раніше людство не потребувало опори на моральність і не відчував гостру потребу в моральному оновленні так, як це відбувається з ним сьогодні, коли сама можливість його існування в нинішніх цивілізаційних, етнічних і психологічних структурах виявляється під питанням і перетворюється з проблеми філософської або історичної в прикладну.

Цю непросту ситуацію сучасної людини визначає криза нашого часу, криза атеїстичного, антропоцентричного влаштування світу, що має чіткі зовнішні негативні прояви: глобальні проблеми, зниження рівня життя людей, демографічні проблеми, насильство та агресія тощо. Однак більш переконливим свідченням драми сучасної людини є стан його морального надлому, що характеризується розмитістю кордонів добра і зла, правди і брехні. Якщо людина XV століття, яка пережила, на думку Х. Ортеги-і-Гассета, історичну кризу, «в повному сенсі слова була розгублена, але зачарована»,

¹ Макаров Ю. А. Толерантность в современном мире. The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect : materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». С. 148-151.

то сьогодні, перефразуючи думку філософа, можна сказати, що людина розчарована і втрачена.

Саме розвиток світової цивілізації підійшло до такого рубежу, коли потрібна відмова від менталітету мілітаризму, що забезпечував технологічний прогрес. Загроза екологічної та економічної катастрофи передбачає перегляд колишнього ставлення до природи. Проблема відчуження і проблема збереження особистості, проблеми агресії і толерантності передбачають пошук нових стратегій людських комунікацій. Оскільки головні труднощі очікують і вже відбуваються в моральній і соціальній сферах, потрібна зміна цивілізаційної парадигми, яка, в свою чергу, може бути створена тільки при врахуванні методологічної парності категорій агресії і толерантності, колективними зусиллями безлічі людей і ціною безлічі різноманітних компромісів, як справедливо зазначає М. Моїсєєв¹. Однак людям доведеться довго вчитися, щоб накопичити соціальний досвід подолання цих труднощів. Тому виховання почуття толерантності, ввічливості, доброзичливості і милосердя має стати стратегічним пріоритетом в становленні особистості.

Звісно ж, що як табу на кровозмішення, заповідь «не убий» затвердили основи моральності в верхньому палеоліті і мезоліті, так і заборона на будь-який прояв людиною нетерпимості та агресії, як внутрішня установка на дії, що порушують моральний імператив, дозволить людству зберегти себе як біологічний вид і створити, можливо, зовсім іншу цивілізацію»².

Толерантність – центральне поняття всієї проблематики культури світу, при цьому проблема толерантності є багатопланою, яке має багаторівневий вимір – від індивідуального (персонального) до глобального прояву (Див. розділ 3). Толерантність виступає

¹ Моисеев Н. Н. Современный антропогенез цивилизационные разломы. Эколого-политический анализ. Вопросы философии. 1995. № 1. С. 3-30.

² Табейкина Е. К. Человек на рубеже веков: в поисках нравственного императива. The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect : materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». С. 77-79.

як показник ефективності світокультурного будівництва. Її суспільний алгоритм реалізації можливий тільки через досягнення толерантності через виховання культури миру як профілактику агресії¹.

Проблема і концепція толерантності стала результатом довгого розвитку релігійної, етнічної, філософської і соціально-політичної думки. Розвиток толерантності – «продукт» розвитку прав людини. Одночасно з тим, толерантність є цінністю, необхідною і фундаментальною для реалізації прав людини та досягнення миру. У своїй основній формі толерантністю є визнання за іншими права на повагу їх особистості та самоідентичності².

Оскільки сучасний світ розвивається в епоху глобальних процесів, можна очікувати наступ ери інтегрованої культури. Але вона вимагає, щоб залишитися самим собою, сприймати культурні відмінності як даність і намагатися освоюватися у «чужій» культурі, не втрачаючи своєї.

Багато дослідників толерантності, в тому числі М. В. Бикова, зробили висновок, що проблему насильства та агресії неможна вирішити, якщо робити ставку тільки на рішення економічних проблем або покращення соціальної інфраструктури у суспільстві. Навпаки, краще за все досягнення толерантності можна досягнути через досвід взаємодії з «інакшими». Так, люди, які в повсякденному житті спілкуються з представниками інших національностей, як правило, відносяться до них більш толерантно, у порівнянні з

¹ Иванова Е.Ю. К вопросу о толерантности в российском обществе. *Толерантность – как фактор укрепления гражданского мира в демократическом, правовом государстве* : Сборник материалов межвузовской студенческой научно-практической конференции (24 ноября 2009 г.): Сборник / Отв. Ред. А.Р. Усиевич, ГОУ ВПО РПА Минюста России Ижевский юридический институт (филиал). Ижевск: ИжЮИ (ф) РПА Минюста России, 2010. С. 19.

² Маркин А.Н. Проблема толерантности: история и современность. *Толерантность – как фактор укрепления гражданского мира в демократическом, правовом государстве* : Сборник материалов межвузовской студенческой научно-практической конференции (24 ноября 2009 г.): Сборник / Отв. Ред. А.Р. Усиевич, ГОУ ВПО РПА Минюста России Ижевский юридический институт (филиал). Ижевск: ИжЮИ (ф) РПА Минюста России, 2010. С. 58.

тими, у кого такий досвід відсутній¹. Наприклад, досвід внутрішньої політики Ізраїлю, де живуть, спілкуються і працюють пліч-о-пліч євреї та араби.

Слід погодитись з С. Ф. Ідрисовою, що толерантність знаходить свій вираз у спрямуванні взаємного розуміння і узгодженості різнорідних інтересів і кутів зору без застосування тиску, переважно методами роз'яснення і переконання. Толерантність аж ніяк не може виступати в ролі вічної абстрактної цінності або якогось категоричного імперативу, якому треба слідувати автоматично, поза зв'язком з конкретно-історичною ситуацією. У толерантності є історія і вона показує, що на певному етапі існування людського суспільства ніякої толерантності не існувало. Потім в контексті певних історичних реалій виникла вимога толерантності. Але, виникнувши раз, воно вже не пішло з етики західного світу, однак зміст цього поняття змінювалося від століття до століття².

У сучасній літературі про толерантність, у зв'язку із цим, все більше говорять про мультикультуралізм, як про принцип, який передбачає можливість автономного розвитку різних спільнот в рамках одного суспільства, збереження різноманітності існуючих в суспільстві цінностей та ідеалів, способів організації життєвого простору. Принцип мультикультуралізму ставить проблему плюралізму щодо підстав толерантності і виключає можливість знайти єдину формулу толерантності, з якою погодилися б всі. Спробу створення такої плюралістичної теорії толерантності зробив Майкл Уолцер в своїй кни-

¹ Быкова М.В. О характере влияния различных социальных факторов на степень этнической толерантности в России. *Толерантность – как фактор укрепления гражданского мира в демократическом, правовом государстве*: Сборник материалов межвузовской студенческой научно-практической конференции (24 ноября 2009 г.): Сборник / Отв. Ред. А.Р. Усиевич, ГОУ ВПО РПА Минюста России Ижевский юридический институт (филиал). Ижевск: ИЖЮИ (ф) РПА Минюста России, 2010. С. 13.

² Идрисова С.Ф. Толерантность как условие эвективной работы административной элиты. *Толерантность – как фактор укрепления гражданского мира в демократическом, правовом государстве*: Сборник материалов межвузовской студенческой научно-практической конференции (24 ноября 2009 г.): Сборник / Отв. Ред. А.Р. Усиевич, ГОУ ВПО РПА Минюста России Ижевский юридический институт (филиал). Ижевск: ИЖЮИ (ф) РПА Минюста России, 2010. С. 25.

зі «Про толерантність»¹. Автор пише, що толерантність «забезпечує саме життя, бо переслідування часто ведеться до смерті; крім того, вона забезпечує суспільне життя, життя тих різноманітних спільнот, в яких живемо ми всі». Виходячи з цього, М. Уолцер формулює прекрасний афоризм: «толерантність уможливило існування відмінностей; відмінності ж обумовлюють необхідність толерантності»².

Плюралізм сучасного суспільства має тенденцію скоочування до анархії, хаосу і інших руйнівних конфліктів. Тому суспільство має потребу в державному регулюванні, що відбиває загальні цінності і інтереси громадян. Саме, за допомогою виборів забезпечується об'єднання більшості громадян навколо певної політичної платформи і формується домінуюча в державі політична воля»³.

Методологічні труднощі дослідження змісту толерантності приводять багатьох сучасних філософів до концепції толерантності як інструментальної цінності, тобто того, що сприяє досягненню іншої, більш вагомою за своїм значенням цінності. В силу цього толерантність розглядається не як мета, а як засіб, як мінімальна вимога до суспільних відносин. Тільки в умовах толерантного суспільства може бути здійснено повне розкриття дійсних можливостей людини і суспільства⁴.

¹ Уолцер М. О терпимости. / Перевод с англ. яз. И. Мюрнберг. Москва : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. 160 с.

² Маркин А.Н. Проблема толерантности: история и современность. *Толерантность – как фактор укрепления гражданского мира в демократическом, правовом государстве* : Сборник материалов межвузовской студенческой научно-практической конференции (24 ноября 2009 г.): Сборник / Отв. Ред. А.Р. Усиевич, ГОУ ВПО РПА Минюста России Ижевский юридический институт (филиал). Ижевск: ИжЮИ (ф) РПА Минюста России, 2010. С. 62.

³ *Толерантность – как фактор укрепления гражданского мира в демократическом, правовом государстве* : Сборник материалов межвузовской студенческой научно-практической конференции (24 ноября 2009 г.): Сборник / Отв. Ред. А.Р. Усиевич, ГОУ ВПО РПА Минюста России Ижевский юридический институт (филиал). Ижевск: ИжЮИ (ф) РПА Минюста России, 2010. С. 90-91.

⁴ Маркин А.Н. Проблема толерантности: история и современность. *Толерантность – как фактор укрепления гражданского мира в демократическом, правовом государстве* : Сборник материалов межвузовской студенческой научно-практической конференции (24 ноября 2009 г.): Сборник / отв. Ред. А. Р. Усиевич, ГОУ ВПО РПА Минюста России Ижевский юридический институт (филиал). Ижевск: ИжЮИ (ф) РПА Минюста России, 2010. С. 63.

Незважаючи на всі методологічні проблеми, більшість дослідників толерантності сходяться у позиції, що антропологічний зміст толерантності має соціальну природу і походить зі здібності людини в процесі її соціалізації виховувати в себе «усвідомлене терпіння». Однак терпіння – тільки одна зі сторін толерантності. Г. В. Бюзелева виділяє ще п'ять значень поняття толерантність в сучасній науці¹.

Друга грань толерантності полягає в адаптації людини до оточуючих. Під адаптацією розуміють відсутність або ослаблення реагування на якийсь несприятливий фактор в результаті зниження чутливості до його впливу. Третє значення толерантності пов'язане зі стійкістю: придбана стійкість; стійкість до невизначеності; межа стійкості або витривалості людини; стійкість до стресу, конфлікту; стійкість до поведінкових відхилень. Четверте значення пов'язане з поняттям допущення, дозволу. Толерантність означає покликання того, що є люди, багато в чому відмінні від нас, що у інших є власна думка, цінності, ідеали, інші способи на інші емоційні способи реагування. Однак за цим трактуванням може ховатися пасивне терпіння і байдужість, яке важко назвати толерантністю. П'яте значення: толерантність як прийняття. На відміну від четвертого значення (допущення) прийняття характеризується спрямованістю на іншого. Ухвалення – умова для продовження взаємодії. Шосте значення: прагнення людини досягти розуміння з іншими, узгодити різні установки, мотиви, не вдаючись до насильства і придушення людської гідності. Це розуміння толерантності як активного прийняття різноманіття, результатом якого стає співпраця, конструктивний діалог, допомога»².

На усвідомленості толерантності акцентує увагу У. Р. Кушаев: «толерантність – це, перш за все, усвідомлене ставлення до дій-

¹ Бюзелева Г. В., Шелемова Г. М. Толерантность : взгляд, поиск, решение. Москва, 2003. 260 с.

² Бердалиева Р. Ш. Толерантность: сущность и трактовки понятия. The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect : materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». С. 14–16.

ності, це визнання універсальних прав і свобод людини і практичні дії, спрямовані на їх зміцнення. Ще одним важливим елементом культури толерантності є цінності, які формувалися на основі отриманих знань про інших, інших культурах. Чим об'єктивніше і глибше знання, тим більш стійкі і стабільні оцінки, цінності. Іншими словами, вони зумовлюють можливості культури толерантності і тим самим служать потужним стримуючим фактором на шляху різних форм нетерпимості та непримиренності. При цьому велике значення має те, що в процесі оцінювання «інших» і «інших» речей і явищ важливо не виходити зі своїх власних цінностей, а намагатися сприймати реальність з її особливостями.

Слід зазначити, що система знань і цінностей не повною мірою відображають зміст толерантності. Тому що ці два елементи нерозривно пов'язані з третім, не менш важливим, елементом структури культури толерантності. І це – система практичних дій, що виявляється в повазі, терпимості до чужих культурних цінностей. Культура толерантності по своїй суті означає відкритість і поблажливість до будь-якого здорового прояву індивідуальності, піднесення честі та гідності людини, повага до різних методів і засобів, що дозволяє реалізувати людині свою особистість і індивідуальні риси. І в зв'язку з цим культура толерантності повинна стати невід'ємною частиною загальної духовної культури сучасного суспільства. Так як культура толерантності є найважливішим фактором стабільності і прогресу людської спільноти»¹.

В тому ж напрямку продовжує дискусію щодо соціальної природи і змісту толерантності дослідник прав людини Генрі Шу, акцентуючи увагу на діалогічності, диспуті, в результаті яких народжується взаємна повага, домовленість між людьми: «серйозні конкретні дискусії навколо обов'язків, які відповідають певним пра-

¹ Кушаев У. Р. Сущность и структура культуры толерантности Толерантность: сущность и трактовки понятия. The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect : materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». С. 18-20.

вам, як і навколо самих прав можуть іноді стимулювати справжній діалог між людьми з приводу того, які гарантії вони можуть свідомо дати один одному. Зрозуміло, це може також призвести до диспутів, спорів й непорозумінь. І якщо в такій дискусії справді віддзеркалюється інтерес до потреб інших учасників, якщо справді мають місце намагання зрозуміти уявлення інших про їхні власні потреби і якщо йдеться про наполегливі й творчі зусилля дійти взаємно прийнятної домовленості, ми справді маємо підстави для надії¹.

В. А. Тишков вважає, що основними причинами, пов'язаними з необхідністю появи феномена толерантності, є не тільки відмінності між людьми з соціальних, національних, політичних та інших аспектів, а й можливість появи конфліктів між ними за даними або іншим видам питань. Толерантність дозволяє вирішувати конфліктні запитання мирним ненасильницьким шляхом або не проявлятися зовсім².

Цікавою є позиція М. В. Бондаренко, який у своїх дослідженнях пропонує розрізняти справжню толерантність, удавану толерантність і інтолерантність, пов'язуючи їх з поведінкою в конфлікті. Насильницькі методи для виходу з конфлікту, які застосовує інтолерантна особистість, будуть знаходити вираз в глузуваннях, невизнанні прав іншого, нападах гніву, навіть фізичних ушкодженнях. Удавана толерантність буде проявлятися в орієнтації на ненасильницький вирішення конфлікту, можна сказати уникнення конфлікту, поступки партнеру в усьому³. І лише людина з високим рівнем внутрішньої культури здатна проявляти і демонструвати справжню толерантність, яка повинна бути природним фоном розвитку сучасного суспільства.

¹ Шу Г. Права людини та культурні відмінності Філософія прав людини / За редакції Ш. Госепата та Г. Ломанна; Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. Київ : Ніка-Центр, 2008. 320 с. (Серія «Зміна парадигми»; Вип. 12). С. 272.

² Тишков В. А. О толерантности. *Толерантность, взаимопонимание и согласие* : материалы Междунар. конф. / отв. ред. В. А. Тишков. Москва : Изд-во ИЭА РАН, 1997. С. 17–38.

³ Селезнева Е. В., Бондаренко Н. В. Развитие толерантности государственных служащих : моногр. / под общ. ред. А. А. Деркача. Москва : Изд-во РАГС, 2007. 102 с.

Таким чином, конфлікти в міжособистісному спілкуванні неминучі, тому необхідно розвивати здатність приймати іншого, прагнути зрозуміти іншу точку зору, відмовитися від категоричності в судженнях. Не меншою проблемою як невід'ємного елементу толерантності в суспільстві виступає і проблема гендерної рівності, яка залишається донині надзвичайно актуальною.

В силу того, що толерантність є моральною якістю особистості, тобто не притаманна людям з народження, вона вимагає постійної актуалізації та цілеспрямованого виховання.

Так, слід погодитися з висновком учасників науково-практичної конференції, що зміцнення миру в багатонаціональній державі досягається шляхом придушення зайвої агресії і жорстокості завдяки вдосконаленню законів. Поступово у людини має виробитися внутрішнє спонукання до поваги інших. Необхідно досягти розуміння, що всі люди однакові, просто не всі з однаковим кольором шкіри або вірять в одного Бога.

Такого ефекту можна домогтися, виховуючи дитину з самого дитинства в умовах толерантності. Але при цьому батьки дитини просто зобов'язані тримати і себе в таких же рамках, не даючи емоціям вийти назовні. У тому числі і утримуватися від вживання деяких слів, що сприяють виробленню стереотипів, які прийнятних у цивілізованому суспільстві. Варто визнати, що діти все схоплюють на льоту, у випадку з батьками, – намагаються їм у всьому наслідувати. Тому ми повинні пам'ятати, що підвищення толерантності необхідно починати з самих себе.

Необхідно обов'язково зазначити і роль держави в підвищенні рівня толерантності та боротьби з ненавистю і насильством»¹.

Отже, сучасна концепція толерантності, зародившись у відносно недавні часи, знаходить своє вираження у багатьох народів світу

¹ *Толерантность – как фактор укрепления гражданского мира в демократическом, правовом государстве* : Сборник материалов межвузовской студенческой научно-практической конференции (24 ноября 2009 г.): Сборник / Отв. Ред. А.Р. Усевич, ГОУ ВПО РПА Минюста России Ижевский юридический институт (филиал). Ижевск: ИжЮИ (ф) РПА Минюста России, 2010. С. 126.

та набуває в світовому масштабі своєрідні форми суджень щодо свідомої діяльності людства і ментальності суспільства.

Антропологічний зміст толерантності, як явища, має радше соціальну природу, ніж антропну, але накопичений масив знань про людину дозволяє констатувати її полісутнісність. Сучасні науки подолали моносутнісні погляди на людину, що панували раніше. Слід погодитись з М. Патеї-Братасюк, що людина виявилася надзвичайно складною для науково-філософського осмислення, оскільки не є субстанцією, а постає феноменом. Переважна більшість людинознавців сходиться на тому, що людину варто досліджувати як істоту, що належить одночасно декільком світам: божественному, надприродному, космічному, природньому, соціальному та духовно-культурному. Справді, людина є тим фокусом, який дуже унікально відображає основні параметри цих вимірів¹.

Оптимальний рівень толерантності визначається специфікою розвитку конкретної людини і, за великим рахунком, соціуму, в певних умовах (це те, що робить людину і, в цілому, суспільство, потенційно більш життєздатним). Оптимальна толерантність забезпечує відносно безконфліктну інтеграцію різних членів суспільства в групи, забезпечує розвиток людини і суспільства через прийняття нового. А з іншого боку передбачає збереження єдності групи, суспільства, людської особистості (сприйняття самого себе в цілісності і послідовності думок і вчинків).

В соціокультурному середовищі людина знаходить засоби для подолання тих суперечностей, що виникають між природним і духовним, тварним і культурним. Чи не найефективнішим засобом людини в цій ситуації є її духовність, огорнуті, просякнуті нею почуття, воля, дія тощо, носієм і генератором яких завжди є людський індивід. Адже лише в ньому «одному-єдиному і неповторному, відбувається таємничий процес народження думки волі, переживання, в якому поєднуються, урівноважуються, виживають космічне, природне, тварне, технічне, соціумне, смислове разом узяті; здій-

¹ Патеї-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права : навч. посіб. Київ, 2010. С. 39.

снюється утворення єдиного начала з багатьох начал, що дає життя кожному з них зокрема», слушно підкреслює Г. І. Горак¹.

Дуже цікавими є висновки психолога, дослідника толерантності Ю. А. Макарова²: толерантність є біологічною якістю, яка більшим чи меншим ступенем запрограмована в розвитку будь-якої стайної тварини. Терпима поведінка забезпечує біосоціальний розвиток індивіда, є елементом виживання й конкурентоздатності біологічного виду. Соціальність не є суто людською характеристикою. Соціальними істотами є і окремі види тварин. Соціальність означає лише те, що люди здатні до проживання спільно, в соціумі. Певні її начала є і у тваринному світі, що підтверджується прикладами співіснування соціальних тварин, птахів та комах («протосуспільства» мурах, бджіл, вовків тощо). Дуже фундаментальною в напрямку дослідження агресії і толерантності в приматів є праця нідерландсько-американського приматолога і біолога Франса де Вааля «В пошуках людського у приматів»³. Він став першим, хто дослідив, як відбувається розв'язання конфліктів у тварин, проводив паралелі між поведінкою приматів і людей. У його першій популярній книжці «Політика шимпанзе» окомілювання та інтриги в шимпанзе під час боротьби за владу порівнювалися з аналогічною поведінкою політиків. Більш детально про біологічну природу толерантності ми розглядали у розділі 3 нашого дослідження.

І все ж таки, найбільш досконалих і розвинутих форм толерантності набуває саме в соціальній сфері. У соціумі ми можемо спостерігати виникнення толерантної поведінки внаслідок, як мінімум, трьох факторів. По-перше, страху різного походження (страху неприємних наслідків, покарання з боку іншої людини, адміністра-

¹ Філософія. Курс лекцій : навч. посіб. для студентів вузів / За ред. І.В. Бичка та ін. Київ : Либідь, 1994. С. 491.

² Макаров Ю. А. Толерантность в современном мире. The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect : materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». С. 148-151.

³ Waal F. de. The Bonobo and the Atheist: In Search of Humanism Among the Primates. New York-London: W. W. Norton&Company, 2013. 303 p.

ції-начальства, суспільства тощо). В результаті якогось страху ми можемо і не помічати, що наша поведінка стала «толерантною», а далі прояв терпимості в певних умовах стає просто звичним, закріплюючись на поведінковому рівні. А через деякий час людина відносно стійко і без серйозних «самокатувань» починає проявляти толерантну поведінку. Правда, якщо толерантність не проникла на рівень внутрішньої переконаності, особистісної позиції, ця стійкість спостерігається тільки в рамках конкретної діяльності (наприклад, професійної), специфічних умов.

По-друге, під впливом мистецтва і культури, коли відбувається впровадження ідеї терпимого ставлення до іншої людини здебільшого на емоційному рівні.

По-третє, під впливом загального «розвитку особистості» на основі індивідуально-психологічних характеристик-передумов (тут вже мова йде ще й про усвідомлене використання ідеї толерантності в «системі стилю життя», щодо незалежному від суспільства розумінні змісту оптимальної толерантності і стабільному прояві толерантності в поведінці людини). Всі ці джерела толерантної поведінки діють на людину в сукупності, проте домінування того чи іншого – це факт. Джерела толерантності можна назвати і засобами формування поведінки, адже вони активно використовуються для корекції інтолерантності (найчастіше без втручання фахівців-психологів).

Насправді, складність людського існування полягає в тім, що воно відбувається одночасно у декількох вимірах: космічно-природному або вітальному, в соціумному і культурному. Природно-органічне існування поєднується з соціальним, тобто життям серед інших, подібних собі, у різних суспільних сферах і життям духовним, що є втіленням культури. Жодна з цих сфер не може бути безболісно відірвана від людини. Вони необхідні людині, щоб мати зв'язок з природою, суспільством та духовними цінностями культури. Кожна людина унікальна нерозривною єдністю всіх трьох начал. Проте людині дуже ускладнює її ситуацію те, що кожне із трьох її «я» має свою логіку розвитку і може існувати самостійно,

зумовлюючи відповідно і поведінку людини. Її завдання якраз і полягає в тому, щоб увідповіднити, згармоніювати ці іпостасі, бо це і є найефективніше вирішення даної ситуації. Це проблема великої складності, зумовлена сутністю природи кожної із них. Річ у тому, що вітальне «я» особистості, будучи нестримним прагненням бути, жити, продовжити себе у часі серед інших життів, є дуже центричним, воно замкнуте на собі, не знає поділу на добре і зле, красиве і потворне і існує на рівні підсвідомого та несвідомого.

Десь у глибинах психіки воно живе своїм життям, час від часу пориваючись на поверхню культури, моральності, права, то, будучи безпечним, незначним для оточення, то у формах агресивно-немотивованих, загрожуючи оточенню руйнацією¹. Якщо ж людина дозволяє собі агресивно-немотивовану поведінку свідомо, то у неї великою є ймовірність стати злочинцем. Щоб цього не сталося, на допомогу людині має прийти духовно-культурне.

Соціокультурні якості людини формуються в результаті контактів, взаємодії людини з іншими людьми, в процесі людської творчості, засвоєння різних форм духовного досвіду людства. Особистісне – це сукупність набутих індивідом якостей в соціокультурному середовищі для забезпечення індивіда, його зв'язку з іншими людьми. Тому «особистісне Я» індивіда має не просто соціальну, а соціокультурну природу, воно усвідомлює свою залежність від суспільства, від колективістського «ми», забезпечує взаємозв'язок між ними засобом шукання компромісів, приводить у відповідність цінності, цілі та дії, інколи потребується і підкорення. В той час, коли розум спрямований на колективістські цілі, він спрямований на загальнолюдські. Будучи здобутком вищого рівня, він дозволяє людині творити себе відповідно до законів і логіки розвитку людської цивілізації.

Концепція множинності людської природи орієнтує на толерантне ставлення до виявів людської своєрідності (як індивідуальної, так і культурної), але ця терпимість не безмежна, а обмежується

¹ Фрейд З. Я и Оно. Киев: Азбука, 2015. 288 с.

ідеєю права. Тому що, виходячи з визнання множинності людської природи, ми повинні забезпечити повне виправдання людської відмінності, однак лише тією мірою, якою ця своєрідність не приносить нам шкоди¹.

Отже, звідси дуалізм: природна агресивність вгамовується соціально набутою толерантністю, причому важливим є баланс між ними, оскільки занадто високий рівень толерантності суспільства робить його вразливим перед більш агресивним суспільством, і навпаки: низький рівень толерантності призводить до самознищення частини суспільства.

Деякі дослідники вважають, що всі вагомі результати дуалізму біологічної та соціальної історії (включаючи наше власне існування) є результатом ліміту доступних ресурсів у реальному світі та кризам, які від цього періодично загострюються. Тобто, відносини між суспільством і природою, організмом і середовищем є від самого початку кризовими, залишаються такими за визначенням, і мова може вестися лише про ступені гостроти кризи, саме життя представляє собою іманентний стрес, який періодично посилюється і відносно послаблюється².

Інтелект (а значить і толерантність, як її частина) – формувався як інструмент агресії. Перефразуючи А. П. Назаретяна³, еволюційна тенденція полягала в тому, що у поведінці організмів, наділених більш розвинутим інтелектом, агресивна (направлена на перетворення зовнішнього середовища) складова індивідуальної поведінки все більш домінувала над пасивним реагуванням (уникненням,

¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 61.

² Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации. Очерки по эволюционно исторической психологии. Изд. 3-е, стереотипное. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. С. 20.

³ Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации. Очерки по эволюционно исторической психологии. Изд. 3-е, стереотипное. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. С. 39.

терпимістю). І це робило нагальною необхідністю у вдосконаленні внутрішніх гальм, саме результатом такого удосконалення терпимість виросла до рівня толерантності. Толерантність – це вміння штучно регулювати агресію, інструмент який виробило людство для забезпечення подальшого розвитку суспільства. Обмеження насильства не передбачає зниження агресії і навіть може супроводжуватися зростанням її рівня.

Антропологічна ефективність парності концептів агресії і толерантності, ґрунтована на сучасних людинознавчих знаннях, дозволяє трактувати сутність людини через єдність унікально-неповторного біологічно-соціального виміру.

Звичайно, антропологічна ефективність парності категорій агресії і толерантності є складною і багатогранною, що підтверджується історією розвитку категорій агресії і толерантності. Кожному історичному періоду, відповідає відповідний йому рівень розвитку особистісного начала, усвідомлення його, тобто особливостей розвитку людини як культурно-соціальної істоти. Різні суспільно-культурні системи по-своєму мислили людину і відповідно формували її як більш-менш агресивну чи толерантну істоту. Загалом же, судити про це можна, дослідивши обсяг і характер тих прав і свобод, якими були наділені люди в конкретних суспільствах, в конкретний історичний період.

Сучасне суспільство вимагає використання потенціалу антропологічної ефективності парності категорій агресії і толерантності, а не окремого виділення того чи іншого. Саме особистість прагне бачити буття гармонійним, гуманістичним, довершеним, а без визнання парності категорій агресії і толерантності як частини антропологічної природи не буває. М. Бердяєв наголошував, що особистість являє собою поєднання універсально-нескінченного і індивідуально-особливого: «особистість це свобода і незалежність людини у відношенні до природи, до суспільства, до держави, але вона не є егоїстичне ствердження, а якраз навпаки... Особистість в людині це її незалежність від матеріального світу, який є матеріал

для роботи духа. І разом з тим, особистість є універсум, вона наповнюється універсальним змістом»¹.

Навіть гуманістичний потенціал права значно краще проявляється в дійсності тих суспільств, де в нормативних актах закріплені принципи формальної рівності, взаєморозуміння, толерантності, сприйняття іншого як рівноцінного собі. Антропологічна ефективність парності категорій агресії і толерантності проявляється в сучасному міжнародному співтоваристві, де все більше приживається ідея гуманізації, зближення прав людини загалом і громадянських прав людини конкретного суспільства, і це теж є свідченням гуманізації сучасної правової реальності, просякнення антропологічним принципом толерантності суспільного організму. Відбувається сприйняття людини як самоцінної, самодостатньої істоти, згустку агресивного і толерантного потенціалу для творчої енергії, що випромінюється в буття.

Людина так влаштована, що вона неминуче повинна, щоб жити і розвиватися, звертатися до інших людей і взаємодіяти з ними. І робити це вона має на засадах парності концептів агресії і толерантності. Здатність до солідарної взаємодії з іншими, до єднання з іншими, подібними собі свідчить про соціальну сутність людини. Проте не слід забувати про її природню, біологічну сутність.

Думається точно М. Патей-Братасюк відзначила, щоб поведінка людей була правовою, необхідний духовно-культурний вимір. Людина здатна на правову поведінку тому, що вона є носієм духовно-культурного виміру, тобто, окрім соціальності, людина, будучи носієм духу та духовності, будучи духовною істотою, є ще і істотою культурною. Звісно, духовно-культурну сутність людини не отримує автоматично, від народження. Духовно-культурне наповнення кожному із нас треба формувати, пізнаючи культуру, користуючись її надбаннями. Це нелегка і клопітка робота, яку ми, люди, здійснюємо все своє життя. Проте це необхідно. Духовне в людині – це і є істинно людське і людяне. Все інше ріднить нас

¹ Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Царство Духа и царство Кесаря. Москва : Республика, 1995. С. 21.

із нашими братами меншими, із представниками тваринного світу. Отже, оскільки суто людське буття – це буття духовне, то, чим досконалішою і багатшою в духовно-культурному плані є людина, тим більше ймовірності того, що її поведінка буде правовою. Чим відчутнішим та досконалішим буде наш духовно-культурний багаж, тим нетерпимішими ми стаємо до неправового життя, усіх його проявів і тим більше у нас з'являється потреба жити в праві, вимагати права у всіх його формах. Відомі науковці і зарубіжні (Р. Ієрінг, Є. Коллер, Б. Чічерін, Т. Оноре), і вітчизняні (А. А. Козловський, С. І. Максимов, В. М. Братасюк та інші) наголошують про відповідальність за розвиток і боротьбу за права людини¹.

На реалізацію права у різних формах впливають суто природні якості людини: психіка, воля, агресія, позитивні емоції, природні розумові здібності тощо. Окрім цього, людина є соціальною істотою і її соціальні якості теж мають вплив на правореалізацію. Концепція множинності людської природи орієнтує на толерантне ставлення до виявів людської своєрідності (як індивідуальної, так і культурної), але ця терпимість не безмежна, а обмежується ідеєю права. Тому що, виходячи з визнання множинності людської природи, ми повинні забезпечити повне виправдання людської відмінності, однак лише тією мірою, якою ця своєрідність не приносить нам шкоди².

Антропологічна ефективність парності концептів агресії і толерантності дає нам можливість правильно виховувати почуття солідарності з іншими, спрямовувати соціальну взаємодію з іншими членами суспільства, її перебування в різних соціальних інститутах, соціальні ролі, рольові функції тощо. Все це у підсумку надасть можливості зменшити тенденції насильства у розвитку сучасного суспільства, наблизить до правореалізації в його природньому ви-

¹ Пате́й-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права : навч. посіб. Київ, 2010. С. 92.

² Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 61.

мірі. Духовно зріла особистість буде докладати максимум зусиль для реалізації власних прав, та ще й працюватиме і безпосередньо, і опосередковано на реалізацію права в суспільстві, його ствердження, захист, розвиток. Правосвідома Особистість розуміє, що від реалізації права як форми втілення та вираження вищих духовних цінностей вирішальним чином залежить життєздатність суспільства, перспективи його розвитку, його майбутнє тощо¹.

В сучасній Україні розуміння і використання антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності на дуже низькому рівні, домінує концепція тиску на будь-яку «інаковість» (яка нерідко набуває агресивного характеру) насильницькими методами, що зумовлює незрілість українців як суб'єктів права, і України як правового суспільства. В демократичних країнах використання антропологічної ефективності парності категорій агресії і толерантності відбувається значно інтенсивніше, і як наслідок, в масовому масштабі суспільство складається із повноцінних толерантних суб'єктів права, а, отже і є правовим суспільством. Особливо багато в плані реалізації антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності залежить від ступеня зрілості людини – особистості. Якщо суспільство складається зі зрілих особистостей в масовому масштабі, реалізація антропологічної ефективності парності категорій агресії і толерантності буде розвиватися інтенсивно, її реалізація буде здійснюватися успішно. Реалізації антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності в значній мірі залежить від ціннісної шкали суспільства. Якщо на вершині цієї шкали буде знаходитися людина, її гідність, честь, її права, свобода, справедливість, їх рівна міра для однойменних суб'єктів права тощо, реалізація антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності буде здійснюватися успішно. Де зневажена людина, де на вершині ціннісної шкали замість загальнолюдських цінностей знаходяться другоряд-

¹ Патей-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права : навч. посіб. Київ, 2010. С. 99.

ні, групові, часткові, там і проблеми з реалізацією антропологічної ефективності парності категорій агресії і толерантності.

Застосування антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності як різновиду людської діяльності, це процес та результат людської творчості. Нам необхідно буде врахувати характеристики сучасної української людини, яка є учасником застосування антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності, оскільки ці характеристики вона транслює на цю діяльність. Суб'єкти застосування антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності – це сучасні українці з відповідним культурним рівнем, духовно-інтелектуальним наповненням, поглядами на права людини, з певними ціннісними настановами тощо. Все це не може не відбитися на процесах подолання насильства, а скоріш його агресивних, інтолерантних форм, ефективності застосування принципу толерантності у соціумі, змісті та якості толерантності як тенденції розвитку сучасного суспільства. З проблемою сучасної людини, її рівнем розвитку, приналежністю до певної національної культури, ставленням до прав людини, вибором певних засад правового розвитку і правозастосовчої діяльності пов'язане розуміння толерантності як одного з основних принципів розвитку сучасного суспільства.

ВИСНОВКИ

У монографії наведено теоретичні узагальнення й нові вирішення наукової проблеми, яка полягає у комплексному філософсько-правовому дослідженні агресії і толерантності як частини більш широкої проблеми співвідношення насильства та толерантності.

Сучасні тенденції розвитку суспільства можна характеризувати як процеси глобалізації, індивідуалізації та інформатизації, які базуються на взаємодії окремих особистостей, націй і держав та стверджують необхідність наробки нових знань і технологій щодо явищ навколишньої дійсності, суб'єктивних якостей окремої особистості і суспільства в цілому, формуванні і описанні категорії, що відображають їх у філософсько-правовій сфері.

Особливість методології дослідження насильства і толерантності полягає в тому, що вона має міждисциплінарний, комплексний характер, а тому філософсько-правові підходи: антропологічний, комунікативний, системний, синергетичний, цивілізаційний, аксіологічний, які визначили саму стратегію нашої праці, її загальну спрямованість, зумовили характер і зміст оцінювання отриманих результатів. Теоретико-методологічні засади дослідження насильства і толерантності базується на наступних принципах філософії права: метафізичності, верховенстві, справедливості, рефлексивності, синергетичності, феноменологічності, гармонійності, історизму, а також культурологічному і ментальному принципах філософії права. Категорії філософії та філософії права, які використовувалися під час пізнання насильства і толерантності акумулюють результати розвитку інших окремих наук: юриспруденції, логіки, психології, політології, культурології, лінгвістики, релігієзнавства, соціології тощо. Ці категорії пов'язані таким чином, що кожна з них може бути досягнута лише як частина всієї системи. Наприклад, категорії «насильство», «толерантність» можуть бути осмислені у їх співвідношенні з категоріями: «справедливість»,

«свобода», «агресія», «рівність» тощо. В іншому випадку не можна вийти за межі простої констатації фактів об'єктивної правової реальності у всеосяжність. Було використано загальнонаукові й спеціально-юридичні методи наукового пізнання. Серед найважливіших із них слід виділити наступні: методи абстрагування, аналізу та синтезу, індукції та дедукції, історичний метод, герменевтичний метод, метод порівняльного аналізу, метод класифікації. Основним методологічним фоном у роботі був діалектичний метод, що завжди дозволяє розглядати досліджуваний предмет у його розвитку і з властивими йому внутрішніми протиріччями, поетапне вирішення яких дозволяє доходити певних плідних висновків. За допомогою формально-логічного методу вивчено законодавство України щодо зазначених феноменів, за допомогою прогностичного методу сформульовані пропозиції щодо удосконалення категорій насильства і толерантності відповідно до міжнародних стандартів прав людини та законодавства демократичних держав.

Комплексний, системний характер дослідження філософсько-правових аспектів насильства і толерантності, його взаємозв'язок із галузевими юридичними дисциплінами, міжнародним правом, з філософією, логікою, лінгвістикою, психологією, культурологією, релігієзнавством тощо потребували залучення до аналізу різноманітних джерел. Джерельну базу дослідження становлять такі групи джерел:

- міжнародні документи, в яких розкривається зміст та структура насильства і толерантності. До цієї групи джерел входять світові та регіональні міжнародні акти з прав людини;
- чинні нормативно-правові акти України і зарубіжних держав, присвячені насильству і толерантності та іншим феноменам і категоріям, з якими вони взаємопов'язані (справедливість, свобода тощо);
- наукові праці з питань загальнотеоретичної юриспруденції, філософії права тощо, присвячені методологічним підходам і методам дослідження, у тому числі теоретико-методологічним засадам дослідження насильства і толерантності;

- наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених минулого та сучасності з філософії, правознавства, логіки, психології, релігієзнавства, культурології, соціології, присвячені питанням насильства і агресії, толерантності і терпимості, культури й антикультури, справедливості, нормативності, релігії;

- наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, в яких висвітлюються питання онтологічних засад феномену насильства і його агресивних форм;

- наукові праці вітчизняних і зарубіжних науковців, в яких висвітлюються онтогносеологічні засади феномену толерантності;

- наукові праці вітчизняних і зарубіжних науковців, в яких розкриваються аспекти дослідження насильства і толерантності як тенденцій розвитку сучасного суспільства;

- праці зарубіжних авторів і вітчизняних науковців, які присвячені проблематиці агресії і толерантності, що дозволили проаналізувати ці категорії як парні з врахуванням їх методологічного ракурсу (зокрема, синергетичної і антропологічної ефективності).

Аналіз наукових джерел з теми монографії дає підстави констатувати, що у вітчизняній юриспруденції комплексні дослідження, в яких розглядаються філософсько-правові аспекти насильства і толерантності, наразі відсутні.

За допомогою логічних категорій можна окреслити обсяги досліджуваних понять насильства і агресії такими, що перехрещуються, коли обидва феномена мають чітко усвідомлену в її негативних проявах мету. Крім того, межі поняття насильства задаються цільовою ознакою, а межі поняття агресії більш розмиті, бо включають безліч спонтанних і цільових актів негативного характеру, усвідомлених і неусвідомлених, явних і прихованих. Поняття агресії має цілком деструктивний і руйнівний характер, чого не можна сказати про насильство, яке часто застосовується із позитивними мотивами і має позитивні наслідки. І в цьому плані насильством можна вважати будь-яку дію, що має примусовий характер, здійснювану поза волею об'єкта, до якого застосовується ця дія. Саме тому поняття насильства з логічної точки зору ширше поняття агресії.

Маніпулювання людською свідомістю – це невід’ємна частина соціальної культури. Це вплив, спрямований на психічні структури людини, що здійснюється приховано і ставить своїм завданням зміну думок, спонукань і цілей людей в потрібному деякій групі людей напрямку. Основна мета маніпуляції – це домогтися від людини бажаного, не враховуючи його інтересів. Справжня мета завжди прихована від жертви маніпуляцій. Внаслідок маніпулювання людською свідомістю з урахуванням новітніх розробок у сфері психофізіологічних наук, у суспільстві домінують більшою мірою односторонні погляди на проблеми насильства, причини виникнення її осередків та методи боротьби з ним. Згідно з думкою більшої частини сучасного суспільства, насильство – це зло, адекватною відповіддю на яке є спричинення рівнозначного зла. Звідси випливає майже одностайне визнання єдино прийнятних методів боротьби з насильством – насильницьких. Тобто одним із важливих чинників появи агресії є процес правової легітимації насильства як інструменту політики. До речі, для багатьох політологів політика – це і є мистецтво маніпулювання людською свідомістю. Навіть з’явилися нові терміни: психологічна війна (у американських дослідників) або політична війна (у британських дослідників), які використовують ці поняття для розуміння, пояснення, опису процесів легітимації і застосування насильства як інструменту маніпулювання людською свідомістю.

Філософсько-правовий аналіз насильства як інструменту маніпулювання людською свідомістю свідчить, що однією з причин недостатньої ефективності боротьби з ним є неадекватне розуміння як сутності цього явища, так і форм його прояву. Адекватне розуміння насильства припускає усвідомлення взаємозв’язку його різних аспектів: політичного, правового, релігійного, морального та ін., а також – розуміння механізму їх цілісності та взаємовпливу. Тому позначені вище загальні світоглядно-методологічні умови правильного розуміння явища насильства є надзвичайно важливими. Дослідження насильства як інструменту маніпулювання людською свідомістю привело до висновку, що історично та логічно

в основі агресії знаходиться насильство як спосіб боротьби за так чи інакше зрозумілу справедливість. Крім того, новітні розробки у сфері психофізіологічних наук озброюють деяких політиків та ідеологів методами маніпулювання людською свідомістю. У свідомості людей формується розуміння насильства як певної зовнішньої сили, яка, подібно до природного катаклізму, має виключно зовнішні причини. Наслідком такої цілеспрямованої роботи є переважання у суспільстві однобічних поглядів на причини виникнення насильства та методи боротьби з ним. Згідно з такими поглядами, будь-яке насильство є злом, адекватною відповіддю на яке має бути тільки спричинення його носіям рівнозначного зла. Ще однією з проблем подолання агресивних форм насильства є неоднакове його відбиття в індивідуальній та суспільній свідомості. Навіть в середовищі аналітиків тривають абстрактність та розпливчастість у розумінні насильства і способів його класифікації.

Проаналізований логіко-методологічний аспект взаємодії феномена насильства зі свідомістю людини та відображення його у громадській думці показали, що сутнісно-змістовні характеристики насильства дають можливість аналізувати його в історичному розвитку, шляхом поєднання логічних зусиль дослідника з ретроспективним дослідженням еволюції його форм та історії вивчення цієї еволюції. Тільки таким шляхом є можливим вивчення передумов виникнення сучасних форм агресії і насильства, початку, причин та умов виникнення всіх найважливіших його різновидів.

Поєднання антропологічного, системного, цивілізаційного і аксіологічного підходів при дослідженні застосування насильства у соціумі допомагає долати тенденцією тотального зведення насильства до суто соціального явища, який розглядають тільки як злочинну діяльність, що належить до сфери кримінального права.

Правове вирішення проблеми легітимності та нелегітимності насильства виявляється невіддільним від її морального вирішення. Те, що для одних є добром, інші сприймають як зло, з яким необхідно боротися, зокрема рівнозначними методами аж до підпорядкування або навіть усунення супротивника. Суперечність із цього

приводу у будь-якому суспільстві полягає у тому, що одна його частина приймає право на легітимне насильство, тоді як інша – категорично заперечує саму думку його застосування, навіть якщо така міра здається цілком адекватною та рівносильною, а головне – справедливою.

Насильство та політика – це тісно взаємопов’язані явища. Насильство було і продовжує залишатися невід’ємним засобом влади при вирішенні нею суспільних проблем. Найважливішою складовою специфіки насильства в соціумі є дуже поширений політичний мотив його дій. Прагнення владних суб’єктів подолати ті або інші конфлікти конструктивними, ненасильницькими методами далеко не завжди виявляється таким, що його можна реалізувати. Але з іншого боку, політична система, що веде боротьбу тільки шляхом застосування насильницьких методів, часто виглядає ще більшим тираном, ніж її «кривдник». У зв’язку з цим, в середовищі аналітиків агресії, її проявів посилюються заклики до виявлення та усвідомлення внутрішніх і зовнішніх політичних спонукальних причин, які породжують насильство, та без викорінювання яких ефективно протидіяти зовнішній агресії або деструктивному насильству неможливо. Але поки період розумного поєднання насильницьких і ненасильницьких методів подолання політичних конфліктів не настав. Поки що зазначені протилежності багато хто розглядає тільки як альтернативні можливості. На наш погляд, таким інструментом розумного поєднання методів може стати толерантність.

У змістовному, конкретному розумінні філософсько-правовий аналіз означає, що проблема застосування насильства у соціумі повинна бути досліджувана на основі та у постійному контексті філософського розуміння феномена права. Це передбачає розгляд таких принципових філософських питань, як сутність (природа) людини та природні права людини, які впливають з її природи.

Дослідження агресії і насильства привело до висновку, що поняття насильства ширше поняття агресії. Поняття агресії має цілком деструктивний і руйнівний характер, в той час як насильство часто здійснюється з позитивними мотивами і має позитивні наслідки.

Часто історично та логічно в основі агресії знаходиться насильство як спосіб боротьби за так чи інакше зрозумілу справедливість.

Дослідження насильства і релігії привели до висновку, що незважаючи на в цілому позитивну роль релігії у запобіганні агресивного насильства, запровадженні юридичних механізмів захисту від нього в тому числі, і шляхом застосування неагресивного насильства, слід відзначити і певну небезпеку, яка була закладена ідеєю монотеїзму. Ця небезпека полягає в тому, що монотеїзм, на відміну від язичництва, не визнає можливості існування інших «істинних» релігійних систем, сприймаючи їх як ворожі, що має наслідком неприємне ставлення до носіїв інших релігійних переконань, а ця неприязнь, в залежності від конкретних обставин може вилитися у досить відштовхуючі форми агресивного насильства (геноцид, релігійні війни, інквізиція тощо).

Дослідження співвідношення насильства і права привело до висновку, що з філософської традиції походить ідея переходу від насильства через нормативність до права як сукупності соціально-духовних цінностей суспільства і людини. Нормативність права знайшла свій вираз у формуванні і виконанні таких правових процедур, які забезпечили суб'єкту права реальну можливість переходу від застосування насильства до правового розв'язання життєвого конфлікту відповідно ідеям свободи, справедливості і порядку. Насильство і нормативність це ґрунт, на якому зростало право, а потім вже виникли ідеї справедливості, свободи, порядку тощо. Право є політичним інструментом в процесі легітимації насильства, як засобу влади при вирішенні нею суспільних проблем.

Дослідження співвідношення насильства і психології людей дозволяє стверджувати, що окрім самого акту насильства побічною метою їх суб'єктів стає вигідна реакція населення, що полягає або у їх схваленні, або у відчутті страху, що спонукає людей чинити дії у потрібному для цих суб'єктів напрямі.

Дослідження співвідношення понять та феноменів насильства і справедливості привело до висновку, що процес легітимації насильства та несправедливість самого «насильства зверху» часто

приводить до правового нігілізму мас і своєрідної, неправової, в основному – соціально-психологічної, легітимації пригнобленою частиною суспільства вже противладного насильства.

Дослідження співвідношення насильства і моральності приводить до висновку, що правове вирішення проблеми насильства виявляється невіддільним від її морального вирішення. Те, що для одних є добром, інші сприймають як зло, з яким необхідно боротися, зокрема рівнозначними методами аж до підпорядкування або навіть усунення супротивника. Суперечність із цього приводу у будь-якому суспільстві полягає в тому, що одна його частина приймає право на легітимне насильство, тоді як інша – категорично заперечує саму думку його застосування, навіть якщо така міра здається цілком адекватною і рівнозначною, а головне – справедливою.

Зміст зарубіжних і вітчизняних робіт з толерантності свідчить як про відсутність однозначної дефініції толерантності, так і наявність безлічі підходів до визначення основ толерантності, що характерно для таких складних соціальних феноменів. При цьому має місце отождошення толерантності і терпимості, навіть використання цих понять як синонімів, не лише на буденному рівні свідомості, а й на доктринальному рівні їх дослідження. Зближення позицій авторів простежується в наявності етичної складової в основі толерантності. Зміст моральних понять, норм, принципів, цінностей, а також механізм їх включення в процеси регулювання толерантної поведінки виражається в універсальності моральних норм, добровільності їх виконання, відповідальності за результати вчинків. Судити про дієвість механізму моралі кожної людини можна тільки через принцип діяльнісного відображення. Тобто результат зовнішнього вчинку особистості відображає ступінь його внутрішньої толерантності. Мораль включає норми, правила, цінності, ідеали, якими керується індивід, соціальна група, при вчиненні певної дії. Поряд з ними до причин прояву толерантності відносяться установки, думки, стереотипи.

Вивчення філософської традиції толерантності виявило, що принцип терпимого ставлення до оточуючих виражається через

загальну для всіх людей установку засудження негативних, інтолерантних якостей людини: лицемірства, лихослів'я, підозрілості, брехливості, гордині й інших. Європейськими основами толерантності стали життя, свобода і приватна власність, що визначають права і свободи буржуазного суспільства.

Толерантність в соціосфері – це принцип терпимості одного соціального суб'єкта до політичних, етнічних, конфесійних та інших особливостей іншого соціального суб'єкта, тобто визнання світоглядного, релігійного, соціально-політичного, культурного, національного та етичного плюралізму. Під суб'єктами толерантності розуміються різні індивіди, соціальні групи, суспільні інститути, суспільства, на які поширюється принцип толерантності, з якими можливий пошук компромісу. Толерантність передбачає діяльність, взаємодію суб'єктів на основі рівності, збереження індивідуальної своєрідності кожного з них і досягнення згоди без обмеження їх індивідуальних інтересів на основі діалогу і ненасильства, переважно методами роз'яснення і переконання.

Підставою детермінації толерантності є моральні установки – етичні поняття, норми, принципи, цінності, а також механізм їх включення в процеси регулювання толерантної поведінки. Важливе місце для вирощування культури толерантності належить моральному фактору поведінки і свідомості індивідів, усвідомленню необхідності обмеження егоїзму заради підтримки стабільності всієї соціальної системи, а не зводиться до простої терпимості. Таким чином, толерантність може розглядатися як моральне поняття, оскільки в основі толерантності лежать знання норм моралі і загальнолюдських цінностей, уміння використовувати їх в різних видах діяльності, моральні почуття – повага, симпатія, доброта тощо.

Толерантність – це складне багаторівневе поняття, основними компонентами якого є активна моральна позиція і психологічна готовність до терпимості. Толерантність в соціосфері означає, по суті, духовну відкритість. При цьому толерантність втрачає свій сенс в ситуаціях перетину кордону загальнолюдських цінностей і

перетворюється на принизливу терпимість. Наприклад, у випадках посягань на життя і здоров'я, на людську гідність, на власність.

Принцип толерантності – норма цивілізованого компромісу, взаємодії різних людей з різними смаками, поглядами, цінностями. Толерантність – це одна з універсальних цінностей сучасного суспільства. Ця універсальність пов'язана з необхідністю виживання людства в умовах глобальних викликів, де толерантність стає важливим інструментом попередження та подолання різноманітних конфліктів у соціумі.

Метою дослідження принципу толерантності як інструменту подолання конфлікту є обґрунтування необхідності вивчення толерантності не лише як правового феномену чи цінності права, а й необхідності вивчення її у якості методологічного принципу юриспруденції. В юриспруденції на галузевому рівні розвиваються ідеї формування і використання толерантності у якості методологічного принципу, але на загальнотеоретичному рівні толерантність продовжує досліджуватися тільки як цінність права. Тому пропонується сформулювати методологічний принцип толерантності таким чином: принцип толерантності – це універсальний методологічний принцип, який відображає державно-правову реальність, розкриваючи її сутність, форми, основні закономірності функціонування, дає наукову оцінку сучасному стану взаємозв'язку державно-правових явищ з іншими явищами суспільного життя з позицій і умов дотримання терпимості до Інакового. Щоб залишатися в межах толерантної поведінки, а не принизливого «терпіння» у суб'єкта повинен бути високий рівень загальнолюдської культури, чітке розуміння меж добра і зла, володіння етикою відповідальності, прагнення до морального розвитку. А отже необхідно формування людини в дусі толерантності за умови відмови від догматизму, від абсолютизації істини.

Проблематика філософсько-правового осмислення толерантності пов'язана з низкою принципових філософсько-світоглядних питань, що стосуються розуміння людиною її ідентичності, можливостей і меж пізнання і взаєморозуміння, діалогу культур і циві-

лізацій. На людину, яка є соціобіологічним організмом, також поширюється закон толерантності. Всі події життя і свідомості людей пронизує проблема відмінностей, унікальності, самоідентифікації. Збереження відмінності стає основним структуроутворюючим фактором сучасного соціального життя. Толерантність обумовлена етнічною, соціальною і культурною неоднорідністю, яка сама по собі є джерелом конфлікту, і одночасним прагненням до стабільності суспільства. Тільки на основі закону толерантності є перспектива у людства в сучасному плюралістичному, мультикультурному світі.

Як предмет філософсько-правового аналізу категорія толерантності раніше розглядалася в контексті особливої якості особистості: природно-детермінованої (Л. Фейєрбах, М. Монтень) або ж засвоєної в процесі виховання (З. Фрейд, Е. Фромм). Основи уявлення про толерантність як характеристику міжособистісних відносин в малих групах розроблені представниками «діалогічної філософії» (М. Бубер, Е. Левінас, М. Бахтін). Для сучасності особливо актуальним є підхід до толерантності як до принципу соціальної взаємодії.

Толерантність – це складне багаторівневе поняття, основними компонентами якого є активна моральна позиція і психологічна готовність до терпимості. У той же час, толерантність не є всепрощенням, існують межі толерантності відносно явищ, які несуть в собі руйнівний потенціал (наприклад, форми деструктивного агресивного насильства).

Актуалізація проблематики насильства і толерантності в сучасному суспільстві пов'язана з тим, що епоха глобалізації гостро вимагає міжкультурного діалогу з обґрунтуванням справедливості і розробки принципів універсальної справедливості. Зміст такої справедливості характеризує насамперед визнання таких правових цінностей, як життя, власність. Посилення технологічних, економічних зв'язків різних регіонів планети, постійне зростання руйнівної сили сучасної зброї, досягнення у сфері інформаційних відносин – все це призвело до того, що суспільство зіткнулося з насильством, що набуло нової небезпечної форми, яка є результатом

своєрідного зрощення політики, економіки і корупції як наслідку панування тривалого часу антикультури мілітаризму.

Можна констатувати, що мілітаризм став частиною сучасної культури, способом людського мислення і буття. Як не сумно про це говорити, але це наша реальність – «культура» мілітаризму. Здається, для того щоб стверджувати культуру миру, треба знати «культуру» мілітаризму. Незважаючи на кардинальні зміни в житті сучасного суспільства, сутність процесу мілітаризації обумовлена все тим же європейським менталітетом з властивою йому агресивністю. Однак новий мілітаризм, на відміну від минулих епох, завдяки можливостям інформатизації, є глобальним утворенням планетарного масштабу.

Тероризм як вид насильства є результатом антикультури мілітаризму. Дослідження еволюції тероризму підтверджує важливий висновок, що тероризм в сучасних умовах – це специфічна форма насильства, розрахована на масове сприйняття, де метою є створення атмосфери страху. На сучасному етапі розвитку для всіх культур і цивілізацій зберігається небезпека політики мілітаризму, яка підриває основи глобального порядку і протистоїть впровадженню, розвитку і застосування механізмів толерантності. Саме укорінення толерантності має стримувати мілітаризм, а також привести до гармонійного співіснування агресії і толерантності. Ідея толерантності – це основа поведінки в індивідуалізованому суспільстві, вона повинна змінити культуру мілітаризму в менталітеті як європейців, так і представників інших цивілізацій і націй, інакше світ продовжать стрясати агресії, конфлікти, терористичні акти і війни.

Сьогодні, незважаючи на прокламування прав і свобод людини, менталітет європейців зберігає риси мілітаризму, що призводить до зіткнення політичних та корпоративних інтересів провідних суб'єктів міжнародних відносин. Активне просування військово-політичних інтересів держав з яскраво вираженою мілітаристською політикою провокує аналогічні заходи з боку інших держав, а також служить моральним виправданням для проникнення і розповсюдження впливу організацій транснаціонального тероризму.

Системі соціальних відносин, до якої входить також насильство і толерантність, потрібне усвідомлене і радикальне «доопрацювання», – інакше сучасний етап розвитку суспільства з його надбанням «старого» світопорядку – антикультурою мілітаризму при наявності зброї масового знищення може закінчитися загибеллю цивілізації. Дійсно, країни можуть вирішувати проблеми старими перевіреними мілітаристськими засобами або іти новими демократичними шляхами, які важко і довго народжувало людство, щоразу зазнаючи великих втрат під час військових конфліктів та воєн. Європейська ідеологія мультикультуралізму базується на толерантності, саме вона здатна подолати антикультуру мілітаризму як пережиток минулого.

Користуючись класифікацією Е. Фромма, можна виокремити такі види агресії:

1) доброякісну агресію:

- державна – застосування примусу до злочинців, захист держави від ворогів;
- суспільна – стимулювання суспільства і населення на боротьбу з ворогом за допомогою захисної агресії, участь у боротьбі зі злочинністю (затримання злочинців, участь у правосудді, тобто те, що реалізується через суспільні організації і громадянські інститути);
- групова – застосування сили групами військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів тощо;
- індивідуальна агресія – походить від однієї людини для захисту своїх законних права і інтересів від злочинців, на спортивних змаганнях;

2) злоякісну агресію:

- державна – репресії проти суспільства, населення, політичних партій, окремих осіб чи груп людей, пропаганда ненависті і ворожнечі до людей іншої раси, нації, віросповідання, соціальної належності, до інших країн;
- суспільна – підтримання суспільством репресій держави проти незгодних з його політикою, опозиції, підтримання

державної пропаганди ненависті і ворожнечі до людей іншої раси, нації, віросповідання, соціальної належності, до інших країн;

- індивідуальна агресія і агресивність як риса особистості, яка несе аморальний характер.

Зазначений спосіб класифікації агресії має відображення на рівні аксіосфери та нормосфери права.

Так, доброякісна агресія має на меті досягнення соціально позитивного результату у вигляді подолання зовнішньої агресії, злочинності, зміцнення правопорядку, захисту життя, здоров'я, прав і свобод людини та її інтересів, власності, сприяння здоровому способу життя тощо. Легалізація доброякісної агресії відбувається через певні правові інститути: кримінального переслідування, військової служби, необхідної оборони, спортивного права тощо.

Навпаки, злоякісна агресія має очевидно протиправний характер, навіть в тому випадку, коли за нею стоїть держава. Зокрема, державні репресії, стихійні та організовані погроми, спрямовані проти певних груп населення за національною, релігійною, ідеологічною або будь-якою іншою ознакою, вчинення злочинів є деструктивними і такими, що входять у конфлікт із основоположними ідеями права більшості правових систем.

Толерантність як і агресія – це не тільки категорія, але, перш за все, складний соціальний феномен. Тому простежується загальні ознаки між досліджуваними явищами щодо їх видів. Суб'єкти толерантності – це різні індивіди, соціальні групи, суспільні інститути, суспільства, на які поширюється принцип толерантності, з якими можливий пошук компромісу. Види толерантності можна також виділити у самому широкому вигляді по суб'єктному складу:

- державна – застосування політики толерантності щодо власних громадян, іноземців, людей без громадянства;
- суспільно-груповою – стимулювання соціальних груп, суспільних інститутів, суспільства до виховання і застосування культури толерантності (на всіх рівнях його прояву);

– індивідуальна – походить від одного суб'єкта і поширюється на другого у вигляді активного сприйняття Іншого.

Відповідно на різних рівнях прояву толерантності, як і агресії, можна виокремити міжособистісний, внутрішньовидовий, міжвидовий, внутрішньогруповий, міжгруповий, міжетнічний, внутрішньоорганізаційний, міжорганізаційний, транснаціональний, транскорпоративний, міжцивілізаційний їх види тощо.

Філософсько-правова проблема насильства у міжнародних відносинах полягає більшою мірою у зведенні його розуміння до розуміння такого насильства, який виходить за межі однієї країни. В уявленні автора дослідження «насильство у міжнародних відносинах» – це глобальне, світове насильство. Тут його відмінність від стародавніх агресивних форм насильства є приблизно такою ж самою, як відмінність вищих організмів від одноклітинних. Злочинний характер політики ряду держав, поза сумнівом, слід розглядати як одну з найважливіших причин посилення насильства і відсутності гідного рівня виховання культури толерантності у світі. Толерантність, на відміну від насильства, не приносить доходів, принаймні швидко очікуваних.

Можна зробити висновок, що тільки в рамках толерантного підходу, як частини світоглядного, внутрішнього, можна шукати ефективне рішення проблем подолання насильства у міжнародних відносинах, оскільки його глибинні, початкові причини знаходяться, перш за все, в морально-етичній площині. У методології боротьби з насильством у міжнародних відносинах взагалі та агресивними його проявами зокрема повинні бути присутніми загальні принципи світоглядного рівня, зокрема загальнолюдське «ядро» різних культур, що включає принцип гармонізації буття людини на всіх рівнях, необхідності со-буття держав, культур, релігій, людей, знаходження загального світосприйняття, зміни поведінкової мотивації у ракурсі толерантного ставлення людини до особистості іншої. Для подолання насильства і проблем, пов'язаних з ним, необхідний перегляд стереотипів сучасного суспільства, що склалися, в розумінні таких категорій, як справедливість, демократія, свобода, насильство і то-

лерантність. Зняття напруги між народами, державами, партіями, націями, релігійними конфесіями заради загальнолюдських інтересів можливо за рахунок вирішення глобальних проблем і єднання людства на підставі толерантності. При цьому національні інтереси не є перешкодою для перетворення держав в глобальне співтовариство, тому як єдність не виключає різноманіття, а передбачає його, але при умові взаємної поваги, толерантності.

Концептуалізація дослідження парності категорій агресії і толерантності полягає у:

- необхідності дослідження методологічного ракурсу парності, яка є однією з гарантій виведення філософсько-правового дослідження агресії і толерантності на якісно новий рівень;

- надзвичайній актуальності отримання знань про механізми синергетичної ефективності парності концептів агресії і толерантності, які можуть зіграти роль певних атракторів (каналів еволюції, варіантів подій встановлення нового порядку), що повинно дозволити підвищити вірогідність здійснення варіанту розвитку соціальної системи, який більш спрямований на успіх або очікуваний результат;

- успішному використанні антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності, яка надає можливість правильно виховувати відчуття солідарності з іншими людьми, спрямовувати соціальну взаємодію всіх членів суспільства, надасть можливість зменшити тенденції насильства у розвитку сучасного суспільства, наблизить до правореалізації в його природньому вимірі.

На основі встановлених спільних рис агресії і толерантності можна констатувати такі моменти їх єдності (в рамках однієї і тієї ж сутності) в правовій сфері:

- Агресія і толерантність, як правило, детерміновані поєднанням внутрішніх і зовнішніх причин, біологічного і соціального у людській сутності на всіх рівнях свого прояву.

- Проявлення у формі дії (активній поведінці) агресії чи толерантності є процесом внутрішньої і зовнішньої взаємодії двох протилежностей, якими вони є.

– Спільна риса агресії і толерантності (в широкому своєму значенні) як протилежностей знаходить вираз в активності їх суб'єктів, в якій діяльнісний компонент є основним: слова, жести, міміка.

– В правовій сфері агресії і толерантності виступає однако-вий суб'єкт – це окрема людина (індивід), соціальна група (в тому числі національна або релігійна) або групи, суспільство, суспільні інститути, держава тощо, оскільки агресія і толерантність є, напе-ред усім, соціальними феноменами.

– Агресія і толерантність можуть бути породжені колектив-ним розумом, суспільною свідомістю, яка набула особистістю у вигляді архетипів, на досвіді поколінь, сукупності традицій і цін-ностей.

– Об'єктом агресії і толерантності можуть виступати соціаль-ні суб'єкти, які знаходяться у взаємозв'язку.

– Категорії агресії і толерантності відображають ступінь внутрішнього людського, яку індивід проявляє ззовні.

– Толерантність виступає невід'ємною властивістю, атрибу-том діалогу суспільства на будь-якому рівні комунікації, але пев-ною мірою, хоча і протилежною, є агресія, яка також є характе-ристикою суспільства.

– Агресія може бути благородною чи конструктивною лише в окремих випадках, в той час як толерантність має лише конст-руктивний характер.

– Єдність природи і походження агресії і толерантності, так до росту актуалізації толерантності спонукали тривожні виклики глобалізації, в тому числі сплеск агресії.

– Спільна риса протилежності агресії і толерантності в пра-вовій сфері проявляється також в уміслі індивіда, який реалізує певну поведінку.

– Агресія і толерантність впливали і продовжують впливати на розвиток цілого ряду галузей права, норми яких намагаються стримувати, обмежувати, контролювати, запобігати, карати за про-

типравні виплески агресії, виконувати превентивні заходи, заохочувати чи стимулювати за правомірну толерантну поведінку.

Проаналізовані раніше спільні риси протилежностей агресії і толерантності дозволили з'ясувати моменти їх єдності (в рамках однієї і тієї ж сутності) в правовій сфері. Дослідження спільних рис парних явищ агресії і толерантності, їх особливостей, проблем внутрішньої і зовнішньої взаємодії, абсолютизації дозволило розглянути особливості взаємовпливу, взаємодії одного явища із іншим, в рамках всіх виявлених моментів єдності, тому що кожна з протилежностей у певний спосіб заперечує іншу.

Отже, агресія абсолютизує індивідуальне в Людині, в той же час толерантність абсолютизує суспільне (соціальне) в Людині. Це протилежні категорії, що позначають явища, навіть тенденції розвитку сучасного суспільства, які лише в своїй єдності здатні надавати ефективність (синергетичну, антропологічну) у вирішенні проблем, пов'язаних з подоланням проблем насильства, антикультури мілітаризму, сучасних форм тероризму і воєн, агресивності на всіх рівнях її прояву.

Методологічний ракурс парності агресії і толерантності досі являє собою малодосліджену галузь, до якої звертаються лише епізодично окремі вчені. Цей ракурс у науковій літературі представлений недостатньо вичерпно та систематично, отже існує необхідність кореляції питань, пов'язаних зі специфікою парності агресії і толерантності.

Агресія і толерантність постають не тільки як явища навколишньої дійсності (тобто як об'єктивно існуючі в формальних джерелах права), а й як властивості (якості) особистості. Парний характер агресії і толерантності знаходить своє вираження в описі істотних ознак агресії і толерантності, які характеризують їх як явища, що відображають світ; змісті агресії і толерантності на різних рівнях їх існування; їх видових характеристиках; обґрунтуванні їх парності; співвідношенні (загального, особливого, абсолютизації, внутрішньої і зовнішньої взаємодії) агресії і толерантності як парних категорій.

Парність категорій агресії і толерантності – є узгодженою і взаємопов'язаною системою категорій (найбільш фундаментальних понять), які потрібні для теоретичного вивчення і досягнення філософсько-правових явищ. Отже, було розкрито такі цілі дослідження парності категорій агресії і толерантності: виявлено внутрішні і зовнішні зв'язки агресії і толерантності, їх рух і розвиток, було сформульовано категорії, які відображають їх у філософсько-правовій сфері, обґрунтовуючи їх парний характер. В рамках філософсько-правової науки, таке дослідження важливо в загальнотеоретичному і методологічному плані. Крім того, практичне значення одержаних результатів полягає в підвищенні ефективності правового регулювання процесами, пов'язаними з проявами насильства та агресії, можливості мінімізації їх прояву, забезпечення як найповнішої реалізації механізму толерантності, що неминуче виходить на підвищення рівня поваги до права в особистості і суспільства.

Існує необхідність подальшого розвитку розуміння агресії і насильства, не тільки як виключно негативного, а й їх позитивного впливу на процеси розвитку особистості і суспільства.

Методологічний ракурс оцінки парності категорій агресії і толерантності дозволяє припустити, що парність категорій агресії і толерантності є загальним об'єктом дослідження і філософії права, і загальнотеоретичної юриспруденції. А отже, особливість об'єкту пізнання парності категорій агресії і толерантності обумовлена подвійністю самої її природи, що включає як область фізичних дій та реальних подій, так і область їх юридичної значимості (сутності). Зовнішня сторона цього об'єкту, обумовлена і виражена фактичними обставинами, тобто його «подієвим» рядом. Ця сторона має власний об'єктивний зміст, що виникає і розгортається незалежно від свідомості суб'єкта, що пізнає. Об'єктивний зміст проявляється назовні до початку пізнавальної діяльності суб'єктів і на момент пізнання подія агресії чи толерантності завершена. Але перед суб'єктом, який пізнає, постає завдання пізнати подію у всій повноті його юридично значимих обставин.

В умовах нестійкої, тобто кризової суспільної системи особливо важливо, щоб окремі люди або соціальні групи, відчуючи наближення точки біфуркації, готували свій варіант подій, що встановить новий порядок. Тому знання механізмів синергетичної ефективності парності концептів агресії і толерантності, які можуть зіграти роль певних атракторів (каналів еволюції, варіантів подій встановлення нового порядку), надзвичайно важлива. Завдяки зусиллям соціальних груп, що засновані на вмінні керувати механізмом синергетичної ефективності парності концептів агресії і толерантності, можна в значній мірі підвищити вірогідність здійснення варіанту розвитку соціальної системи, який більш спрямований на успіх або, хоча б очікуваний результат. Звідси виходить певний «рецепт» поєднання категорій агресії і толерантності: лише золота середина без перекосів, абсолютизації та штучного переносу акцентів на агресію, як єдиний ефективний метод вирішення всіх проблем у суспільстві або на толерантність, як панацею від всіх невдач, врахування їх у триєдинстві гегелівського розуміння категорії логічного надасть справжню синергетичну ефективність парності категорій агресії і толерантності. Тим більш суспільство приречено на успіх у використанні знань в сфері синергетичної ефективності парності категорій агресії і толерантності, оскільки це тенденції, феномени і категорії, які виробило людство для самого себе, яке також є продуктом творчої діяльності людини. Вміння застосувати ці знання можуть в значній мірі підвищити вірогідність здійснення варіанту розвитку суспільства в потрібному каналі еволюції (атракторі).

Тобто штучні інструменти для впливу на штучний об'єкт надають підстав для ґносеологічного оптимізму, оскільки регулювання в природньому середовищі природніми процесами мінімальне, оскільки там більшою мірою впливають фактори випадковостей, які надає сама Природа, Космос, Творець, з якими людина поки що не здатна сперечатися.

Забезпечити гармонійне використання синергетичної ефективності парності концептів агресії і толерантності може єдиний вироблений людиною інструмент соціальної регуляції – право, яке

покликане підтримувати і охороняти порядок, який в своєю основі успадковується суспільством від минулих поколінь, базується на історичних і культурних традиціях, модернізується лише в тих межах, які не ставлять під загрозу стійкість системи. Оскільки люди як і раніше побоюються надавати свою долю вільному історичному ходу подій, вони не довіряють саморозвитку суспільних структур, бажають влаштованості і порядку, не бажають жити в некерованому або погано керованому суспільстві (це пов'язано з негативним досвідом таких спроб у історії людства). Тому базовими категоріями у суспільному розвитку залишаються закон і закономірність, які невід'ємні від об'єктивної необхідності і причинності, над якими, згідно синергетики, панує випадковість. Тримати динаміку суспільства в рамках стійкої системи можна лише слідкуючи за системою новацій, які вітаються лише в тому випадку, коли вони удосконалюють, роблять чітким порядок, а ускладнюють його, що веде до його підриву.

Відправною посилкою для формування агресії і толерантності виступає людина, яка є суб'єктом прояву цих феноменів. Автономне дослідження агресії і толерантності призводить до зменшення значення таких досліджень, оскільки ці категорії без свого носія – людини – втрачають сенс і, як результат, – інструментальну придатність, і поведінка людини, позбавлена толерантності, втрачає людяність, позитивну соціальну значущість.

Природна агресивність вгамовується соціально набутою толерантністю, причому важливим є баланс між ними, оскільки занадто високий рівень толерантності суспільства робить його вразливим перед більш агресивним суспільством, і навпаки: низький рівень толерантності призводить до самознищення частини суспільства.

Антропологічна ефективність парності концептів агресії і толерантності, ґрунтована на сучасних людинознавчих знаннях, дозволяє трактувати сутність людини через єдність унікально-неповторного біологічно-соціального виміру. Антропологічна ефективність парності концептів агресії і толерантності дає нам можливість правильно виховувати почуття солідарності з іншими, спрямову-

вати соціальну взаємодію з іншими членами суспільства, її перебування в різних соціальних інститутах, соціальні ролі, рольові функції тощо. Все це у результаті надасть можливість зменшити тенденції насильства у розвитку сучасного суспільства, наблизить до правореалізації в його природньому вимірі. Духовно зріла особистість буде докладати максимум зусиль для реалізації власних прав, та ще й працюватиме і безпосередньо, і опосередковано на реалізацію права в суспільстві, його ствердження, захист, розвиток. Правосвідомо Особистість розуміє, що від реалізації права як форми втілення та вираження вищих духовних цінностей вирішальним чином залежить життєздатність суспільства, перспективи його розвитку, його майбутнє тощо.

В сучасній Україні розуміння і використання антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності на дуже низькому рівні, домінує концепція тиску на будь-яку «інаковість» (яка нерідко набуває агресивного характеру) насильницькими методами, що зумовлює незрілість українців як суб'єктів права, і України як правового суспільства. В демократичних країнах використання антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності відбувається значно інтенсивніше, і як наслідок, в масовому масштабі суспільство складається із повноцінних толерантних суб'єктів права, а, отже і є правовим суспільством. Особливо багато в плані реалізації антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності залежить від ступеня зрілості людини – особистості. Якщо суспільство складається зі зрілих особистостей в масовому масштабі, реалізація антропологічної ефективності парності категорій агресії і толерантності буде розвиватися інтенсивно, її реалізація буде здійснюватися успішно. Реалізації антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності в значній мірі залежить від ціннісної шкали суспільства. Якщо на вершині цієї шкали буде знаходитися людина, її гідність, честь, її права, свобода, справедливість, їх рівна міра для однойменних суб'єктів права тощо, реалізація антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності буде здій-

снюватися успішно. Де зневажена людина, де на вершині ціннісної шкали замість загальнолюдських цінностей знаходяться другорядні, групові, часткові, там і проблеми з реалізацією антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності.

Застосування антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності як різновиду людської діяльності, це процес та результат людської творчості. Нам необхідно буде врахувати характеристики сучасної української людини, яка є учасником застосування антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності, оскільки ці характеристики вона транслює на цю діяльність. Суб'єкти застосування антропологічної ефективності парності категорій агресії і толерантності – це сучасні українці з відповідним культурним рівнем, духовно-інтелектуальним наповненням, поглядами на права людини, з певними ціннісними настановами тощо. Використання синергетичної і антропологічної ефективності парності концептів агресії і толерантності, у підсумку, не може не відбитися на процесах подолання агресивних, інтолерантних форм насильства, ефективності застосування принципу толерантності у соціумі, змісті та якості толерантності як тенденції розвитку сучасного суспільства.

З проблемою сучасної людини, її рівнем розвитку, приналежністю до певної національної культури, ставленням до прав людини, вибором певних засад правового розвитку і правозастосовчої діяльності пов'язане розуміння толерантності як одного з основних принципів розвитку сучасного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абакумова И. В., Ермаков П. Н. О становлении толерантной личности в поликультурном образовании. *Вопросы психологии*. 2003, № 3. С. 78-82.
2. Авксентьев В. А. Этническая конфликтология: в поисках научной парадигмы : монография. Ставрополь, 2001. 267 с.
3. Авченко В. Теория и практика политических манипуляций в современной России. Пси-Фактор : монография. Владивосток, 2002. URL: [http : // liv.piramidin.com/politica/avchenko/avch_manipul/avch_manipul.htm](http://liv.piramidin.com/politica/avchenko/avch_manipul/avch_manipul.htm) (дата звернення: 29.03.2019).
4. Адлер А. Понять природу человека : Наука о характерах : монография. Санкт-Петербург : Академический проект, 1997. 256 с.
5. Аклаев А. Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент : монография. Москва : Дело, 2005. 472 с.
6. Александров П. Свобода від насильства в Мережі. *Медіакритика*. 2011. № 18. URL: <https://www.mediakrytyka.info/za-scho-krytykuyut-media/svoboda-vid-nasylstva-v-merezhi.html> (дата звернення: 23.02.2019).
7. Алексеев Н. Н. Основы философии права : монография. Санкт Петербург : ЛАНЬ, 1999. 256 с.
8. Алексеев С. С. Философия права : история и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы : монография. Москва : Норма, 1999. 336 с.
9. Андросов В. П. Будда Шакьямуни и индийский буддизм. Современное истолкование древних текстов : монография. Москва : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 508 с.
10. Антипенко А. В. Конфліктологічний підхід у міжнародно-правовому регулюванні боротьби з тероризмом : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.11. Одеса, 2013. 20 с.
11. Антипенко В. Ф. Международная криминология: опыт исследования терроризма : монография. Одеса : Феникс, 2011. 356 с.

12. Антипенко В. Ф. Современный терроризм: состояние и возможности его упреждения (криминологические исследования) : монография. НАН Украины. Ин-т государства и права им. В. Н. Корецкого. Київ : НБУВ, 1998. 190 с.
13. Антипенко В. Ф. Тероризм: кримінологічна та кримінально-правова характеристика : монографія. НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : НБУВ, 1999. 61 с.
14. Антонян Ю. М. Теория человеческой агрессии. Почему жестоки люди : монография. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2015. 311 с.
15. Антонян Ю. М. Терроризм : Криминологическое и уголовно-правовое исследование. Москва : Щит-М, 2001. 306 с.
16. Апель К. – О. Етноетика та універсалістська макроетика : суперечність чи доповнювальність? *Політична думка*. 1994. № 3. С. 115–120.
17. Апель К. – О. Етноетика та універсалістська макроетика : суперечність чи доповнювальність? *Політична думка*. 1994. № 4. С. 85–92. ^[1]_{SEP}
18. Арабаджи Н. Б. Власна цінність правового порядку у правовій площині. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. № 36 (1). С. 7-10.
19. Аронсон Э. Общественное животное : монография. Москва : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2007. 416 с.
20. Асмолов А. Г. Толерантность как культура XXI века. Век толерантности. Москва, 2004. № 7. URL: <http://zaoisc.ru/metod/publikacii/asmolov-toler-kak-kultura.doc> (дата звернення: 30.08.2018).
21. Асмолов А. Г., Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А. О смыслах понятия толерантность. *Век толерантности. Научно-публицистический вестник*, 2001. № 1-2. С. 8-19.
22. Афанасьев Н. Н. Международно-правовая база борьбы с терроризмом : монография. *Закон и право*. 2001. № 4. С. 8-10.
23. Баева Л. В. Толерантность: идея, образы, персоналии : монография. Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2009. 217 с.
24. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений : монография. Москва : Эксмо пресс, 2000. 250 с.

25. Бачинин В. А. Социология. Академический курс: учеб. пособ. Санкт-Петербург : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. 871 с.
26. Бачинин В. А. Философия права и преступления : монография. Харків: Фолио, 1999. 607 с.
27. Беляев М. И. Милология : монография. *Моя творческая лаборатория* : веб-сайт. 2000. URL: [http : // milologia.narod.ru / terror 1.htm](http://milologia.narod.ru/terror1.htm) (дата звернення: 30.08.2018).
28. Беляев М. И. Милология. Трактат о новом мышлении : монография. Москва, 2009. 478 с.
29. Бердалиева Р. Ш. Толерантность: сущность и трактовки понятия. The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect : materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». 240 p. С. 14-16.
30. Бердяев Н. А. О назначении человека. О Рабстве и свободе человека : монография. Москва : АСТ: АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 637, [3] с.
31. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Царство Духа и царство Кесаря : монография. Москва : Республика, 1995. 375 с.
32. Бердяев Н. А. Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии : монография. Париж: YMCA-Press, 1970. 244 с.
33. Бердяев Н. О назначении человека: опыт парадоксальной этики. Париж : Издательство «Современные записки», 1931. 320 с.
34. Бердяев Н. Судьба России : монография. Москва : Философское общество СССР, 1990. 240 с.
35. Бержель Ж.-Л. Общая теория права : монография. Москва : Nota bene, 2000. 574 с.
36. Берковиц Л. Арессия. Причины, последствия, контроль : монография. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2001. 512 с.
37. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов. Системные исследования. *Ежегодник*, 1969. Москва : Наука, 1969. С. 30-54.

38. Бехруз Х. Н. Аксиологический подход в структуре сравнительно-правовых исследований. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. № 40. С. 25-29.
39. Бехруз Х. Н. Международно-правовое регулирование военных конфликтов: геополитический фактор. *Военно-юридический журнал*. 2015. №3. С. 8-11.
40. Бирюкова М. А. Глобализация: интеграция и дифференциация культур. *Философские науки*. 2001. № 1. С. 33-42.
41. Біблія або Книги Святого письма Старого й Нового Завіту. Київ : Біблійні товариства, 1995. 960 [296] с.
42. Бігун В. С. Антропологія, аксіологія та соціологія права. До питання про праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 4. С. 23-32.
43. Богатая Л. Н. На пути к многомерному мышлению : монография. Одесса : Печатный дом, 2010. 372 с.
44. Большой психологический словарь / сост. Б. Мещеряков и В. Зинченко. Санкт-Петербург: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. 672 с.
45. Бондырева С. К. Толерантность (введение в проблему) : учеб.-метод. пособие / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов ; Рос. акад. образования, Моск. психол. социал. ин-т. Москва ; Воронеж : Изд-во МПСИ : МОДЭК, 2003. 238 с.
46. Борьба с терроризмом на границе трех южно-американских стран. *Борьба с преступностью за рубежом (по материалам зарубежной печати)*. 2003. № 1. С. 3-9.
47. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. Современная версия. Москва : Эксмо, 2003. 672 с.
48. Бузгалин А. В. Диалектика : реактуализация в мире глобальных трансформаций. *Вопросы философии*. 2009. № 5. С. 20-35.
49. Бутовская М. Л. Агрессия и примирение как проявление социальности у приматов и человека. *Общественные Науки и Современность*. Москва, 1998. № 6. С. 149 – 161.
50. Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия : монография. Санкт-Петербург : Питер, 1998. 330 с.
51. Бэрн Р., Ричардсон Дж. Агрессия : монография. Санкт-Петербург : Питер 2001. 336 с.

52. Бюзелева Г. В., Шелемова Г. М. Толерантность : взгляд, поиск, решение : монография. Москва, 2003. 260 с.
53. В Великобритании принят закон о борьбе с терроризмом. *Зарубежное военное обозрение*. 2002. № 2. С. 63.
54. Вааль Ф., де. The Bonobo and the Atheist: In Search of Humanism Among the Primates / пер. з англ. Р. Клочка. Харків: Клуб сімейного довілля, 2018. 272 с.
55. Вальверде К. Философская антропология : монография. Москва : Христианская Россия, 2000. 416 с.
56. Варданянц Г. К. Социологическая теория права : монография, Москва : Академический Проект, 2007. 439 с.
57. Васильев А. М. Правовые категории: Методологические аспекты разработки системы категорий теории права : монография. Москва : Юридическая литература, 1976. 264 с.
58. Введение в синергетику. Хрестоматия : В 3-х ч. Ч.1. Синергетика и мировая история / Ред.-сост. Н.М. Калинина. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2005. 475 с.
59. Вебер М. Избранные произведения / пер. з нем., общ. ред. П. П. Гайдено, Ю. Н. Давыдова. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.
60. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. 1128 с.
61. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права права / редкол. : О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. 952 с.
62. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
63. Венгеров А. Б. Синергетика, юридическая наука, право. *Правоведение*, 1985. № 10. С. 39-45.
64. Вітман К. М. Динаміка етнічної нетолерантності в Україні в умовах етнополітичної дестабілізації. *Держава і право*. Вип. 64. Київ : НАН України. С. 372-379.

65. Власов И. В. Социально-психологические характеристики представителей славянского этноса : автореф. дис. на здобуття канд. психол. наук. Санкт-Петербург, 2005. 24 с.
66. Воскобитова Л. А., Пржиленский В. И. Социальные технологии и юридическое познание : монография. Москва : Норма, 2018. 192 с.
67. Всезагальна декларація прав людини 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Консультант Плюс: Международные правовые акты: Международное право. URL: <http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/> (дата звернення: 30.08.2018).
68. Выготский Л. С. Педагогическая психология : монография. Москва : АСТ, 2008. 656 с.
69. Габермас Ю. До легітимації через права людини : монографія. Київ : Український філософський фонд, 1999. 62 с.
70. Гаджиева В. С. О некоторых подходах к проблеме толерантности в этике. Философия. Политика. Культура : Материалы школы молодого философа / Под ред. д. филос. н. С. А. Никольского. Москва : Прогресс-Традиция, 2010. С. 57-62.
71. Галахова А. М. Особенности проявления этнической толерантности у студентов: выпускная квалификационная работа. Москва : РГСУ, 2010. 86 с.
72. Галимов Б. С., Газетдинова А. А. Философия толерантности : монография. Уфа : КиберЛенинка. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-tolerantnosti-1> (дата звернення: 30.08.2018).
73. Галицкий И. В. «Толерантность в правовой жизни Украины» : монография. Одеса : Феникс, 2012. 144 с.
74. Гаурова Ю. А. Социально-психологические исследования этнической толерантности. *Этническая толерантность в полиэтнических регионах России*. Москва : РУДН, 2002. С. 27-60.
75. Гегель Г. В. Ф. Основы філософії права або природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір. Київ : Юніверс, 2000. 327 с.
76. Гегель Г. В. Ф. Философия права : монография. Москва : Мир книги, Литература, 2007. 464 с.

77. Гегель Г. В. Ф. Философия права / вступ. ст. В. С. Нерсисянц; пер. с нем., ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. Москва : Мысль, 1990. 524 [2] с.
78. Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия. *Вопросы философии*. Москва, 1992. № 3. С. 54-64.
79. Голдстейн А. П. Агрессия. Психологическая энциклопедия / под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбах. 2-е изд. Санкт Петербург : Питер, 1996. 1096 с.
80. Головин С. Ю. Словарь практического психолога. Минск : Харвест, 2007. 975 с.
81. Гордеева А. Сравнительный анализ методов манипуляции сознанием читателей газет (на примере «Независимой газеты», «Известий» и «Советской России»). URL: http://www.politnauka.org/library/prikl/gordeeva.php#_ftn2 (дата звернення: 30.08.2018).
82. Горобець К. Чи є толерантність правовою цінністю? *Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри: Збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наук. ред. і передм. І. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової*. Харків : Юрайт. 2016. 176 с.
83. Григорьева Е. Современные черты криминальной агрессии. *Legea și viața*. 2016. №.4/3. С. 8-10.
84. Грищук В. К. Способи вчинення злочину: насильство, напад, обман. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. Чернівці, 1995. Вип. 4–5. С. 328–332.
85. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. 428 с.
86. Грищук О. В., Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 288 с.
87. Грищук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права : філософсько-правовий аспект : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 268 с.
88. Грищук О. В., Слюсарчук Х. Т. Лібералізм та комунітаризм у філософсько-правовому вимірі : монографія. Хмельницький, 2018. 303 с.

89. Гураленко Н. А. Методологічні основи пізнання: антропологічний підхід. *Visegrad Journal On Human Rights*. Bratislava, Slovakia Republic, 2016. Вип. 2. С. 46-50.
90. Гуревич А. Я Категории средневековой культуры : монографія. Москва : Искусство, 1984. 350 с.
91. Гусейнов А. А. Возможно ли моральное обоснование насилия? *Вопросы философии*. Москва, 2004. № 3. С. 19–27.
92. Гусейнов А. А. Понятие насилия и ненасилия. *Вопросы философии*. Москва, 1994. № 4. С. 35-41.
93. Гусейнов А. А. Этика ненасилия. *Вопросы философии*. Москва, 1992. № 3. С. 72 – 81.
94. Гусейнов А. Ш. Протестная активность личности: сущность, динамика, трансформация : монография. Краснодар : Экоинвест, 2013. 468 с.
95. Гусейнов А. А. Ненасилие и перспективы общества. *Философские науки*. Москва, 1990. № 11. С. 83-90.
96. Гьофе О. Розум і право: складові інтеркультурного правового дискурсу : монография. Київ : Альтерпрес, 2003. 264 с.
97. Гюлен Ф. Діалог і толерантність / пер. з тур. О. Зубань, В. Підвойний. Київ : Вид-во Жупанського, 2012. 376 с.
98. Давидович І. Насильство проти правоохоронців. *Юридичний вісник України*. 2007. № 7. URL: <https://pro.zakon-i-normativ.info/index.php/component/lica/?href=0&view=text&base=1&id=327532&menu=459528> (дата звернення: 30.08.2018).
99. Данилевич Ю. И. Влияние национальной психологии на поведение казахов и русских в конфликтных ситуациях: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. Москва, 2001. 24 с.
100. Данилевский Н. Я. Россия и Европа : монография. Москва : Де Либри, 2015. 768 с.
101. Данченко К. М. Кримінально-правова політика України у сфері покарань: Філософсько-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Хмельницький, 2019. 18 с.
102. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений. URL: <https://www.>

un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/relintol.shtml (дата звернення: 23.02.2019).

103. Декларация принципов толерантности. *Национальный психологический журнал*. 2011. № 2(6). С. 132-135.
104. Декларація принципів терпимості: прийнята в м. Парижі 16.11.1995 р. Резолюцією 5.61 на 28-ій сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО. Консультант Плюс : Международные правовые акты: Международное право. URL: <http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/> (дата звернення: 30.01.2018).
105. Декларація принципів терпимості: прийнята в м. Парижі 16.11.1995 р. Резолюцією 5.61 на 28-ій сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО / Консультант Плюс: Международные правовые акты: Международное право. URL: <http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/> (дата звернення: 30.08.2018).
106. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості и дискримінації на основі релігії або переконань: прийнята 25.11.1981 р. Резолюцією 36/55 на 73-му пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН / Консультант Плюс : Международные правовые акты: Международное право. URL: <http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/> (дата звернення: 30.08.2018).
107. Делягин М. Г. Мировой кризис : Общая теория глобализации : Курс лекций. 3-е изд. Москва : ИНФРА-М, 2003. 768 с.
108. Денисов В. В. Империализм и насилие : монография. Москва : Знание, 1973. 64 с.
109. Денисов В. В. Социология насилия : монография. Москва : Политиздат, 1978. 124 с.
110. Джамалян Д. В. Проявление агрессии в этнических стереотипах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня психол. наук / Д.В. Джамалян. Москва, 2004. 24 с.
111. Дмитриева Т. Б., Шостакович Б. В. Агрессия и психическое здоровье : монография. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. 464 с.

112. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини : монографія. Львів : Астрон, 2006. 120 с.
113. Довгополова О. А. Другое, Чужое, Отторгаемое как элементы социального пространства : монография. Одесса : Фридман, 2007. 300 с.
114. Дудченко В. В. Традиція правового плюралізму: Західна та східна інтерпретація: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2007. 35 с.
115. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень : монографія. Одеса : Юридична література, 2006. 304 с.
116. Дудченко В. В., Аракелян М. Р., Завалюнюк В. В. Герменевтика права : розвиток юриспруденції : навч. посіб. Одеса : Фенікс, 2014. 184 с.
117. Енгельс Ф., Маркс К. Принципы коммунизма. Манифест коммунистической партии. Москва : ИТРК, 2016. 68 с.
118. Ениколопов С. Н., Кузнецова Ю. М., Чудова Н. В. Агрессия в обыденной жизни : монография. Москва : Политическая энциклопедия, 2014. 493 с.
119. Ермакова Т. В., Островская Е. П. Классический буддизм : монография. Санкт-Петербург : Азбука-классика; Петербургское Востоковедение, 2004. 256 с.
120. Європейський словник філософій : Лексикон неперекладностей / пер. з фр. Том 1. Вид. Друге, виправл. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 576 с.
121. Європейський словник філософій : Лексикон неперекладностей / пер. з фр. Том 3. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. 328 с.
122. Смельянова, Н. М. Насильство і толерантність: проблема меж і безмежності. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2008. № 38. С. 3-7.
123. Жалинский А. Э. Насильственная преступность и уголовная политика. *Советское государство и право*. Москва, 1991. № 3. С. 101-112.
124. Жмуров Д. В. Насилие (агрессия) и литература : монография. Иркутск: АСПринт, 2005. 252 с.

125. Жмуров Д. В. Сценарная агрессия: Слияние СМИ на криминализацию молодежи : монография. URL: http://nprosto.info/scen/scen_index.html (дата звернення: 30.08.2018).
126. Жоль К. К. Философия и социология права : учеб. пособ. Київ : Юринком Интер, 2000. 480 с.
127. Журавель І. С. Основи філософського осмислення феномена тероризму. *Правове життя сучасної України*: Матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (Одеса, 20-21 трав. 2011 р.). Одеса : Фенікс. Т.1. С. 14-16.
128. Журавель І. С. Проблема легітимності насильства у політиці. *Модернізація державного управління, державної служби і кадрової політики*: збірник доповідей щорічних Рішельєвських академічних читань (Одеса, 15-17 верес. 2010 р.). Одеса : Юридична література, 2010. С. 225-227.
129. Заморська Л. І. Правова нормативність ті її інституалізація в Україні : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 304 с.
130. Зимбули А. Е. Почему терпимость и какая терпимость? *Вестник Санкт-Петербурга*. 1996. Сер. 6. Вып. 3 (№20), 1996. С. 22-27.
131. Золотухин В. М. Две концепции толерантности : монография. Кемерово: Кузбасский Государственный технический университет. 1999. 63 с.
132. Ивакин А. А. Диалектическая философия : монография. Издание 2-е, перераб. и доп. Одесса : Фенікс; Суми : Університетська книга; Москва : ТрансЛит, 2007. 440 с.
133. Ивакин А. А. Единство Бога, человека и ноосферы : философское эссе. Одесса : Феникс, 2012. 244 с.
134. Иванич Ю. Наркотики и терроризм: паутина зла : монография. Москва : Вече, 2005. 464 с.
135. Изард К. Эмоции человека : монография. Москва : Изд-во МГУ, 1980. 464 с.
136. Иконникова Г. И. Философия права : учебник для магистров / Г. И. Иконникова, В. П. Ляшенко. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрайт, 2013. 364 с.
137. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. 2-е изд. Санкт Петербург : Питер, 2007. 782 с.
138. Ильин И. А. Собр. соч. в 10-ти т. Т.3. Москва : Медиум, 1993. 592 с.

139. Ильин И. А. Соб. соч. в 10-ти т. Т.5. / сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы. Москва : Русская книга, 1996. 608 с.
140. Ильин И. А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека : монография. Санкт-Петербург : Наука, 1994. 544 с.
141. Ищенко Ю. А. Толерантность как философская и мировоззренческая проблема. *Философская и социологическая мысль*. № 4, 1990. С. 48-60.
142. Ігнатів О. Кримінальне насильство: окремі питання. *Право України*. Київ, 2005. № 3. С. 67-71.
143. Кавелин К. Д. Наш умственный строй : монография. Москва : Правда, 1989. 653, [3] с.
144. Калашникова А. С., Василенко Т. Г. Особенности проявления проагрессивных и ингибирующих агрессию структур у лиц, совершивших агрессивные правонарушения. *Психология и право*. Москва : ГБОУ ВПО МГППУ, 2013. № 3. С. 44-54.
145. Кальвин Ж. Наставление в христианской вере. Т. 4. В 3-х томах. Москва : Издательство Российского гуманитарного университета, 1997. *You-books.com* : веб-сайт. URL: <http://you-books.com/book/Zh-Kalvin/Nastavlenie-v-hristianskoj-ver-e-t4> (дата звернення: 01.03.2019).
146. Караганов С. А. Победителей не будет. *Деловые люди*. 2004. № 1577. URL: <http://www.global.krsk.ru/publown>. дата звернення: 30.08.2018).
147. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием : монография. Москва : Изд-во: Эксмо, 2005. 832 с.
148. Карп'юк М. В. Поняття насильства як способу вчинення злочинів проти власності за кримінальним правом України та республіки Польща. *Радник: український юридичний портал*, 2011. URL: <http://radnuk.info/statti/229-kruminal-pravo/15048-2011-01-21-05-02-47.html> (дата звернення: 30.08.2018).
149. Карташов В. Н. Введение в общую теорию правовой системы общества : текст лекций. Часть 2. Ярославль : Яросл. гос. ун-т, 1996. 137 с.
150. Карташов В. Н. Введение в общую теорию правовой системы общества. Часть 2. Правотворческая практика, система и струк-

- тура права : текст лекцій. Ярославль : Яросл. гос. ун-т, 1996. 100 с.
151. Касьянова Е. И. Социально-философские основания толерантности : дис. доктор филос. наук : 09.00.11. Чита, 2009. 338 с.
152. Качмар О. В. Соціально-філософська рефлексія феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій : дис. д-ра філос. наук : 09.00.03 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Київ, 2017. 416 с.
153. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства : становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2013. 35 с.
154. Кельман М. С. Юридична наука : проблеми методології: монографія. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2011. 492 с.
155. Кельман М. С. Юридична наука як об'єкт методологічного дослідження: монографія. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2011. 348 с.
156. Кистякинский Б. А. Философия и социология права / сост., примеч., указ. В. В. Сапова. Санкт-Петербург : РХГИ, 1999. 800 с.
157. Клепцова Е. Ю. Психология и педагогика толерантности. Москва : Академический проект, 2004. 176 с.
158. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Синергетика как новое мировидение : диалог с И. Пригожиным. *Вопросы философии*, 1992. № 12. С. 3-20.
159. Ковлер А. И. Антропология права : учебник. Москва : НОРМА, 2002. 480 с.
160. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 23.02.2019).
161. Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи: культурно-антропологічний вимір : Монографія. Миколаїв : ТОВ «Іліон», 2011. 504 с.
162. Козаченко О.В. Пеналізація в умовах різних історичних епох розвитку кримінального права на Українських землях. *Сучасні тенденції розвитку держави та права України : Збірник наукових праць*. Вип. 1. Миколаїв, 2007. С. 7-19.

163. Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.
164. Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права : співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22–31.
165. Коломиец Е. Г. Проблема агрессивности человека в измерениях социальной этики. *Гилея : Научный вестник*. Киев, 2015. № 93. С. 192-198.
166. Комалова Л.Р. Межличностный конфликт как катализатор вербальной агрессии. *Научный Вестник ВГАСУ*. Сер. Современные лингвистические и методико-дидактические исследования. Вып. 2 (26). Воронеж, 2015. С. 58-69.
167. Конвенції про захист прав людини і основних свобод: укладена в м. Римі 04.11.1950 р. / *Рада Європи*. Консультант Плюс : Международные правовые акты: Международное право. URL: <http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/> (дата звернення: 12.02.2019).
168. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 р. (ратифікована згідно із Законом України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції» від 18 жовтня 2006 року № 251-V) *Відомості Верховної Ради України*, 2007, № 49.
169. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 23.02.2019).
170. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 23.02.2019).
171. Кохановский В. П. Философия и методология науки: Учебник для высших учебных заведений. Ростов на Дону : Феникс, 1999. 576 с.
172. Кошкарова Н. Н. Клевета, оскорбление, диффамация: критерии разграничения и пути преодоления. Материалы конференции, 2010. URL: http://siberia-expert.com/publ/konferencii/konferencija_2010/9-1-0-337 (дата звернення: 12.02.2019).

173. Красняков Н. И. Философия права : курс лекций. Новосибирск : Изд-во СибАГС, 2016. 219 с.
174. Краткий психологический словарь под ред. А. В. Петровского, М. И. Ярошевского; ред-сост. Л.А. Карпенко. Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1998. 512 с.
175. Крейхи Б. Социальная психология агрессии. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 336 с.
176. Кресін О. В. Порівняльне правознавство у ХІХ – ХХ століттях: проблеми становлення: монографія. Київ : Логос, 2011. 294 с.
177. Крестовська Н. М. Цивілізаційний підхід в юриспруденції. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: колективна монографія / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 48–62.
178. Крет О. В. Правовая реальность: онтолого-гносеологический анализ: автореферат дис. кандидата филос. наук : 09.00.01. Тамбов, 2007. 24 с.
179. Креч Д., Кратчфилд Р., Ливсон Н. Нравственность, агрессия, справедливость. *Элементы психологии* / пер. А. В. Александрова. Москва, 1992. С. 84-97.
180. Крижанівський А. Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура : монографія. Одеса : Фенікс, 2009. 504 с.
181. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст.131.
182. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-ІІІ. *Офіційний вісник України*. 2001. 8 черв. № 21. Ст. 920.
183. Кропоткин П. А. Записки революционера : монография. Москва : 1990. 526 с.
184. Кропоткин П. А. Современная наука и анархия : монография. Москва : Правда, 1990. 638, [3] с.
185. Крымский С. Б. Доказательство и понимание / Попович М. В., Крымский С. Б., Ишмуратов А. Т. и др. Київ : Наукова думка, 1986. 312 с.
186. Крысько В. Г. Секреты психологической войны : монография. Минск : Публицист, 1999. 148 с.

187. Крысько В. Г. Этническая психология. 10-е изд. перераб. и доп. Москва : Изд-во Юрайт, 2013. 359 с.
188. Кудрявцев С. В. Конфликт и насильственные преступления. Москва : Наука, 1991. 174 с.
189. Культура и коммуникация: глобальные и локальные измерения / под общ. ред. док. филос. наук Ю.В. Петрова. Томск : НТЛ, 2004. 400 с.
190. Курганов С. І. і Кравченко А. І. Соціологія для юристів. Москва : Закон і право, Юнити, 1999. 255 с.
191. Куренной В. А. Толерантность. Современная западная философия. Энциклопедический словарь / под ред. О. Хеффе, В. С. Малахова, В. П. Филатова при участии Т. А. Дмитриева. Москва : Культурная революция, 2009. С. 190-192.
192. Кушаев У. Р. Сущность и структура культуры толерантности. Толерантность: сущность и трактовки понятия. The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect: materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». 240 p. С. 18-20.
193. Лебедева Н. М., Лунева О. В., Стефаненко Т. Г. Тренинг этнической толерантности для школьников : учеб. пособ. для студентов психологических специальностей. Москва : «Привет», 2012. 360 с.
194. Лебедева Н. М., Татарко А. Н. Социально-психологические факторы этнической толерантности и стратегии межкультурного взаимодействия в поликультурных регионах России. *Психологический журнал*. Москва : Издательство РАН, 2003. Т. 24. № 5. С. 31-44.
195. Левинас Э. Избранное: Трудная свобода : монография. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2004. 752 с.
196. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме. *Вопросы философии*. 1997. № 11. С. 46–54.
197. Лисичкин В. А. Третья мировая информационно-психологическая война : монография. Москва : Институт социально-политических исследований АСЫ, 1999. 207 с.

198. Литвинов О. М. Право як феномен культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2016. 43 с.
199. Липкан В. А., Никифорчук Д. Й., Руденко М. М. Боротьба з тероризмом : монографія. Київ : Знання України, 2002. 254 с.
200. Лодзина Н. А. Влияние национальной психологии на взаимодействие и поведение людей в организации (на материалах изучения казахов и русских в Республике Казахстан) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук. Москва, 2002. 50 с.
201. Локк Дж. Опыт о веротерпимости : монография. Москва : Мысль, 1988. 668 с.
202. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). *Вопросы философии*. Москва, 1992. №3 С. 39-53.
203. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло) : монография / Пер. с нем. Г. Швейник. Москва : Римис, 2009. 352 с.
204. Лоренц К. Так называемое зло. К естественной теории агрессии. Обратная сторона зеркала : монография. Москва : Республика, 1998. С. 62- 242.
205. Лосев А. Ф. Философия имени. Самое само: Сочинения. Москва : ЭКСМО-Пресс, 1999. 1024 с. URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/fil_im/ (дата звернення: 12.02.2019).
206. Лузина Л. Г. Виды информации в дискурсе. *Дискурс, речь, речевая деятельность*. Москва : ИНИОН РАН, 2000. С. 137–151.
207. Лукашук И. И. Мировой порядок XXI века. *Международное публичное и частное право*. 2002. № 1. С. 4-10.
208. Лысенко В. Г. Ранний буддизм: религия и философия : учеб. пособ. Москва : ИФ РАН, 2003. 246 с.
209. Магдиш І. Маніпульована демократія. Незалежний культурологічний часопис «Ї» 2003 : монографія. № 30. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n30texts/N30-manipul.htm> (дата звернення: 23.02.2019).
210. Майерс Д. Социальная психология: монография. Санкт-Петербург : ЗАО «Издательство Питер», 2019. 800 с.
211. Макаров Ю. А. Толерантность в современном мире. The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect: materials of the international scientific

- conference on May 13–14, 2014. Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». 240 p. С. 148-151.
212. Максимов С. Інститут прав людини в сучасному світі: філософсько-правові аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 3 (22). С. 49–57.
 213. Максимов С. Класична і неklasична моделі осмислення правової реальності. *Право України*. 2014. № 1. С. 61–68.
 214. Малахов В. П. Основы философии права : учеб. пособ. Москва : Академический Проект : Культура, 2005. 240 с.
 215. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве. Теоретико-информационный аспект : монография/подред. : Н. И. Матузова. Саратов : СГУ, 1994. 184 с.
 216. Мальтеникова Н. П. Этнопсихологические особенности формирования родительства в поликультурной среде (на примере казахских, татарских и русских семей) : автореф. дис. на соискание канд. психол. наук. Курган. 2005. 24 с.
 217. Мальцев Г. В. Социальные основания права : монография. Москва : НОРМА : ИНФРА – М, 2011, 800 с.
 218. Мамменди А. Агрессивное поведение. *Перспективы социальной психологии* / пер. с англ. Москва : Изд-во «ЭКСМО-Пресс», 2001. С. 421-446.
 219. Мандель Р. Я. Толерантність як умова запобігання дискримінації *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 1. Том 1. 2017. С. 15-17.
 220. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 30 т. / 2-е изд. Москва : Госполитиздат, 1960. Т. 23. 907 с.
 221. Мень А., прот. Русская религиозная философия : лекции. Москва : Храм святых бессребреников Космы и Дамиана в Шубине, 2003. 280 с.
 222. Мережко О. Культурний релятивізм і природа фундаментальних прав людини. *Український часопис прав людини*. 1996. № 1. С. 55-59.
 223. Метілка Д. В. Насилля як філософська проблема : історія та сучасність. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя, 2009. Вип. 36. С. 142-151.

224. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. 420 с.
225. Мещеряков Б., Зинченко В. Большой психологический словарь. Санкт-Петербург, 2004. 672 с.
226. Мильштейн И. Каменный топор. *Новое время*. 2001. № 38. С. 17-19.
227. Мир философии: Книга для чтения. Ч. 2. Москва : Политиздат, 1991. 624 с.
228. Мировые религии о преступлении и наказании : монография / под. ред. Толкаченко А. А., Харабет К. В. Москва : Рипол Классик, 2013. 339 с. URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/jqsl6ti22b/direct/114059680> (дата звернення 10.02.2019р.).
229. Митиль А. Дилеммы глобализации. Социумы и цивилизации: иллюзии и риски. *Вопросы философии*. 2002. № 9. С. 178-181.
230. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (далі – МПГПП) (ООН, 1966 р., ст.19). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 23.02.2019).
231. Моисеев Н. Н. Современный антропогенез цивилизационные разломы. Эколого-политический анализ. *Вопросы философии*. 1995. № 1. С. 3-30.
232. Моисеев С. В. Философия права : курс лекций. Новосибирск : Сиб. Унив. Изд-во, 2003. 203 с.
233. Моль А. Социодинамика культуры : монография. Москва : Прогресс, 1973. 409 с.
234. Монтессори М. Метод научной педагогики, применяемый к детскому воспитанию в домах ребенка : монография. Москва : ТОО «Монтессори-Центр», 1993. 168 с.
235. Мэй Р. Сила и невинность : в поисках истоков насилия / пер. с англ. А. Попогребский, А. Лызлов, Е. Патяева. Москва : Смысл, 2001. 320 с.
236. Навроцкий В. О. Злочини проти особи : лекції для студентів юридичного факультету. Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 1997. 48 с.

237. Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации. Очерки по эволюционно исторической психологии. Изд. 3-е, стереотипное. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. 256 с.
238. Назаретян А. П. Историческая эволюция морали : прогресс или регресс? *Вопросы философии*. 1992. № 3. С. 82-94.
239. Найдорф М. И. Парные категории в культурологии. *Вопросы культурологии*. Москва, 2011. № 2. С. 37-44.
240. Налчаджян А. А. Этногенез и ассимиляция (психологические аспекты) : монография. Москва : «Когито-центр», 2004. 265 с.
241. Налчаджян А. А. Этнопсихологическая самозащита и агрессия : монография. Ереван : Огебан, 2000. 408 с.
242. Нетаньяху Б. Война с терроризмом: как демократии могут добиться поражения сети международного терроризма : монография. Москва, 2002. 207 с.
243. Никитаев В. В. Терророфания. *Философские науки*. 2002. № 1. С.134-140.
244. Никишенков А. А. Опыт антропологического анализа толерантности. *Новая философская энциклопедия*. Москва : Мысль, 2001. С. 119-128.
245. Ницше Ф. Воля к власти : монография. Москва : Эксмо; Харьков : Фолио, 2003. 860 с.
246. Ницше Ф. Сочинения. Москва : Мысль, 1990. Т. 1. 830 с.
247. Новая философская энциклопедия : В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. Совет : предс. В.С. Степнин, заместители предс. : А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. Москва : Мысль, Т. 2. 2010. 634, [2] с.
248. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / науч.-ред. совет: В. Степин (предс.), А. Гусейнов, Г. Семигин, А. Огурцов и др.; Ин-т философии РАН; Нац. общ. науч.фонд. Москва : Мысль, 2010. Т. 3. 692, [2] с.
249. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / науч.-ред. совет: В. Степин (предс.), А. Гусейнов, Г. Семигин, А. Огурцов и др.; Ин-т философии РАН; Нац. общ. науч.фонд. Москва : Мысль, 2010. Т. 4. 736 с.

250. Новгородцев П. И. Об общественном идеале : монография. Москва : Пресса, 1991. 638, [3] с.
251. Нырков В. В. Поощрение и наказание как парные юридические категории : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; История правовых учений». Саратов, 2003. 34 с.
252. Нюберг С. Л. Истоки раздражения и агрессии. URL: http://methodcentr.ru/images/cms/menu/istoki_razdrageniya_i_agressii.pdf (дата звернення: 25.04.2018).
253. О выходе из кризиса. Веб-сайт. URL: <http://karabaev.chat.ru/krisis1.html> (дата звернення: 31.03.2006).
254. Оборотов І. Г. Методологічні засади дослідження церковного права. Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції : тези Другої Міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. О.В. Сурилова (м. Одеса, 30-31 березня 2012 р.) / за заг. ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. 276 с.
255. Оборотов І. Г. Порівняльне правознавство : навч. посіб. Миколаїв, 2014. 218 с.
256. Оборотов І. Г. Темпоральні грані права : монографія. Миколаїв : ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. 230 с.
257. Оборотов Ю. М. Аспекти розгортання методології юриспруденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 33-39.
258. Оборотов Ю. М. Методологічне призначення загальнотеоретичної юриспруденції. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. 492 с.
259. Оборотов Ю. М. Розвиток міждисциплінарності та змішаних методологій юриспруденції. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. 420 с.
260. Оборотов Ю. М. Філософія права і методологія юриспруденції. *Проблеми філософії права*. Том 1. Одеса, 2003. С. 41-43.
261. Оборотов Ю. Н. Современное право : принципы, свойства, постулат / Общетеоретическая юриспруденция : учебный курс / под ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. 436 с.

262. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) : монография. Одесса : Юрид. лит.-ра, 2002. 271 с.
263. Оборотов Ю. Н. Юридическая антропология – новое измерение права. *Юридический вестник*, 2000. № 1. С. 48-52.
264. Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. 3-е изд., Москва : Юрист, 2001. 520 с.
265. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник / под.ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. С. 422-432.
266. Олпорт Г. Природа предубеждения. *Век толерантности: научно- публицистический вестник*. № 5. Москва : изд. МГУ, 2003. С. 60-70.
267. Олпорт Г. Толерантная личность. *Национальный психологический журнал*. 2011. № 2(6). С. 155-159.
268. Определение агрессии. Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 г. URL : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml (дата звернення: 25.04.2018).
269. Орлов А. Б., Шапиро А. З. Толерантность. *Онлайн Энциклопедия Кругосвет* : веб-сайт. URL: www.krugosvet.ru (дата звернення: 25.04.2018).
270. Орлова О. В. Государство и общество в условиях модернизации. *Труды института государства и права Российской академии наук*, 2012. № 3. С. 165 – 185.
271. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. *Вопросы философии*. 1989. № 3. С. 119-121.
272. Осборн Р. Цивилизация. Новая история Западного мира : монография. Москва : АСТ : АСТ Москва : Хранитель, 2008. 764 с.
273. Павлов В. И. Антропологическая концепция права. Постклассическая онтология права : монография / под ред. И. Л. Честнова. Санкт-Петербург : Алетейя, 2016. С. 325-376.
274. Павлов О. І. Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації : навчальний посібник. 2-ге видання. Одеса : Астропринт, 2011. 288 с.
275. Патей-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права : навч. посіб. Київ, 2010. 396 с.

276. Переломов Л. С. Конфуций и конфуцианство с древности по настоящее время (V в. до н. э. – XXI в.) : Монография. Москва : Стилсервис, 2009. 704 с.
277. Петухова Т. Н. Теоретико-методологический анализ понятия «толерантность», *Вестник ЮУрГУ*, № 20, 2012. С.18-23. С. 21.
278. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Проблема агресії і насильства : світоглядно – інформаційний вимір. Український науковий журнал «Освіта регіону», 2012. № 2. С. 171-177. URL: <http://social-science.com.ua/contents/17>. (дата звернення: 25.04.2018).
279. Писанова Т. В. Национально-культурная идентичность граждан и обществ в государствах-участниках СНГ : монографія. Москва : ФГБОУ ВПО МГЛУ, 2013. 240 с.
280. Писманник М. Г. Нетерпимость к толерантности. *Концепт : философия, религия, культура*. № 4. 2017. С. 161-170.
281. Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції : тези другої міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. О. В. Сурілова (м. Одеса, 30-31 березня 2012 р.) / за заг. ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. 276 с.
282. Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. *Visnyk NAPA*. № 2. 2015. С. 51-56.
283. Плотников В. И. Типологический подход. *Философская энциклопедия в 4 т.* Москва : Панпринт, 1998. URL: Режим доступа : <http://www.psyoffice.ru/6-183-tipologicheskii-podhod.htm> (дата звернення: 25.04.2018).
284. Победоносцев К. П. Великая ложь нашего времени. Москва : Развитие духовности, культуры и науки, 2004. 768 с.
285. Поддубный Н. В. Диалектика и синергетика – онтологическое и эпистемологическое единство. *Научн. мысль Кавказа*. 2000. № 1. С. 13-25.
286. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги / пер. с англ. под общ. ред. В. Н. Садовского. Т.1. Чары Платона. Москва : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 448 с.
287. Постклассическая онтология права : монография / под ред. И. Л. Честнова. Санкт Петербург : Алетейя, 2016. 688 с.

288. Потапова Р. К., Потапов В. В. Восприятие эмоционального поведения иноязычных и инокультурных коммуникантов. Фонетика и нефонетика. К 70-летию Сандро В. Кодзасова : монографія. Москва : Языки славянских культур, 2008. С. 602–616.
289. Почепцов Г. Г. Психологические войны : монографія. Київ : Рефл-бук, Ваклер, 2000. 529 с.
290. Правила адвокатської етики, затверджені Установчим З'їздом адвокатів України 17 листопада 2012 р. URL: <http://vkdkka.org/pravil-advokatskoji-etiki/> (дата звернення: 25.04.2018).
291. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособ. / Д. Я. Райгородского. Самара : Бахрах-М, 2001. 672 с.
292. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой : монографія. Москва : Прогресс, 1986. 432 с.
293. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.
294. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 червня 2011 р. № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577.
295. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення : 30.01.2019).
296. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення: 23.02.2019).
297. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17> (дата звернення: 23.02.2019).
298. Про здійснення нападу з метою заволодіння майном : Постанова Верховного Суду від 03.04.2018 р. у справі № 760/12040/16к. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/VS181332?an=1> (дата звернення : 30.01.2019).
299. Про здійснення розбійного нападу : Постанова Верховного Суду України від 14.11.2013р. у справі № 5-35к13. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/VS130597?an=1&q=Постанова%20>

- від%2014.11.2013%20№%205-35к13&snippet_id=snippet_332.
(дата звернення : 30.01.2019).
300. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 23.02.2019).
301. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квітня 1991 р. № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення: 23.02.2019).
302. Про судову практику у справах про злочини проти власності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. №10. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09> (дата звернення: 30.08.2018).
303. Психология человека от рождения до смерти / под общ. ред. А. А. Реана. Санкт-Петербург : «прайм-ЕВРОЗНАК» Издательский Дом «НЕВА», Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 656 с.
304. Пунченко О. П. Методологічні новації у сучасному науковому пізнанні. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. Вип. 57. С. 27–37.
305. Рабінович П. М. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства : деякі сучасні тенденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 11–21.
306. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини (загальнотеоретична характеристика). *Право України*. 2015. № 10. С. 58–64.
307. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 10, допов. Львів : Край, 2008. 224 с.
308. Рабінович П. М. Пріоритетна функція загальнотеоретичного праводержавознавства. *Право України*. 2010. № 1. С. 25–31.
309. Рабінович П. М., Бачинський Т. В. Формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді (теоретико- й соціолого-правове дослідження). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / редкол. : П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін. Сер. І. Дослідження та реферати. Львів : Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2015. Вип. 29. 224 с.

310. Рабінович П. Потребує праворозуміння: концептуальна характеристика, евристичний потенціал. *Право України*. 2014. № 5. С. 31–40.
311. Рабінович П. Права людини: діалектика універсалізації та урізноманітнення. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4 (27). С. 13–21.
312. Рабінович П., Бачинський Т. Правовий світогляд (соціально-правова інтерпретація). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2 (77). С. 5–16.
313. Реан А. А. Агрессия в структуре поведения возбудимой и демонстративной личности. *Ананьевские чтения-97* : сбор. матер. науч.-практ. конф. Санкт-Петербург, 1997. С. 13-16.
314. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности. *Психологический журнал*. 1996. №5. С. 3-18.
315. Реан А. А. Аутоагрессивный паттерн личности. *Ананьевские чтения-98* : сбор. матер.науч.-практ. конф. Санкт-Петербург, 1998. С. 52-54.
316. Региональная конфликтология: концепты и российская практика / под ред. чл.-корр. РАН М. К. Горшкова. Москва : Альфа-М, 2008. 368 с.
317. Резолюция 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 года. *Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи*, 29 сессия. Приложение. № 31. С. 181–182.
318. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Подальші ініціативи в інтересах соціального розвитку» від 01 липня 2000 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c58 (дата звернення: 31.08.2018).
319. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам з питань «розпалювання ненависті» Рекомендація, Багатостороння угода від 30.10.1997 № R (97) 20. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_093 (дата звернення : 30.01.2019).
320. Рерих Н. К. О вечном : монография. Москва : Политиздат, 1991. 462 с.
321. Розин В. М. Терроризм или выразительный симптом кризиса нашей цивилизации? *Философские науки*. 2002. № 1. С. 126-133.

322. Рудаков А. А. Парные юридические категории: теория прав и обязанностей : монографія. Красноярск : Проспект, 2015. 226 с.
323. Рудаков А. А. Права и обязанности как парные юридические категории : дисс.... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Красноярск, 2006. 197 с.
324. Румянцева Т. Г. Агрессия: проблемы и поиски в западной философии и науке : монографія. Минск : Университетское, 1991. 150 с.
325. Саидов А. Х. О предмете антропологии права. *Государство и право*. 2004. № 2. С. 63-69.
326. Сатановский Е. Глобализация терроризма и ее последствия. *Международная жизнь*. 2001. № 9-10. С. 17-25.
327. Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии : монографія. Москва : Смысл, 2003. 300 с.
328. Сафуанов Ф. С., Иконникова Е. Ю., Филлимонова Т. Н., Игонин А. Л. Психологические механизмы агрессивных действий совершенных в состоянии алкогольного опьянения больными алкоголиками. *Российский психиатрический журнал*. Москва, 1997. № 3. С. 34-37.
329. Свицерский Г. М. Жан-Поль Марат : монографія. Москва : Наука, 1968. 247 с.
330. Селезнева Е. В., Бондаренко Н. В. Развитие толерантности государственных служащих : монография / под общ. ред. А. А. Деркача. Москва : Изд-во РАГС, 2007. 102 с.
331. Семчинський К. В. Контрверса теорії справедливої війни у працях філософів і християнських теологів. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2004. № 29. С. 95-103.
332. Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / под. ред. С. П. Щербь. Москва : ООО «Юрлитинформ», 2002. 384 с.
333. Сидоренко О. Правові та психологічні аспекти вирішення конфліктів, пов'язаних з насильством у сім'ях. *Право України*, 2001. № 6. 134 с.
334. Синха С. П. Юриспруденция. Философия права. Краткий курс : учебное пособие / пер. с англ. В. М. Ашмарина. Москва : Академия, 1996. 304 с.

335. Сливка С. С. Філософія права : навч. посіб. Київ : Атіка, 2012. 256 с.
336. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. Минск : Харвест, 1997. 800 с.
337. Смазнова И. С. Историко-философское осмысление толерантности. *Конгрес міжнародного та європейського права* : матер. Міжнар. науково-практичної конференції Конгресу онлайн (Одеса, 19 квіт. 2019 р.). Нац. ун-т «Одес. юрид. акад. Одеса : Фенікс, 2019. 206 с. С. 22-26 URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11633/ONU_Kongress_MP%20copy.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=17 станом на 21 квітня 2018 р. (дата звернення: 13.06.2019).
338. Смазнова И. С. Парність концептів агресії і толерантності: антропологічний ракурс. *Sciences of Europe*. Praha, Czech Republic, 2019. Vol 4, № 44. С. 46-56.
339. Смазнова И. С. К вопросу о парности категорий «агрессия» и «толерантность». *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції (Одеса, 17 верес. 2018 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 11–14.
340. Смазнова И. С. Методологический ракурс парности категорий агрессии и толерантности. *Eurasian science journal (Евразийский научный журнал)*. Москва, Российская Федерация, 2019. № 9 (66), ч. 6. С. 41-44.
341. Смазнова И. С. Применение выводов синергетики в исследовании права. *Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць*. Вип. 67 / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.). Одеса : Юридична література, 2012. 768 с. С. 148-153.
342. Смазнова И. С. Природа та проблема застосування насильства в суспільстві. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції, присвяченої ювілею академіка С. В. Ківалова (Одеса, 16-17 трав. 2014 р.): у 2 т. Т.2. Одеса : Юридична література, 2014. С. 23-25.
343. Смазнова И. С. Философские основания современного социокультурного кризиса. *Актуальні проблеми політики*. 2016. № 58. С. 214-221.
344. Смазнова И. С. Философские основы толерантности. *Правова держава*. Одеса : Фенікс, 2019. № 33. С. 54-58.

345. Смазнова И. С. Этические основы деятельности адвоката. *Традиції та новачії юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції, присвячені 20-річчю НУ ОЮА та 170-річчя Одеської школи права (Одеса, 19 трав. 2017 р.): у 2 т. Т.1. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 13-15.
346. Смазнова И. С. Агресія і толерантність в міжнародних отношениях. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнар. Науково-практичної конференції (Одеса, 18 трав. 2018 р.). У 2-х т. Т.1. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 13-15.
347. Смазнова И. С. Глобалізація насильства: філософсько-правовий аспект. *Актуальні проблеми політики*. 2016. № 57. С. 186-195.
348. Смазнова И. С. Діалектика категорій «агресія» і «толерантність» в умовах глобалізації. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Сер. : Юридичні науки*. 2018. Том 29 (68) № 5. С. 123-129.
349. Смазнова И. С. До питання класифікації проявів агресії і толерантності. *Юридична наука в ХХІ столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень* : матер. Міжнар. науково-практичної конференції (Запоріжжя, 11–12 трав. 2018 р.). Запоріжжя : ЗНУ, 2018. С. 102-106.
350. Смазнова И. С. Еволюція тероризму в процесі його глобалізації. Час вибору : виклики інформаційної епохи : колективна монографія / За заг. ред. О. А. Івакіна, Д. В. Яковлева. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 405- 417.
351. Смазнова И. С. Концептуалізація та інструментальні засади досліджен насильства і толерантності. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica*. Republica Moldova, 2019. № 4 (38). С. 9-13.
352. Смазнова И. С. Методологический ракурс парности категорий агрессии и толерантности. *Eurasian science journal (Евразийский научный журнал)*. Москва, Российская Федерация, 2019.
353. Смазнова И. С. Методологічні засади дослідження насильства і толерантності. *Visegrad journal on human rights*. Bratislava, Slovakia Republic. № 3, 2019. С. 234-237.

354. Смазнова І. С. Насильство та агресія: традиції інтерпретації. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матер. всеукраїнського кругл. столу онлайн (Одеса, 26 груд. 2018 р.) URL: станом на 28 грудня 2018 р. Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.» Одеса : [б. в.], 2018. С. 65-70. URL: <http://hdl.handle.net/11300/11213> (дата звернення: 25.04.2019).
355. Смазнова І. С. Насильство як метод маніпулювання людською свідомістю. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 4. С. 282-285.
356. Смазнова І. С. Необходимость и случайность в достижении слаженности элементов правовой системы (синергетический эффект). *Правове життя сучасної України* : матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (Одеса, 20-21 квіт. 2012). Т. 1. Одеса : Фенікс, 2012. С. 20-22.
357. Смазнова І. С. Онтогносеологічний статус насильства і агресії. *Юридичний бюлетень*. Одеса : ОДУВС, 2018. Вип. 6 (6). С. 36-42.
358. Смазнова І. С. Онтологічні засади феномену насильства. *Право і суспільство*. 2016. № 5. С. 30-35.
359. Смазнова І. С. Парністість категорій агресії і толерантності: юридичний вимір. *Правова держава*. Одеса : Фенікс, 2018. № 32. С. 36-43.
360. Смазнова І. С. Парність агресії і толерантності в сучасних тенденціях розвитку суспільства. Треті Таврійські юридичні наукові читання : Матер. Міжнар. науково-практичної конференції (Київ, 18-19 трав. 2018 року). Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2018. С. 16-19.
361. Смазнова І. С. Применение выводов синергетики в исследовании права. *Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції* : тези Другої Міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. О. В. Сурілова (Одеса, 30-31 берез. 2012 р.). Одеса : Фенікс, 2012. С. 96-99.
362. Смазнова І. С. Применение выводов синергетики в исследовании права. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. Вип. 67. Ред.кол. : С. В. Ківалов (голов. ред.) та

- ін.; відп. за вип. В. М. Дрьомін. Одеса : Юридич. Літ-ра, 2012. С. 148-152.
363. Смазнова І. С. Про принцип толерантності у методології юриспруденції. *Sciences of Europe*. Praha, Czech Republic, 2019. Vol 3, № 3. С. 49-55.
364. Смазнова І. С. Проблема відчуження людини. *Правове життя України*: тези доповідей міжнар. наук. конференції (Одеса, 18-19 квіт. 2009 р.). Одеса : Фенікс, 2009. С. 16-18.
365. Смазнова І. С. Свобода як усвідомлена необхідність. *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права* : матер. Міжнар. наук. конф. (Одеса, 30 лист. 2012). Т.1. Одеса : Фенікс, 2012. С. 28-30.
366. Смазнова І. С. Системний вимір агресії і толерантності як парних правових категорій. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції* : колективна монографія / за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 187–198.
367. Смазнова І. С. Соціокультурний аспект тероризму. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Вип. 50. Одеса : Юрид. л-ра, 2009. С. 348-354.
368. Смазнова І. С. Соціокультурний аспект тероризму. *Правове життя України* : тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Правове життя сучасної України» (Одеса, 18-19 квіт. 2008 р.). Одеса : Фенікс, 2008. С. 105-106.
369. Смазнова І. С. Справедливість як ціннісний компонент боротьби з тероризмом. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Вип. 40. Одеса : Юрид. л-ра, 2008. С. 179-184.
370. Смазнова І. С. Феномен тероризму: Філософське осмислення. *Сучасний вимір держави та права* : Збірник наукових праць (Миколаїв, 28-29 лист. 2008). Миколаїв : Ліон, 2008. С. 141-143.
371. Смазнова І. С. Феномен терроризма : философское осмысление. От экстремизма к толерантности: этические и социокультурные аспекты: коллективная монография / науч. ред. д-р филос. наук, профессор В.Ш. Сабиров; Новосиб. гос. архитектур.-строит. ун-т (Сибстрин). Новосибирск : НГАСУ (Сибстрин), 2010. С. 48-53.

372. Смазнова І. С. Філософське розуміння феномена права. *Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави*: Матеріали Міжнар. наукової конференції молодих науковців, аспіратів і студентів присвяченої пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова (Одеса, 21-22 лист. 2008 р.). Одеса : Фенікс, 2008. С. 5-10.
373. Смазнова І. С. Філософсько-правова оцінка проблеми міжнародного тероризму. *Актуальні проблеми політики* : 36. наук. праць. Вип. 39. Одеса : Фенікс, 2010. С. 115-121.
374. Смазнова І. С. Філософсько-правовий аналіз тероризму та боротьби з ним: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.12 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2007. 192 с.
375. Смазнова І. С. Філософсько-правовий аналіз тероризму та боротьби з ним : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». 18 с.
376. Смазнова І. С. Філософсько-правовий вимір парності категорій агресії і толерантності. *Правове життя сучасної України*: у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції (Одеса, 17 трав. 2019 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 16-20.
377. Смазнова І. С. Філософсько-правові аспекти насильства в політиці. Гуманітарний дискурс: політика, управління, влада : колективна монографія / За заг. ред. О. А. Івакіна, І. В. Шамши, Д. В. Яковлева. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 135-155.
378. Солдатова Г. У. Толерантность – интолерантность: две грани межэтнического взаимодействия. *Век толерантности. Научно-публицистический вестник*. 2001. № 1-2. С. 19-37.
379. Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А., Прокофьева Т. Ю., Кравцова О. А. Психодиагностика толерантности личности : монография. Москва : Смысл, 2008. 172 с.
380. Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А., Шатрова О. Д. Жить в мире с собой и другими : Тренинг толерантности для подростков : монография. Москва : Генезис, 2001. 112 с.

381. Солдатова Т. А. Нестик, Л. А. Шайгерова. Принципы формирования толерантности и управления рисками ксенофобии. *Национальный психологический журнал*. 2011. № 2 (6). С. 60-79.
382. Соловьев В. Оправдание добра / отв. ред. О. А. Платонов. Москва : Институт русской цивилизации, Алгоритм, 2012. 656 с.
383. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия. *Сочинения : в 2 т. Т. 1* / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. Ф. Лосева и А. В. Гулыги; примеч. С. Л. Кравца и др. Москва : Мысль, 1990. 892 с.
384. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов; пер. с англ. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
385. Сорокин П. Кризис нашего времени. Социальный и культурный обзор : монография. Москва : ИСПИ РАН, 2009. 390 с.
386. Социальные отклонения / С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, Ю. В. Кудрявцев, В. С. Нерсисянц. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юридическая литература, 1989. 368 с.
387. Социологический энциклопедический словарь / ред.-сост. З. Т. Голенкова и др. Москва : ИНФРА-М : Норма, 1998. 480 с.
388. Соціальна робота. Короткий енциклопедичний словник / авт. кол. В. П. Андрущенко, В. П. Бех, В. А. Башкірів. Київ : ДЦССМ, 2002. 536 с.
389. Сочинения. В 4 т. Т. 1 / Аристотель. Москва : Мысль, 1975. 550 с.
390. Сперанский В. И. Основные виды конфликтов: проблемы классификации. *Социально-политический журнал*. Москва, 1995. № 4. С. 164 -175.
391. Спиркин А. Г. Основы философии: учеб. пособие для вузов. Москва : Политиздат, 1988. 592 с.
392. Справа Баранкевич проти Російської Федерації. *Рішення Європейського суду з прав людини* : веб-сайт. URL: http://www.sclj.ru/court_practice/detail.php?SECTION_ID=152&ELEMENT_ID=1548 (дата звернення: 25.04.2018).
393. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду в ред. 16.09.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 23.02.2019).

394. Сумарокова Л. М. Юридическая логика : коммуникативная концепция : монография. Одесса : Феникс, 2015. 204 с.
395. Сумина Е. С. Концепт толерантности как компонент русской философской картины мира. *Концепт : научно-методический электронный журнал*. 2014. Спецвыпуск № 03. С. URL: <http://e-koncept.ru/2014/14530.htm> (дата звернення: 15.02.2019).
396. Сырых В. М. Логические основания общей теории права : Элементный состав. В 2-х томах. Т. 1. Москва : Юрид. дом «Юстицинформ», 2000. 528 с.
397. Сытых Е. Л. Агрессия и насилие: Грани сопряжения понятий. *Академия Тринитаризма*. Москва. № 77-6567, публ. 10706, URL: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0215/004a/02154006.htm> 24.09.2003 (дата звернення: 17.03.2017).
398. Табейкина Е. К. Человек на рубеже веков: в поисках нравственного императива. The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect : materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». 240 p. С. 77-79.
399. Тарасишина О. М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України : автореф. дис. на здобуття канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2008. 19 с.
400. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки : монография. Екатеринбург, 2001. 264 с.
401. Теория государства и права / под ред. : Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва : Юрист, 1997. 672 с.
402. Тихомиров А. Д. Юридическая компартивистика : философские, теоретические и методологические проблемы : монография. Киев : Знання, 2005. 334 с.
403. Тишков В. А. О толерантности. Толерантность, взаимопонимание и согласие : материалыМеждунар. конф. / отв. ред. В. А. Тишков. Москва : Изд-во ИЭА РАН, 1997. С. 17–38.
404. Ткачев П. Н. Терроризм как единственное средство нравственного и общественного возрождения России. История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях / автор-составитель О.В. Будницкий. Ротов на Дону, 1996. 576 с.

405. Тойнби А. Исследование истории. Цивилизации во времени и пространстве : монография. Москва, 2010. 864 с.
406. Толерантне сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сб. науч. -метод. ст. / отв. ред. С. К. Бондырева ; Рос. акад. образования, Моск. психол.-социал. ин-т. Москва ; Воронеж : Изд-во Моск. психол.-социального ин-та : МОДЭК, 2003. 366, [1] с.
407. Толерантность – как фактор укрѣпления гражданского мира в демократическом, правовом государстве. Сборник материалов межвузовской студенческой научно-практической конференции (24 ноября 2009 г.) : Сборник / Отв. Ред. А.Р. Усиевич, ГОУ ВПО РПА Минюста России Ижевский юридический институт (филиал). Ижевск : ИЖЮИ (ф) РПА Минюста России, 2010. 128 с.
408. Толерантность в межкультурном диалоге. Институт этнологии и антропологии Российской академии наук / отв. ред. Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. Москва : ИЭА РАН, 2005. 372 с.
409. Толерантность против ксенофобий / под ред. В. И. Мукомеля и Э. А. Паина. Москва : Институт социологии РАН, 2005. 112 с.
410. Толерантность против ксенофобий / Под ред. В. И. Мукомеля и Э. А. Паина. Москва : Институт социологии РАН, 2005. 112 с.
411. Троицкая Е. В. Формирование этнической толерантности в образовательном процессе высшего учебного заведения системы МВД России. Приоритетные направления развития науки и образования: Общество с ограниченной ответственностью «Центр научного сотрудничества «Интерактив плюс» Чебоксары. № 2 (5), 2015. С. 500-501. URL: <https://interactive-plus.ru/e-articles/138/Action138-9780.pdf> (дата звернення: 25.04.2018).
412. Трубецкой Н. С. Европа и человечество : монография. Москва : Директ-Медиа, 2015. 113 с.
413. Трубецкой С. Н. О природе человеческого сознания / Ярубецкой С. Н. Сочинения. Москва : РАН Институт философии, Издательство «Мысль», 1994. С. 483-592.
414. Трунов И. Л., Ольховский К. П. Правовые аспекты борьбы с терроризмом. *Адвокат*. 2001. № 11. С. 94-96.
415. Туренко О. С. Страх : спроба філософського усвідомлення феномена : монография. Київ : Парапан, 2006. 216 с.

416. Туркина В. Г. Город в постнеклассической парадигме. *Общество. Среда. Развитие*. 2008. № 4. С. 174-187.
417. Уварова Т. І. Методологія культурології: методологічний плюралізм та міждисциплінарність. *Культура народів Причорномор'я*. 2013. № 263. С. 141-144.
418. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем : монография. Москва : «Мысль», 1978. 272 с.
419. Уемов А. И. фон Бергаланфи и параметрическая общая теория систем. *Системный подход в современной науке* / под ред. А. И. Уемова. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. С. 37-52.
420. Уланов М. С., Бадмаев В. Н. Буддийские ценности и проблема толерантности в современном мире. *Научная мысль Кавказа*. Ростов-на-Дону : Северо-Кавказский научный центр высшей школы федерального государственного автономного образовательного учреждения высшего профессионального образования Южный федеральный университет, 2013. № 3 (75). С. 43-45.
421. Уолцер М. О терпимости / пер. с англ. яз. И. Мюрнберг. Москва : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. 160 с.
422. Уткин А. И. Богатые и бедные. *Философские науки*. 2001. № 1. С. 19-32.
423. Фальковский А. О. Аксиологічний підхід у методології юриспруденції: філософсько-правовий вимір. *Антропологія права : філософський та юридичний вимір (стан, проблеми, перспективи)* : статті учасн. Третього всеукр. «круглого столу» (м. Львів, 23-24 листопада 2007 р.). Львів, 2008. С. 332-339.
424. Фархутдінова Ю. Н. Внутрішній конфлікт як одна з причин агресивної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 10. С. 762-771.
425. Феденко Н. Ф., Луганский Н. И. Некоторые национально- психологические особенности населения и личного состава армий империалистических государств. Москва, 1966. *Студми* : веб-сайт. URL: http://studme.org/61873/psihologiya/razvitie_etnicheskoy_psihologii_rossii_veke (дата звернення: 23.02.2019).

426. Федотова В. Г. Российское развитие в условиях глобализации. *Философские науки*. 2001. № 1. С. 5-18.
427. Федотова Н. Н. Толерантность как мировоззренческая и инструментальная ценность. *Философские науки*. 2004. № 4. С. 5-27
428. Фетисов И. В. Особенности национальной психологии испанцев: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. Москва, 1995. 340 с.
429. Филатов А. В. Основы распознавания и противодействия манипуляции сознанием (вводный курс) : монография. Калининград : Сенте, 2006. 198 с.
430. Філософія права / за заг. ред. О. Г. Данільяна. Київ : Ін Юре, 2002. 272 с.
431. Філософія права / За заг. ред. П. М. Рабіновича. Львів : Юрид. фак. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2005. 290 с.
432. Філософія. Курс лекцій: навч. посіб. для студентів вузів / За ред. І. В. Бичка та ін. Київ : Либідь, 1994. 576 с.
433. Філософський енциклопедичний словник / за. ред. М. Т. Максименко. Київ, 2002. 742 с.
434. Форум агрессологии. Ижевск: ERGO. Т. 1. № 1, 2011. 212 с.
435. Фрейд З. Недовольство культурой. Либрусек. Много книг. URL: [http:// lib.rus.ec](http://lib.rus.ec) (дата звернення: 25.04. 2018).
436. Фрейд З. Я и Оно : монография. Киев : Азбука, 2015. 288 с.
437. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности : монография. Минск : ООО «Попурри», 1999. 624 с.
438. Фуко М. Нужно защищать общество: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975 – 1976 учебном году. Санкт-Петербург : Наука, 2005. 312 с.
439. Фуркало В. І. Філософський аналіз проблеми насильства і ненасильства в суспільному розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03 / Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 1998. 19 с.
440. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / пер. с англ. А. Башкирова. Москва : АСТ; Транзиткнига, 2004. 635 с.
441. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций : монография. Москва : АСТ, 2003. 603, [5] с

442. Харари Н. Ю. Краткая история будущего : монография. Москва : Издательство «Синдбад». 125 с. URL: <https://knigogo.net/chitat-online/homo-deus-kratkaya-istoriya-budushhego/> (дата звернення: 25.04.2018).
443. Хомяков М. Б. Толерантность в христианской философии. Философия и общество. 1999. № 2. С. 157-184.
444. Хомяков М. Б. Толерантность: парадоксальная ценность. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2003. Т. 6. № 4. С. 98-112.
445. Хряпченко В. П. Синергетичні засади різномної моделі системи права / Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 105-120.
446. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. 28 берез. № 11. Ст. 461.
447. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV (в ред. Закону України від 03.10.2017 № 2147-VII.) *Офіційний вісник України*. 2017. 8 груд. № 96. Ст. 2921.
448. Цофнас А. Ю. 50 термінів з методології пізнання: стислий словник-довідник з методичними рекомендаціями і коментарями. 2-е вид. виправ. та доп. Одеса : Астропринт, 2007. 48 с.
449. Цофнас А. Ю. Теория систем и теория познания : монография. Одесса : АстроПринт, 1999. 308 с.
450. Цурикова Л. В. Проблемы когнитивного анализа дискурса. *Вестник ВГУ. Сер. I, Гуманитарные науки*. 2001. № 2. С. 128-157.
451. Цыбаков Д. Л. Воздействие процесса милитаризации на развитие современных политических отношений. *Вестник Приволжской академии государственной службы*, 2009. № 3 (20). С. 78-86.
452. Цыбаков Д. Л. Гражданский милитаризм и его проявления в политическом процессе. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Сер. Общественные науки*, 2009. № 1(9). С.86-91.
453. Цыбаков Д. Л. Идеология милитаризма как вызов международным отношениям. *Государственная служба*, 2012. № 3 (77). С. 49-52.
454. Цыбаков Д. Л. Милитаризация политики: реалии XXI века. *Социология власти*. 2009. № 8. С. 133-139.

455. Цыбаков Д. Л. Милитаризация политических отношений: традиционные научные концепции и современные подходы. *Известия Тульского государственного университета. Сер. Социология и политология*, 2006. Вып. 8. С. 71-78.
456. Цыбаков Д. Л. Противодействие милитаризации в условиях постбиполярного мира. *Вопросы политологии*. 2012. № 4. С. 167-177.
457. Цыбаков Д. Л. Трансформация современного милитаризма – реальность мировой политики. *Власть*. 2010. № 7. С. 131-135.
458. Цыбаков Д. Л., Кафтанчиков Д.П. Как противостоять информационной агрессии. *Государственная служба*. 2008. № 5 (55). С. 64-69.
459. Цыганков П. А. Теория международных отношений : учеб. пособие. Москва : Гардарики, 2002. 590 с.
460. Чалдини Р., Кенрик Д., Нейберг С. Агрессия. Социальная психология. Пойми других чтобы понять себя! : монография. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2002. 256 с.
461. Чан Б. Л. Принципи права Китайської народної республіки : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2017. 212 с.
462. Чан Бін Лін. Принципи права Китайської Народної Республіки : дис. канд. юрид. Наук : 12.00.01. Одеса, 2017. 211с.
463. Человек и агрессия : Материалы круглого стола. *Общественные Науки и Современность*. Москва, 1993. № 2. С. 92–105.
464. Черкес М. Е. Международно-правовое обеспечение борьбы с терроризмом. *Социально-правовые аспекты терроризма*. Одеса : Фенікс, 2003. С. 22-40.
465. Чернушенко Д. А. Толерантність як світоглядна основа правосвідомості в умовах інформаційного суспільства. *Філософські та методологічні проблеми права*, № 1-2, 2013. С. 94-103.
466. Черных Е. В. Юридическая ответственность и государственное принуждение. *Теория государства и права* / под ред.: Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва : Юрист, 1997. 672 с.

467. Честнов И. Л. Универсальны ли права человека? (Полемические размышления о Всеобщей декларации прав человека). *Правоведение*. 1999. № 3. С. 73–82.
468. Чудинов С. И. Терроризм как социокультурный феномен: социально-философский анализ. Новосибирск : НГАСУ (Сибстрин), 2007. 204 с.
469. Шалин В. В., Альбов А. П. Право и толерантность: либеральная традиция в эпоху глобализации. 2-е изд., перераб. и доп. Краснодар: Краснодарская академия МВД России, 2005. 266 с.
470. Шаяк О. Методологія конкретно-тематичного дослідження толерантності. Вітакультурний млин. *Методологічний альманах Навчально-дослідного інституту методології та економіки вищої освіти Тернопільського національного економічного університету, додаток до Українського теоретико-методологічного соціокультурного часопису «Психологія і суспільство»*. 2011. Модуль 13. С. 50 – 59.
471. Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения: в 2 т. / пер. с нем., сост. А. В. Гудыга. Москва : Мысль, 1989. Т. 2. 636 с.
472. Шипова А. В. Манипулирование сознанием и его специфика в современном обществе : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.11; Северо-Кавказский государственный технический университет. Ставрополь, 2007. 22 с.
473. Шишкин В. В. Синергетический подход в теории права. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.12. Нижний Новгород, 2007. 35 с.
474. Шлягина Е. И., Ениколопов С. Н. Исследования этнической толерантности. *Национальный психологический журнал*. 2011. № 2(6). С. 80-89.
475. Шпенглер О. Закат Европы : очерки морфологии мировой истории. Москва : Эксмо. 2005. 800 с.
476. Шу Г. Права людини та культурні відмінності Філософія прав людини / за ред. Ш. Гусепата та Г. Ломанна; пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. Київ : Ніка-Центр, 2008. 320 с. (Сер. «Зміна парадигми»; Вип. 12). с. 254-281.
477. Шур Эдвин М. Наше преступное общество. Социальные и правовые источники преступности в Америке : монография. Москва : Прогресс, 1977. 328 с.

478. Шутов Н. Анатомия терроризма. *Слово*. 2002. № 16. С. 5.
479. Щеколдина С. Д. Тренинг толерантности : монография. Москва : «Ось-89», 2004. 80 с.
480. Щербатых Ю. Психология личностных качеств. Популярная энциклопедия : монография. Москва : Эксмо, 2007. 464 с.
481. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2002. Т. 4. 720 с.
482. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3. 792 с.
483. Юсупова Г. И. Духовная традиция дзэн и современность: к истокам толерантного сознания (теоретические аспекты). *Вестник Дагестанского научного центра РАН. Махачкала : Региональный центр этнополитических исследований ДНЦ РАН*, 2007. № 28. С. 93-95.
484. Яковина І. Мільйони нелегалів з ісламських країн кинулися до Європи, поставивши ЄС перед вибором між толерантністю і безпекою. *Новое время*. 2015. № 31. URL : <https://nv.ua/ukr/publications/emirat-jevrope-jes-zahlesnuv-nebuvalij-potik-bizhentsiv-z-aziji-ta-afriki-66615.html> (дата звернення: 09.03.2019).
485. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем. Москва : Политиздат, 1991. 527 с.
486. Anderson G. A., Carnagey N. L. Violent evil and the general aggression model. The social psychology of good and evil. New York : Guilford Publications, 2004. P. 162-192.
487. Bandura A. Aggression : A social learning analysis. Englewood Cliffs (N. J.) : Prentice-Hall, 1973. URL : <http://www.loopa.co.uk/social-learning-theory-aggression-psya3/> (дата звернення: 01.03.2019).
488. Bandura A. Social-learning theory Englewood Cliffs (N. J.) : Prentice- Hall, 1977. URL : <http://www.loopa.co.uk/social-learning-theory-aggression-psya3/> (дата звернення: 01.03.2019).
489. Bandura A., Ross D., Ross S. A. Transmission of aggression through imitation of aggressive models. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1961. № 63. P. 575-582.
490. Berent M. I in. Kodeks karny. Komentarz / pod. red. M. Filara, 2014. 37 s.

491. Biekowska Ewa, Kunicka-Michalska Barbara, Reiman Genowef, Wojciechowska Janina. Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz / pod. red. Genowefa Reimana. Warszawa : C.H.BECK, 1999. 1428 s.
492. Bowlby J. Attachment and loss. Vol. I. Attachment. New-York : Basic Books, 1969. 428 p.
493. Buss A. H. The psychology of aggression. New York : Willy, 1961. 478 p.
494. Buss A. H., Durkee A. An inventory for assessing different kinds of hostility. *Journal of Consulting Psychology*. American Psychological Association; Association of Consulting Psychologists; American Association for Applied Psychology, American Psychological Association, 1957. Vol. 27. P. 343- 348.
495. de Waal F. The Bonobo and the Atheist: In Search of Humanism Among the Primates. New York-London : W. W. Norton&Company, 2013. 303 p.
496. Fraczek A. Agresja i przemoc wśród dzieci i młodzieży. *Remedium*. 1997, № 11, s. 2-6.
497. Galston W. Two Concepts of Liberalism. *Ethics*, vol. 106. University of Chicago Press, avril 1995. URL : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4977235/> (дата звернення: 01.03.2019).
498. Global terrorism index, 2016. Веб-сайт: URL: <http://www.infoterror.net:80/terrorism/index.html> Дата звернення : 23.02.2019 p.
499. Husserl E. Formal and Transcendental Logic. The Hague: Nijhoff, 1969. URL : <http://dx.doi.org/10.1007/978-94-017-4900-8> (дата звернення: 25.04.2018).
500. Izard C. E. The Psychology of Emotion. London : Plenum Press, 1991. 451 p.
501. Jacoby R. Bloodlust: On the Roots of Violence from Cain and Abel to the Present. New York : Free Press, Simon & Schuster, 2011. 238 p.
502. Nederman C. J. Toleration in a new key: historical and global perspectives. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. 2011. P. 349-361.
503. Oliver M. B. Portrayals of crime. Race, and aggression in «reality based» police shows: A content analysis. *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 1994. № 38. P. 179-192.

504. Patterns of International Terrorism: 1980. *CIA*, PA 81-10 163 U. 1981/ June. P. 11.
505. Peyrefitte A. Wymiar sprawiedliwości między ideałem a rzeczywistością. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987. 338 s.
506. Pospiszył I. Razem przeciw przemocy. Warszawa : Wydawnictwo akademickie Żak, 1999. 238 s.
507. Rawls J. A theory of justice. Oxford: Oxford University Press, 1999. 538 p.
508. Rawls J. Political liberalism. New York: Columbia University Press, 2015. 224 p.
509. Renfrew J. W. Aggression and its causes: A biopsychological approach. New York. Oxford University Press, 1996. 286 p.
510. Rosenau J. N. The Scientific Study of Foreign Policy. London, 1980. 577 p.
511. Shklar J. Ordinary Vices. Cambridge (Mass.), Harvard UP, 1984; Les Vices ordinaires, trad. fr. F. Chase, PUF, 1989. URL : <https://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674641761&content=reviews> (дата звернення: 01.03.2019).
512. Sinha S. P. Jurisprudence. Legal Philosophy. In a nutshell. St. Paul, Minn. : West Academic Publishin, 1993. 379 p.
513. Stubbs M. Discourse Analysis: The sociolinguistic analysis of natural language. Oxford : Blackwell, 1983. 272 p.
514. Swanberg W. A. Luce and his Empire. New York : Charles Scribner's Sons, 1972. 331 p.
515. The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect : materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». 240 p.
516. Trends in Terrorism. *Perspectives, Canadian Security Intelligence Service*. Report. 2000/01, December 18, 1999. URL : <https://fas.org/irp/threat/200001e.htm> (дата звернення: 01.03.2019).

Наукове видання

СМАЗНОВА Ірина Сергіївна

**АГРЕСІЯ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС**

Монографія

Редактор Т.Р. Короткий
Макет В.Г. Вітвицька

**При оформленні обкладинки використовувалася робота
«Віз сіна» («Віз з сіном») – центральна частина триптиха Ієроніма Босха**

Підписано до друку 08.11.2019 р.
Формат 60х84/16. Ум-друк. арк. 21,98. Наклад 300 прим. Зам. № 1911-10.

Видано і віддруковано в ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
Тел. +38 050 7775901 +38 048 7959160
e-mail: fenix-izdKukr.net
www.fenixbooks.com